Частина перша

I

Перші відвідувачі лікарні вже прийняли ванну й повагом гуляли парами та поодинці під розлогими деревами понад струмком, що збігав з анвальських пагорбів.

Інші ще тільки приходили з села, поспішаючи до купалень. Містилися ті купальні в двоповерховому будинку, на першому поверсі якого були теплі ванни, а на другому — казино, кафе та більярдна.

Коли доктор Бонфій відкрив у анвальських нетрях велике джерело, назване від його імені "Джерелом Бонфія", кілька місцевих та околишніх землевласників, несміливих гендлярів, надумали поставити тут, серед мальовничої Овернської долини, дикої, а проте веселої, порослої крислатими горіхами та каштанами, просторий будинок, призначений і для лікування, й для розваг; унизу в ньому продавали мінеральну воду, душ та ванни, а вгорі — пиво, лікери та музику.

Обабіч струмка відгородили частину яру і, зробивши парк, без якого не обходиться жоден курорт, проклали три алеї — одну майже пряму і дві покручені, від головного джерела відвели воду і тепер вона вирувала в бетонованій водоймі під солом’яним дахом у кінці першої алеї; доглядала ту водойму незворушно спокійна жінка, яку всі звали просто Марією. Ця тиха овернка, завжди в сліпучо-білому чепчику і широкому, чистому фартусі, що майже зовсім закривав її робочу сукню, неквапно підводилася. Упізнавши, хто йде, знаходила в заскленій шафці-вертушці його склянку і цинковим кухликом на довгій дерев’яній ручці акуратно наливала в неї воду.

Той сумовито посміхався, пив, віддавав склянку, казав: "Дякую, Маріє", — і, повернувшись, йшов собі. А Марія знову сідала на свій стілець і ждала наступного відвідувача. *

А втім, їх було небагато. Анвальський курорт був відкритий для хворих тільки шостий рік, але й тепер їх приїжджало, мабуть, не більше, ніж на початку першого року. Збиралося чоловік п’ятдесят, яких особливо приваблювала краса того краю, чарівність сільця, що потопало серед величезних дерев з товстими покрученими стовбурами, й уславлені міжгір’я в глибині цієї незвичайної долини, що виходила одним кінцем на широку Овернську рівнину, а другим упиралась у високий хребет, на якому стирчали вершини згаслих вулканів; там долина обривалася в дикій величній ущелині, де видніють обвалені або загрозливо навислі шпилясті скелі, де біжить потік, вируючи між велетенськими брилами і розливаючись перед кожною з них маленьким озерцем.

Цей курорт, як і всі курорти з мінеральними водами, почав діяти після того, як появилася рекламна брошурка, в якій лікар Бонфій описав своє джерело. Починав він з того, що в урочистому і сентиментальному стилі вихваляв альпійську красоту краю. Епітети вживав тільки вишукані, пишні, ефектні, але пустопорожні. Всі околиці у нього були мальовничі, з безліччю грандіозних краєвидів та чарівно-інтимних куточків. Усі найближчі місця для прогулянок вирізнялися надзвичайною своєрідністю, що неодмінно захоплюватиме художників і туристів. Потім він зненацька без будь-якого переходу перескакував на цілющі властивості джерела Бонфія, в якому є різні солі, сода, вуглекислий газ, сполуки заліза і літію тощо, і тому воно придатне для лікування геть усіх недуг. А втім, він тут же перелічив їх у розділі: "Хронічні та гострі захворювання, які спеціально ліковано в Анвалі"; список цих хвороб був довгий, різноманітний, втішний для всіх хворих. Брошура закінчувалась корисними практичними відомостями — про ціни на помешкання, харчі, готелі. Бо одночасно з казино-водолікарнею у долині появилися три готелі: новенький "Сплендід-готель", збудований на схилі долини над купальнями, готель "Теплі води" — колишній постоялий двір, наново

потинькований, та готель "Відайе", для якого просто купили три сусідні будинки і з’єднали їх в один, попробивавши стіни.

Потім якось уранці тут не знати звідки несподівано з’явились два нові лікарі; на мінеральних водах вони мов з джерела виходять, як ті газові бульки. Це були доктор Онора, овернець, і доктор Латон з Парижа. Між Латоном та Бонфієм одразу ж спалахнула люта ворожнеча, а Онора, охайний, чисто поголений товстун, поступливий, завжди з усмішкою, подавав праву руку першому, ліву — другому і жив у злагоді з обома. Але господарем становища був доктор Бонфій — він мав титул інспектора вод і головного лікаря водолікарні анвальського курорту.

Це звання було його силою, а водолікарня — другим домом. Там він проводив цілі дні і, як казали, навіть ночі. Зовсім близенько в селі у нього був власний будинок, і Бонфій щоранку по сто раз ходив звідти до свого кабінету у водолікарні, праворуч при вході до коридора. Засівши в ньому, мов павук у павутинні, він стежив за хворими, поглядаючи на своїх суворим оком, а на чужих — лихим. Владно, мов капітан у морі, розпитував кожного, наганяв жах на новачків, або ж викликав у них усмішку.

Одного дня, коли він прямував до лікарні, йдучи так швидко, що широкі поли старого сюртука розвівалися, мов крила, його раптом спинив оклик:

— Докторе!

Бонфій обернувся. На його худому обличчі, поораному некрасивими глибокими зморшками, які видавалися чорними, зарослому сивуватою, вряди-годи стриженою бородою і від того наче брудному, розлилася силувана усмішка, й він зняв шовковий, геть потертий, засмальцьований, весь у плямах циліндр, який прикривав довге, чорне, з сивиною волосся, неначе присипане перцем і сіллю — "перцем і

сміттям", як казав його суперник лікар Латон. Потім ступив крок уперед, вклонився й пробурмотів:

— Добридень, пане маркіз, як ви себе почуваєте сьогодні?

Маркіз де Равенель, маленький, вишукано одягнений чоловік, подав лікареві руку й відповів:

— Прекрасно, докторе, прекрасно, чи принаймні непогано. Поперек мене ще мучить, але загалом мені краще, набагато краще, а я ж іще тільки десять ванн прийняв. Торік мені полегшало тільки на шістнадцятій, пам’ятаєте?

— Аякже, чудово пам’ятаю.

— Та я не це хотів вам сказати. Сьогодні вранці приїхала моя дочка, і я хочу поговорити з вами передусім про неї, бо мій зять, пан Андермат, Вільям Андермат, банкір…

— Так, я знаю.

— У мого зятя є рекомендаційний лист до доктора Латона. А я вірю тільки вам і дуже прошу вас зайдіть, будьте ласкаві, до готелю, перш ніж… ну, ви розумієте… * Я вважав за краще сказати вам про це одверто… Ви зараз незайняті?

Лікар Бонфій, дуже схвильований, дуже занепокоєний, надів капелюха. І одразу ж відповів:

— Так, я вільний. Хочете, щоб я пішов з вами?

— Ну, звісно.

І, повернувши від лікарні, вони швидко пішли вгору крученою алеєю, яка вела до брами "Сплендід-готелю", збудованого на схилі гори, щоб приїжджі могли милуватися краєвидом.

На другому поверсі готелю зайшли до вітальні, суміжної з кімнатами сімей Равенеля та Андермата. Маркіз лишив лікаря самого, а сам пішов по дочку.

Дуже скоро повернувся разом з нею. То була молода білява жінка, маленька, бліда, дуже гарна; риси її обличчя здавались дитячими, але сині очі дивилися сміливо й пильно, і цей рішучий погляд надавав крихітній, тендітній істоті чарівної твердості і своєрідності. Нічого серйозного у неї не було — кволість, сум, безпричинні сльози, приступи незбагненного гніву, одним словом, недокрів’я. Головне, їй хотілося мати дитину, якої вона марно сподівалася два роки свого подружнього життя.

Доктор Бонфій запевняв, що анвальські води вельми ефективні, і тут же заходився писати, що і як треба приймати.

Його приписи мали страшний вигляд обвинувального акта.

На великому білому аркуші шкільного паперу вони шикувалися численними параграфами по два-три рядки кожен, написані стрімким почерком з настовбурченими, подібними до гострого паліччя, літерами.

Мікстури, пілюлі, порошки, які треба було приймати натщесерце, вранці, опівдні, або ввечері, грізно йшли одне за одним.

Здавалося, там було сказано: "Зважаючи на те, що п. Х хворіє на хронічну, невигойну й смертельну недугу, йому приймати:

1. Хінін-сульфат, від якого він оглухне і втратить пам’ять;

2. Бромистий калій, що зіпсує йому шлунок, ослабить усі здібності, вкриє шкіру прищами і наповнить видох смородом;

3. Йодистий калій, який, висушивши всі секреційні залози, не виключаючи й мізкових, скоро зробить з нього немічного, недоумка;

4. Саліциловий натр, лікувальні якості якого ще не вивчено, але який, очевидно, викличе наглу смерть хворого.

І водночас:

Хлораль, що призводить до божевілля, беладонну, яка вражає зір, всілякі рослинні витяжки і мінеральні сполуки, що псують кров, руйнують органи, роз’їдають кістки і вбивають тих, кого помилувала хвороба".

Він писав довго, з одного і другого боку аркуша, потім підписався, немов суддя під смертним вироком.

Молода жінка сиділа навпроти, дивилась на нього, і куточки її уст здригалися від стримуваного сміху.

Коли Боафій, глибоко вклонившись, вийшов, вона взяла густо поцяткований чорнилом аркуш, зім’яла його, кинула в камін і сказала, давши, нарешті, волю своєму сміхові:

— Ох тату, де ти викопав цього допотопного типа? Та це ж якийсь лахмітник! О!.. Це тільки ти можеш — знайти лікаря з дореволюційних часів!.. О! Який він смішний… і брудний… атож… брудний… мабуть, замазурив мою ручку, якою писав…

Відчинилися двері, почувся голос пана Андермата: Заходьте, докторе". І ввійшов лікар Латон. Стрункий, худорлявий, пристойний, невизначеного віку, елегантно одягнений, з шовковим циліндром у руці

— такі циліндри носили майже всі лікарі овернських курортів — цей паризький лікар, безбородий і безвусий, скидався на актора, що відпочиває на дачі.

Маркіз, зніяковівши, не знав, що казати й робити, а дочка його вдавала, ніби кашляє в хусточку, аби не засміятися в обличчя новому гостеві. Потім жестом запросила його сідати, і Латон, невимушено вклонившись, сів. Пан Андермат, що прийшов із ним, докладно розповів йому про стан своєї дружини, про її недуги й усі симптоми їх, виклав думку паризьких лікарів, з якими вони радились, і свою власну думку, що спиралась на особливі міркування, висловлені спеціальними термінами.

Це був ще зовсім молодий чоловік, єврей, неабиякий ділок. Він займався всякими справами і в усьому виявляв дивовижну гнучкість розуму, кмітливість і влучність думки. Низенький, лисий, опецькуватий, схожий на пухляве немовля, з товстими руками і короткими ногами, він мав аж надто свіжий, але не зовсім здоровий вигляд і говорив навдивовижу легко.

З дочкою маркіза де Равенеля він одружився, щоб поширити свої спекуляції на ті кола, до яких він не належав. До того ж маркіз мав близько тридцяти тисяч франків прибутку і тільки двох дітей; але Андермат, якому на час одруження було щонайбільше тридцять років, мав уже п’ять чи шість мільйонів, а вклав у різні починання, стільки, що мав одержати ще мільйонів десять — дванадцять. Маркіз де Равенель, людина безхарактерна, нерішуча і нестійка, спочатку з гнівом відкинув освідчення Андерма-та, обурюючись від самої думки про те, щоб його дочка вийшла за іудея; але згодом, після шестимісячного опору, поступився під тиском купи золота, тільки поставив умову, щоб діти виховувались у католицькій вірі.

Але дітей не було. І тоді маркіз, який уже два роки приїздив на анвальські води й був дуже задоволений, згадав, що брошура лікаря Бонфія обіцяла лікування й від безплідності.

Отож він викликав свою дочку, з якою приїхав і зять, аби влаштувати її і передати, за порадою паризького лікаря, під догляд доктора Латона. Андермат одразу ж розшукав його, і ось тепер старанно перелічував ознаки недуг своєї дружини. А на закінчення сказав, як мучиться він од того, що не збувається його надія стати батьком.

Доктор Латон дав йому можливість договорити до кінця, а потім звернувся до молодої жінки:

— Ви нічого не додасте, пані?

Вона серйозно відповіла:

— Ні, добродію, нічого.

Він сказав:

— Тоді, будьте ласкаві, зніміть свою дорожню сукню та корсет і надіньте звичайний білий пеньюар, зовсім білий.

Жінка здивувалась, і Латон жваво пояснив свою систему:

— Боже мій, пані, це дуже просто. Колись думали, що всі хвороби — від зіпсованої крові чи якоїсь органічної вади; а тепер ми вважаємо, що в багатьох випадках, особливо таких, як у вас, оті невиразні недуги, що мучать людину, і серйозніші, навіть дуже серйозні, смертельні, можуть виникати тільки тому, що якийсь орган з якихось причин, — а їх легко встановити — розвивається ненормально, на шкоду сусіднім, порушує гармонію та рівновагу в людському тілі, змінює або затримує його функції, перериває діяльність усіх інших органів.

Здуття шлунка буває достатньо, щоб припустити недугу серця, яке не може вільно стискатись і через те починає битися бурхливо, неправильно, часом навіть з перебоями. Розширення печінки або деяких

залоз може спричинитися до таких пошкоджень, що їх не вельми спостережливі лікарі приписують безлічі сторонніх причин.

Отож найперше ми повинні встановити, чи всі органи у хворого мають нормальний розмір, і чи всі вони на своєму місці, бо якась дрібниця може підірвати здоров’я людини. Тому, з вашого дозволу, пані, я ретельно огляну вас і позначу на вашому пеньюарі межі, розміри та розміщення ваших органів.

Поклавши циліндра на стілець, Латон говорив з видимим задоволенням. Широкий рот його при тому утворював на поголених щоках дві глибокі зморшки, що надавали лікареві вигляду якогось духівника.

Андермат був захоплений.

— От, от! — вигукнув він. — Це чудово, дуже дотепно, дуже по-новому, дуже сучасно.

"Дуже сучасно" в його устах було найвищою похвалою.

Молода жінка, яку все це дуже розсмішило, підвелась і пішла до своєї кімнати; за кілька хвилин вона повернулася в білому пеньюарі.

Лікар велів їй лягти на канапу, і, діставши з кишені олівця, що писав чорним, червоним та синім, заходився вислухувати й вистукувати свою нову пацієнтку, позначаючи кожне своє спостереження кольоровими рисками на пеньюарі.

За чверть години такої роботи її пеньюар став схожий на географічну карту, де були позначені суходоли, моря, миси, річки, держави та міста і всі їхні назви, бо над кожною демаркаційною лінією лікар писав двоє-троє латинських слів, зрозумілих тільки йому самому.

Вислухавши у пані Андермат всі внутрішні шуми, всі глухі й гучні авуки, які виникали, коли він то в одному, то в іншому місці простукував її, Латон витягнув поділений за алфавітом нотатник у червоній шкіряній оправі з золотим обідком і зазирнув у табличку, розгорнув книжечку і записав: "Огляд 6347. Пані А... 21 рік".

Потім він знову почав розглядати свої різноколірні позначки на пеньюарі і, розшифровуючи, як єгиптолог ієрогліфи, переніс їх до записника.

Скінчивши, заявив:

— Нічого небезпечного, все в нормі, якщо не брати до уваги маленького, зовсім маленького відхилення, що зникне після тридцяти вуглекислих ванн. Крім того, щоранку, до обіду, ви питимете по півсклянки води. Більше нічого. За чотири-п’ять днів я навідаюсь до вас.

Потім він підвівся, попрощався і вийшов так швидко, що всі здивувалися. То була його манера — так раптово виходити, його шик, оригінальність. Латон вважав, що це вельми гарний тон, і був певен, що справляє цим сильне враження на хворих.

Пані Андермат підбігла до дзеркала, глянула і зайшлася дзвінким дитячим сміхом:

— Ох, які ж вони кумедні, які смішні! Скажіть, може, тут є ще один? Я хочу негайно його бачити! Віль, піди до нього! Певно ж, тут є ще й третій, я хочу його бачити.

Чоловік здивовано спитав її:

— Як це третій, чому третій?

Маркіз мусив пояснити, перепрошуючи, бо він побоювався зятя. Він розповів, що доктор Бонфій прийшов до нього, а він привів його до Христіани, щоб знати його думку, бо дуже довіряє цьому досвідченому старому лікареві, який тут народився і сам відкрив це джерело.

Андермат, знизавши плечима, сказав, що його дружину лікуватиме тільки доктор Латон; це збентежило маркіза, і він почав міркувати, як залагодити справу, не прогнівавши свого дражливого лікаря.

Христіана спитала:

— Гонтран тут?

То був її брат.

Батько відповів:

— Так, уже чотири дні як приїхав із своїм приятелем, Полем Бретіньї, про якого часто згадував. Вони разом подорожують по Оверні. Побували вже на Мон-Дорі і в Ла Бурбулі, а наприкінці того тижня вирушать далі до Кан-талю.

Потім він спитав дочку, чи не хоче вона до сніданку відпочити після ночі, проведеної в поїзді, але Христіана сказала, що чудово виспалась у спальному вагоні і тепер тільки переодягнеться — на це їй досить однієї години, а потім вона хоче оглянути село і водолікарню.

Батько та чоловік пішли в свої кімнати, чекаючи, поки молода жінка збереться.

Незабаром вона їх покликала, і всі троє разом вийшли з готелю. Христіану відразу ж зачарувало село, що розкинулось серед лісу, в цій глибокій улоговині, неначе замкнуте з усіх сторін високими, як ті гори, каштанами. Ці чотирьохсотлітні велетні височіли скрізь — перед

ворітьми, на подвір’ях, по вулицях; і всюди були фонтани — стоїть собі чорний камінь, у ньому дірочка, а з тої дірочки прозорою цівкою б’є вода і дугою падає в жолоб. Гострий запах зелені і стаєнь стояв під крислатими деревами;

овернки повагом ходили по вулицях або стояла біля своїх хат, і, заткнувши за пояс кужіль з чорною вовною, проворно пряли. На них були короткі спідниці, з-під яких виглядали худі ноги в синіх панчохах, корсажі з шлейками, полотняні сорочки з широкими рукавами, з яких виступали жилаві, сухі, кощаві руки.

Зненацька десь поблизу почулась якась чудна, деренчлива музика. Здавалось, що то хрипко звучить стара, розбита катеринка.

Христіана скрикнула:

— Що це таке?

Батько засміявся.

— Оркестр у казино. їх там четверо, а стільки гамору.

І підвів її до червоної, наліпленої на стіні якоїсь ферми

афіші, де чорними літерами оповіщалося:

АНВАЛЬСЬКЕ КАЗИНО

Субота, 6 липня Директор пан Петрюс Мартель з Одеона

Великий концерт під диригуванням маестро Сен-Ландрі (друга премія Консерваторії). Партію рояля виконує пан Жавель (перша премія Консерваторії).

Флейта — пан Нуаро (лауреат Консерваторії).

Контрабас — пан Нікорді, лауреат Брюссельської королівської Академії.

Після концерту велика вистава ЗАБЛУДИЛИСЯ В ЛІСІ Комедія на одну дію пана Пуантійє Дійові особи:

П’єр де Лапуант — пан Петрюс Мартель з Одеона.

Оскар Левейє— пан Птінівель з Водевіля.

Жан — пан Лапальм. з Великого театру в Бордо.

Філіппіна — панна Одлен з Одеона.

Оркестром під час вистави керуватиме теж маестро Сен-Ландрі.

Христіана читала вголос, сміялася, дивувалась.

Батько сказав:

— О, вони тебе потішать. Ходімо подивимось на них.

Вони звернули праворуч і зайшли в парк. Курортники поважно, не поспішаючи, гуляли по трьох алеях, підходили до джерела, пили воду і йшли собі. Деякі сиділи на лавочках, щось малюючи на піску ціпком або парасолькою. Вони зовсім не розмовляли, здавалося, не думали ні про що, були якісь ледь живі, сонні, паралізовані курортною нудьгою. Тільки чудернацькі звуки оркестру лунали в ніжному і тихому повітрі; з’явившись невідомо як і звідки, вони линули попід густим листям і ніби приводили в рух ці похмурі постаті.

— Христіано! — гукнув хтось.

Пані Андермат обернулась і побачила брата. Він підбіг, поцілував її, потиснув руку Андерматові і, взявши сестру під руку, повів уперед, лишивши батька з зятем позаду.

Розговорилися. Брат Христіани — високий, елегантний хлопець, сміхотливий, як і сестра, жвавий, як батько, був байдужий до всього на світі, але завжди заклопотаний однією думкою: де б дістати тисячу франків.

— Я думав, ти спиш, — казав він, — а то прийшов би тебе поцілувати. А тут ще Поль повів мене вранці до Турноельського замку.

— Що це за Поль? Ага, твій приятель!

— Поль Бретіньї. Ах, ти ж не знаєш його. Зараз він приймає ванну.

— Він хворий?

— Ні. А проте лікується. Недавно він був закоханий.

— І тому приймає вуглекислі — так, здається, їх називають? — ванни, щоб видужати?

— Авжеж. Робить усе, що я скажу. О, він дістав таку глибоку рану. Це хлопець надзвичайний, просто несамовитий! Мало не вмер. І її хотів убити. Вона актриса, відома актриса. До нестями любив її. А вона, ясна річ, зраджувала його. Була жахлива драма. От я й забрав його сюди. Тепер він почуває себе вже краще, але все ще думає про неї.

Сестра, слухаючи його, посміхалась, а потім, споважнівши, сказала:

— Цікаво було б його побачити.

Одначе для неї слово "любов" мало що важило. Іноді Христіана думала про любов, як бідна жінка, живучи в злиднях, думає про перлове намисто чи діамантову діадему, на мить запалюючись бажанням мати таку доступну для інших, але недосяжну для неї річ. Уявляла собі любов, як у тих кількох романах, що прочитала на дозвіллі, але не надавала їй великого значення. Вона мало про що мріяла, бо вродилася з щасливою, спокійною, невибагливою душею; і хоч уже два з половиною роки як одружилась, а все ще не збудилася від того сну, в якому перебувають молоді наївні дівчата, від сну серця, думки і почуття, що триває у деяких жінок до самої смерті. Життя видавалось їй простим і приємним, вона не бачила в ньому нічого складного, не шукала якогось сенсу чи мети. Жила собі, спала, зі смаком одягалася, сміялась, була вдоволена. Чого ж іще жадати?

Коли її познайомили з Андерматом, як можливим нареченим, вона спочатку відмовила, по-дитячому обурившись від самої думки про те, щоб стати дружиною єврея. Батько та брат, поділяючи її відразу, відповіли так само, як і вона, — категоричною відмовою. Андермат зник, неначе згинув, але десь через три місяці він позичив Гонтранові понад дванадцять тисяч франків. Що ж до маркіза, то він починав змінювати свою думку з інших причин. Маркіз поступався завжди, коли наполягали, — з егоїстичної любові до спокою. Дочка говорила про нього: "О, у тата все в голові переплуталось!" — і то була правда. Він не мав ні сталих поглядів, ні вірувань, були тільки захопленім, які щомиті мінялися. Часом він у скороминучому поетичному екстазі переймався давніми традиціями свого роду і жадав короля, але короля мудрого, ліберального, освіченого, який би йшов пліч-о-пліч із своїм віком; а то, начитавшись творів Мішле [19] чи якогось іншого мислителя-демократа, палко відстоював рівність людей, нові ідеї, твердив, що слід винагородити бідних, гноблених, і стражденних. Під впливом хвилинного настрою, міг вірити в усе що завгодно, й коли його давня приятелька, пані Ікардон, що мала зв’язки з багатьма євреями, захотіла

одружити Христіану з Андерматом, вона чудово знала, як і чим його переконати, умовити.

Пані Ікардон довела, що для євреїв, пригноблених так само, як був пригноблений французький народ перед революцією, настав час розплати, і тепер вони гнобитимуть інших силою золота. Маркіз не був релігійний, але вважав, що ідея Бога — то наче закон, вона може стримувати боягузів краще, ніж проста ідея справедливості, і ставився до різних догм з шанобливою байдужістю, однаково щиро поважаючи Конфуція, Магомета й Ісуса Христа. І те, що Ісуса Христа розп’яли на хресті, він розцінював не як прадавній гріх, а як грубу політичну помилку. І досить було кількох тижнів, щоб збудити в ньому захоплення прихованою, невпинною, всесильною діяльністю повсюди гнаних євреїв. Він раптом іншими очима глянув на їхню блискучу перемогу, і визнав її справедливою винагородою за довголітнє приниження. Побачив, що вони панують над королями — володарями народів, підтримують або валять трони, можуть призвести до загибелі цілу націю, мов якогось виноторговця, гордо поглядають на принижених царів, кидаючи своє нечисте золото в напівrозкриті скарбниці найправовірніших католицьких монархів, які віддя-чуть їм аристократичними титулами та залізничними концесіями.

І він погодився на шлюб Вільяма Андермата з Христіа-ною де Равенель.

Піддавшись непомітному впливу пані Ікардон — вона була приятелькою маркізи, а після її смерті стала задушевною порадницею дочки, відчуваючи до того ж натиск батька і байдужість брата, Христіана теж погодилась вийти за цього багатого товстуна, який не був потворний, але зовсім їй не подобався, — так само, як погодилася б провести літо десь у неприємній для неї місцевості.

Тепер вона вважала, що він добрий, уважний, досить розумний, милий у подружньому житті, але часто глузувала з нього разом з невдячним Гонтраном.

Брат сказав їй:

— Твій чоловік став такий рожевий і лисий, як ніколи. Схожий на хвору квітку чи на поголене молочне порося. Звідки у нього такі кольори?

— Я тут ні при чому, запевняю тебе, — відповіла Христіана. — Інколи мені самій кортить наліпити його на коробку з цукерками.

Вони вже підходили до купальні.

З обох боків дверей, прихилившись спиною до стінки і курячи люльки, сиділи двоє чоловіків.

Гонтран сказав:

— Глянь, які цікаві типи! Подивись он на того, що праворуч, горбаня у грецькій шапочці! Це Прентан, колись він був тюремником у Ріомі, а тепер наглядач, мало не директор анвальської водолікарні. Для нього ніщо не змінилося, командує хворими, як колись арештантами. Люди, що приймають ванни, — такі самі в’язні, ванни — камери, зал для душів — карцер, а те місце, де доктор Бонфій з допомогою зонда Барадюка робить промиваніш шлунка, — таємна катівня. З чоловіками він не вітається, бо вважає, що всі засуджені істоти, варті лише зневаги. До жінок ставиться з більшою повагою і з деяким подивом, бо в ріомській в'язниці жінок не було. То суто чоловічий притулок, і Прентан ще й досі не звик розмовляти з особами прекрасної статі. А той другий — касир. Я попрошу його записати твоє прізвище, зараз побачиш що буде.

І Гонтран, звернувшись до чоловіка, що сидів ліворуч, повільно, виразно промовив:

— Пане Семінуа, це моя сестра, пані Андермат. Вона хоче записатися на дванадцять ванн.

Касир — височенний, худющий, дуже бідно одягнений — підвівся, зайшов до свого службового приміщення, закапелка навпроти кабінету головного лікаря, розгорнув книгу і спитав:

— Як прізвище?

— Андермат.

— Як?

— Андермат.

— А по літерах як?

— А-н-д-е-р-м-а-т.

— Прекрасно.

І повільно записав. Коли кінчив, Гонтран попросив:

— Будьте ласкаві, прочитайте, як ви записали сестрине прізвище!

— Прошу, добродію. Пані Антерпат.

Христіана, сміючись до сліз, розплатилася, потім спитала:

— А що це за гамір там, угорі?

Гонтран узяв її під руку:

— Ходім побачимо.

На сходах чути було розлючені голоси. Гонтран і Христіана зійшли нагору, відчинили двері й побачили велику кімнату з більярдом посередині. Два чоловіки без піджаків, з киями в руках, стояли з різних боків більярда і сердито сварилися.

— Вісімнадцять.

— Сімнадцять.

— А я вам кажу, що в мене вісімнадцять.

— Неправда, тільки сімнадцять.

Це директор казино, пан Петрюс Мартель з Одеона, грав як звичайно, з коміком, паном Лапальмом з Великого театру в Бордо.

Петрюс Мартель, у якого під сорочкою над штаньми, що не знати на чому трималися, коливалось величезне, м’яке черево, довгий час був мандрівним комедіантом, а тепер оселився в Анвалі і, ставши директором казино, проводив свої дні, попиваючи трунки, призначені для курортників. У нього були офіцерські пишні вуса, які він з ранку до вечора мочив у пивній піні й липких лікерах; а ще він до нестями захоплювався більярдом, передавши це захоплення старому комікові, що став його неодмінним компаньйоном.

Тільки прокинувшись, вони одразу ж починали грати, сварилися, погрожували один одному, стирали записи і починали нову партію; квапливо снідали й негайно поверталися, не допускаючи, щоб якісь інші два гравці зайняли їхні місця біля зеленого сукна.

Зрештою вони розігнали всіх і не нарікали на життя, хоча наприкінці сезону Петрюса Марте ля ждало банкрутство.

Стомлена касирка з ранку до вечора спостерігала цю вічну партію, з ранку до вечора слухала нескінченні суперечки і з ранку до вечора подавала двом невтомним гравцям кухлі та чарки.

Гонтран повів сестру назад:

— Ходімо в парк. Там не так душно.

За будинком водолікарні вони побачили китайську альтанку, в якій грав оркестр.

Білявий молодик, завзято грав на скрипці, і водночас диригував: махаючи головою, над якою метлялося в такт довге волосся, то згинаючись усім своїм тулубом, то випростуючись, хитаючись праворуч і ліворуч, мов диригентська паличка, він керував трьома незвичайними музикантами, що сиділи напроти нього. То був маестро Сен-Ландрі.

Він та його помічники — піаніст, для якого щоранку викочували на коліщатках інструмент з вестибюля лікарні до альтанки, здоровенний флейтист, що смоктав, наче сірника, флейту, і ніби лоскотав її, товстими, пухлими пальцями, перебираючи клапани, та ще схожий на сухотника контрабасист, — не шкодуючи сили, майстерно відтворювали звуки зіпсованої шарманки, які вразили Христі-ану в селі.

Коли вона спинилась, щоб подивитися на них, якийсь добродій привітався з її братом.

— Добридень, любий графе.

— Добридень, докторе.

І Гонтран відрекомендував:

— Моя сестра. Пан доктор Онора.

Христіана ледве стримала сміх, побачивши вже третього лікаря.

Онора вклонився їй:

— Сподіваюсь, ви здорові, пані?

— Не зовсім.

Він не розпитував і перевів розмову на інше.

— А знаєте, любий графе, невдовзі ви побачите вельми цікаве видовище.

— Що саме, докторе?

— Старий Оріоль збирається висадити в повітря свою скелю. Ах, вам це нічого не говорить, а для нас це велика подія.

І він пояснив, у чому річ.

Дядечко Оріоль, найбагатший в усьому краї селянин — відомо було, що він має п’ятдесят тисяч франків прибутку — володів усіма виноградниками біля анвальського міжгір’я, де починається рівнина. А найкращі його виноградники були на горі, точніше, великому пагорбі, що височить одразу ж за селом. Посеред одного з тих виноградників, навпроти дороги, за кілька кроків од струмка, стирчав здоровенний камінь, ціла скеля, що заважала обробляти землю і кидала тінь на частину того поля, де вона була.

Вже років десять дядечко Оріоль щотижня заявляв, що висадить у повітря ту скелю, але ніяк не зважувався це зробити.

Щоразу, коли хтось із місцевих хлопців ішов до війська, старий казав йому: "Як приїдеш у відпустку, привези пороху для мого камінця".

І всі солдатики приносили в своїх ранцях трохи краденого пороху для камінця дядька Оріоля. Того пороху у нього зібралося цілий сундук, а скеля все стояла собі на місці.

Та ось уже з тиждень усі бачили, як він довбе камінь разом із своїм сином, здоровилом Жаком, на прізвисько Колос, яке по-овернськи вимовляється "Колош". Сьогодні вранці вони насипали пороху в порожнє черево величезної скелі і замурували отвір, заклавши туди гнота — трута, що продається для курців у тютюновій лавці. Підпалять його о другій годині. А вибухне хвилин через п’ять — десять, бо гніт дуже довгий.

Христіану зацікавила оповідь про вибух — це нагадувало їй, любі її простому серцю, дитячі ігри.

Всі троє дійшли до кінця парку.

— А що там далі? — спитала вона.

— "Край світу", пані,— відповів доктор Онора, — знамените в Оверні міжгір’я, що не має виходу. Це одна з найкрасивіших і найвизначніших місцевих пам’яток.

В цей час позаду них пролунав дзвін.

— О, вже сніданок! — вигукнув Гонтран.

І вони повернули назад. Назустріч їм ішов високий молодий чоловік.

Гонтран сказав:

— Дорога Христіано, дозволь познайомити тебе з паном Полем Бретіньї.— Потім до свого приятеля. — Це моя сестра, любий.

Бретіньї видався їй бридким. У нього було чорне, коротке й пряме волосся, надто круглі очі з якимось мало не жорстоким виразом, велика і зовсім кругла галова, схожа на гарматне ядро, і широкі плечі; весь його вигляд був якийсь дикуватий, незграбний і грубий. Але від його піджака, від білизни і, може, від самої шкіри йшов дуже ніжний, тонкий запах парфумів, не знаний молодій жінці; і вона подумала: "Що це за аромат?"

— Ви приїхали сьогодні вранці, пані? — мовив Бретіньї.

Голос його був глухуватий.

— Так, добродію, — відповіла Христіана.

В цю мить Гонтран помітив маркіза з Андерматом, які махали молодим людям, щоб вони мерщій ішли снідати.

І доктор Онора попрощався з ними, запитавши при тому, чи не підуть вони подивитись на вибух скелі.

Христіана сказала, що піде, і, взявши брата під руку, прошепотіла, тягнучи його до готелю:

— Я голодна, як вовк. Мені буде дуже соромно їсти в присутності твого друга.

II

Сніданок тягнувся довго, як звичайно буває за спільним столом. Христіана нікого тут не знала і розмовляла тільки з батьком та братом. А

після сніданку пішла відпочити перед тим, як мали висаджувати в повітря скелю.

Задовго до призначеної години вона вже зібралась і квапила всіх, щоб не спізнитися, не пропустити вибух.

За селом край долини справді здіймався високий пагорб, майже гора, на яку вони вийшли під пекучим сонцем по вузенькій стежці між виноградниками. Опинившись на вершині, молода жінка вражено скрикнула — такий неосяжний простір раптом відкрився у неї перед очима. Внизу лежала безкрая, мов океан, долина. Оповита легким серпанком, голубим і ніжним, ця долина тяглась аж до далеких гір, що ледь проступали на тлі неба за п’ятдесят чи шістдесят кілометрів. А під прозорим, тонким туманом, що стелився над цим простором, видніли міста, села, ліси, великі жовті чотирикутники стиглих хлібів, широченні зелені квадрати луків, фабрики з високими червоними димарями і чорні шпилясті дзвіниці, побудовані з лави давніх вулканів.

— Обернись, — сказав Христіані брат.

Вона обернулась і побачила гору, величезну гору, вкриту буграми і кратерами. Перед нею розкинулась Анвальська улоговина, широка пелена зелені, в якій насилу можна було розгледіти невиразні обриси міжгір’їв. Зарості дерев здіймалися по крутому схилу до першого кряжа, що затуляв собою інші, далекі відроги. Але пагорб стояв якраз там, де кінчалась рівнина й починалися гори, з нього було добре видно пасмо гір, що тягнулося ліворуч, до Клермон-Фера-на, а вдалині, на синьому небі, вирізнялися химерні, наче зрізані верховини, схожі на потворні пухирі: це були погаслі вулкани, мертві вулкани. І вже зовсім унизу, дале-ко-далеко між двома верховинами видніла ще одна, вища і величніша, кругла гора, а на ній — неначе якісь чудернацькі руїни.

То був Пюї-де-Дом, король овернських гір, могутній і незграбний велетень, на голові якого лишилися руїни римського храму, немов корона, покладена на неї великим народом.

Христіана захоплено вигукнула:

— О, як добре мені тут буде!

Вона вже відчувала себе щасливою, тіло й душу її сповнювала та радість життя, коли так легко дихається, коли ти стаєш жвавим і вільним, опинившись раптом у чарівному, немовби створеному для тебе, краї, що манить і веселить зір, у краї, який, здається, чекав на тебе.

Хтось гукнув її:

— Пані Андермат! Пані Андермат!

І Христіана побачила віддалік лікаря Онора, якого легко було пізнати по великому капелюху. Він підбіг і провів усЮ родину на другий, порослий травою, схил горба, до молодого гайка, де вже чекало чоловік тридцять приїжджих та селян.

Крутий косогір спускався звідти до ріомської дороги, обсадженої густими вербами, що похилилися над маленькою річкою; на березі тої річечки, посеред виноградинка, височіла шпиляста кам’яна брила, а біля неї стояли навколішках, немовби молилися, двоє чоловіків. То й була скеля, яку мали висадити в повітря.

Оріолі, батько й син, прив’язували шнур. На дорозі зібралась юрба цікавих, попереду її ворушилася вервечка дітлахів.

Лікар Онора вибрав для Христіани зручне місце, і вона сіла, хвилюючись так, немовби разом із скелею мали висадити в повітря всіх цих людей. Маркіз, Андермат і Поль Бретіньї полягали на траву біля

молодої жінки, а Гонтран лишився стояти. Він сказав жартівливим тоном:

— У вас, любий докторе, певно, далеко менше роботи, ніж у ваших колег, які, видно, ніяк не можуть вирвати хоча б годину для цього маленького свята?

Онора добродушно відповів:

— Роботи у мене не менш, як у них, але мої хворі займають у мене менше часу… До того ж, я думаю, що краще розважати своїх пацієнтів, аніж напихати їх ліками.

Лукавий вираз його обличчя дуже сподобався Гонтра-нові.

Надходили і ще цікаві — сусіди по столу: мати й дочка Пай, обидві вдови, батько й дочка Моиекю і маленький товстун, що пихтів, як тріснутий паровий казан — Обрі-Пастер, колишній гірничий інженер, що розбагатів у Росії.

Маркіз приятелював з інженером. Обрі-Пастер ледве сів, обережно й повільно, дуже потішивши своїми рухами Христіану. Гонтран відійшов, — хотів подивитись на інших цікавих, що прийшли, як і він, на пагорок.

Поль Бретіньї показував Христіані Андермат міста й села, що видніли вдалині. То був насамперед Ріом, що вирізнявся на рівнині червоною плямою черепичних дахів; потім Еннеза, Маренг, Лезу та численні села, ледве помітні, неначе маленькі темні цятки на суцільній зеленій скатерті; а де/:ь там далеко, внизу, біля підніжжя Форезьких гір, був Тьер, і Бретіньї старався, щоб Христіана побачила його.

Він з запалом говорив:

— Он дивіться, дивіться прямо туди, куди я показую рукою, прямісінько. Я бачу, я дуже добре бачу.

Вона нічого не бачила, але не дивувалася, що він бачить, його круглі і пильні очі, схожі на очі хижого птаха, здавалося, розрізняли все так, наче він дивився в морський бінокль.

— А перед нами, — вів далі Бретіньї,— посеред рівнини, тече річка Альє, тільки її не побачиш — надто далеко, кілометрів тридцять звідси.

Христіана й не намагалася побачити те, що він показував, бо її увагу й думки приковувала скеля. Ось зараз цей величезний камінь щезне, розлетиться на порох; Христіана відчувала, що її охоплює невиразний жаль, їй було жаль цього каменя, як маленькій дівчинці зламаної іграшки. Він так довго стояв тут, цей камінь, був такий гарний, так добре пасував до краєвиду. В цю мить два чоловіки підвелися і почали лопатами нагортати купу каміння до підніжжя скелі швидкими звичними рухами селян.

Юрба на дорозі все розросталась і присунула вже ближче, щоб краще було видно. Дітлахи обліпили обох Оріолів, бігали й скакали круг них, наче грайливі молоді звірята. З вершини пагорба, де сиділа Христіана, всі ці люди видавалися зовсім маленькими, якимись комахами, розворушеним мурашником. Віддалений гомін долинав сюди, то слабкий, ледь чутний, то гучніший, весь той невиразний гамір — голоси, вигуки, шарудіння натовпу розпорошувався в повітрі, танув, розпливався, мов курява звуків. З села весь час підходили люди і юрба на пагорку теж зростала, вкриваючи схил, навпроти приреченої скелі.

Люди перегукувалися, збирались групками: окремо — сусіди по готелю, окремо — різні прошарки, касти. Найга-мірнішою була група акторів і музикантів, на чолі з директором, Петрюсом Мартелем, який задля такої нагоди одірвався від азартної гри в більярд.

Вусатий актор, насунувши на лоб панаму і накинувши на плечі чорний альпаговий піджак, з-під якого випинало здоровенне черево, обтягнуте білою сорочкою — носити жилет у селі він не вважав за потрібне, — важно пояснював і коментував кожен рух обох Оріолів. Навколо стояли і слухали його підлеглі: комік Лапальм, перший коханець Птінівель та музиканти — маестро Сен-Ландрі, піаніст Жавель, величезний флейтист Нуаро, контрабасист Нікор-ді. А попереду сиділи три жінки, прикрившись трьома — білого, червоного та синього кольору, — парасольками, що яскріли під палючим сонцем, мов чудернацький французький прапор. Той гурток складали молода актриса, панна Одлен, її мати — мати напрокат, як казав Гонтран, — та касирка кафе, яка завжди супроводила їх обох. Добрати парасольки за кольорами національного прапора додумався Петрюс Мартель: побачивши на початку сезону у матері та дочки Одлен синю й білу парасольки, він подарував своїй касирці червону.

Ще одна група поблизу них привертала загальну увагу — восьмеро кухарів та кухарчуків із готелів; господарі ресторанів, змагаючись між собою, старалися справити якнайбільше враження на відвідувачів і вбрали всіх їх — аж до посудників — у білий полотняний одяг. Вони стояли в плоских ковпаках, схожі під промінням сонця на якийсь дивовижний штаб білих уланів і водночас — на кухарську делегацію.

Маркіз запитав у доктора Онора:

— Звідки це стільки народу? Ніколи не подумав би, що в Анвалі так багато люду!

— О, сюди зійшлися звідусіль: з Шатель-Гійона, Тур-ноеля, Рош-Прадьєра, Сент-Іполіта. Адже про цю подію вже давно говорили, та й дядечко Оріоль — місцева знаменитість, людина впливова, багатій і до того ж справжній овернець; він так і лишився селянином, і сам працює в полі, ощадливий, складає гріш до гроша, розумний, думає про своїх дітей, про їхнє майбутнє.

Підійшов Гонтран, збуджений, очі його блищали. Мовив стиха:

— Поль, Поль, ходи сюди, я покажу тобі двох гарненьких дівчаток. Просто чудові, ти побачиш!

Брсгіньї підвів голову й відповів:

— Мені, голубе, й тут дуже добре, так що я — ні з місця.

— Дарма. Вони справді чарівні.

Потім додав голосніше:

— Ось доктор мені скаже, хто вони такі. Дві дівчини років вісімнадцяти-дев’ятнадцяти, наче місцеві, кумедно одягнуті — в чорних шовкових сукнях з вузенькими рукавами, як у черниць, обидві чорняві…

Онора спинив його:

— Ясно. Це дочки дядька Оріоля, справді славні дівчатка; виховувались у клермонських черниць… Прекрасні будуть відданиці. Вони типові, дуже типові для нашої доброї овернської породи; я ж теж овернець, пане маркіз, і я покажу вам цих двох дівчаток.

Гонтран лукаво кинув йому:

— Ви домашній лікар Оріолів, докторе?

Той зрозумів лукавий натяк і відповів просто й весело:

— А то як же, хай йому чорт!

Молодик вів далі:

— Як же вам пощастило здобути довіру цього багатого пацієнта?

— Я приписав йому пити побільше доброго вина.

І лікар розповів деякі подробиці життя Оріолів. Він був їхнім далеким родичем і знає їх давно. Старий, батько, великий дивак, дуже пишався своїм вином; у нього є один виноградник, вино з якого призначається для сім’ї — тільки для сім’ї та гостей. Часом вони доволі легко спорожняють бочки вина з цього заповітного виноградника, а бувають роки, коли для того доводиться докласти великих зусиль.

Тоді десь у травні або червні, побачивши, що випити все вино їм буде трудно, батько починає підохочувати свого здорованя сина Колоса: "Ану ж бо, синку, треба кінчати". І вони з ранку до вечора поглинають літрами червоне вино. Сидячи за столом, старий разів двадцять підливає синові в склянку і поважно промовляє: "Треба ж кінчати". Вино розпалює йому кров і не дає спати. Тож він встає уночі, надіває штани, світить ліхтаря, будить "Колоша", і вони йдуть у погріб, захопивши з буфета окраєць хліба; там прямо з бочки раз у раз наповнюють свої склянки, п’ють і заїдають хлібом, умочивши його в вино. А коли нап’ються так, що вино вже хлюпоче в їхніх животах, батько стукає по гучному дереву бочки — визначає по звуку, чи набагато менше стало в ній вина.

Маркіз запитав:

— Це вони длубаються там, біля скелі?

— Так, так, вони.

Саме в цю мить обидва Оріолі швидко відійшли від начиненого порохом каменя, і вся юрба, що оточувала їх, кинулася врозтіч, як розгромлене військо. Всі бігли в напрямі до Ріома та Анваля і велика скеля, що розділяла виноградник навпіл, тепер самотньо височіла на

кам’янистому пагорку, порослому травою, бо земля навколо неї була ще не оброблена.

Юрба на горі, тепер така ж густа, як і внизу, затремтіла від радісного нетерпіння, і гучний голос Петрюса Мартеля оповістив:

— Увага! Гніт уже горить.

Христіана затремтіла в напруженому чеканні. Але доктор прошепотів позаду неї:

— Ну, якщо вони заклали весь той шнур, що купували при мені, то його стане хвилин на десять.

Усі дивилися на камінь; раптом до нього підбіг чорний песик, якась шавка. Він оббіг кругом, понюхав і, певно, вловив якийсь підозрілий запах, бо почав щосили дзявкати, випроставши лапи, витягши хвоста, настовбурчивши шерсть на спині і нашорошивши вуха.

Сміх пробіг по натовпу, жорстокий сміх; сподівались, що собака не втече — не встигне. Потім почали гукати пса, чоловіки свистіли, жбурляли камінці, але вони не долітали, падали напівдорозі. Та песик стояв на тому ж місці і, дивлячись на скелю, шалено гавкав.

Христіану кинуло в дрож. її охопив гнітючий страх від думки, що собачку розірве вибухом; радість молодої жінки зів’яла, їй хотілося піти геть; пошепки, здригаючись від жаху, вона нервово лепетала:

— О Боже мій! О Боже мій! Його вб’є! Я не хочу бачити! Не хочу! Не хочу! Ходімо звідси…

її сусід, Поль Бретіньї, раптом підвівся і, не кажучи ні слова, щосили помчав на своїх довгих ногах униз, до скелі.

Почулися крики, сповнені жаху. В юрбі зчинився переполох, а песик, побачивши, що до нього біжить якийсь високий чоловік, сховався за скелю. Поль погнався за ним; собака перебіг на другий бік, і хвилину чи дві вони бігали навколо каменя, появляючись то з правого боку, то з лівого, ніби граючись у схованки.

Побачивши, нарешті, що собаки йому не впіймати, Бретіньї кинувся вгору по схилу, а песик знову люто загавкав.

Гнівні вигуки зустріли засапаного сміливця, бо люди не прощають тим, хто примусив їх тремтіти від страху. Хрис-тіані захопило дух від хвилювання, серце її несамовито калатало і вона притиснула руки до грудей. Геть розгубившись, молода жінка запитала:

— Вас хоч не поранено?

А Гонтран сердито кричав:

— Він збожеволів, цей осел! Завжди тільки дурниці робить! Я ще не бачив такого йолопа!

Раптом земля здригнулася, здибилася. Оглушливий вибух, підхоплений луною, струснув цілий край, з добру хвилину розлягався у горах, мов гарматні постріли.

Христіана побачила тільки, як посипався камінний град, і високий стовп куряви, здійнявшись угору, осідав на землю.

Одразу ж почулися пронизливі крики, і юрба, що стояла на горі, хвилею ринула вниз. Гурт кухарчуків вистрибом летів з пагорба, випередивши загін комедіантів, на чолі з Петрюсом Мартелем.

Три парасольки — синя, червона й біла — ледве втрималися: лавина мало не знесла їх.

І всі бігли — чоловіки, жінки, селяни, городяни. Падали, підводились і знову бігли, а два людські потоки, щойно відкинуті страхом, тепер знову котились по дорозі назустріч один одному, до місця вибуху, щоб зіткнутися і злитися там.

— Почекаймо трохи, поки вгамується ця цікавість, — мовив маркіз, — а тоді й собі підемо поглянути.

Інженер Обрі-Пастер, який ледве-ледве підвівся, сказав:

— А я піду по стежках назад у село. Мені тут більше нічого робити.

Він потиснув усім руки, вклонився і пішов.

Доктор Онора зник. Зайшла мова про нього. Маркіз дорікнув синові:

— Ти знаєш його тільки три дні, а весь час кепкуєш з нього; зрештою, ти образиш його.

Але Гонтран знизав плечима:

— О, це ж мудрець, славний скептик! Повір мені, він не розсердиться. Коли ми буваємо самі, то й він глузує, висміює всіх і все, починаючи з своїх хворих і тутешніх вод. Я подарую тобі почесний абонемент на купелі, якщо ти колись помітиш, що він розсердився на мої жарти.

Тим часом у долині, на місці розваленої скелі, зчинилося якесь незвичайне сум’яття. Величезна юрба клекотіла, люди штовхалися, галасували, — певно, чимось вражені, схвильовані.

Андермат, як завжди енергійний і цікавий, усе допитувався:

— Що це з ними? Що там сталося?

Гонтран сказав, що піде подивитись, і рушив униз. А Христіану це вже не цікавило, вона думала про свого несамовитого сусіда — коли б шнур був коротший, його ж убило б, розтрощило б камінням, і все тому, що вона злякалася за життя песика. Певно, цей чоловік і справді шалений і гарячий, якщо так безглуздо ризикує собою на догоду незнайомій жінці.

А по дорозі люди видно було вже бігли до села. Маркіз і собі поцікавився:

— Що там з ними?

А Андермат не витримав, теж подався вниз.

Гонтран махав їм з долини, щоб ішли до нього.

Поль Бретіньї сказав:

— Дозвольте, пані, запропонувати вам руку?

Христіана взялася за його руку і відчула, що вона міцна,

ніби залізна, ноги ковзались по нагрітій сонцем траві, і жінка йшла довірливо, мов на поручні, спираючись на руку супутника.

А Гонтран прямував назустріч, кричав:

— Там джерело. Після вибуху забило джерело!

І всі троє влилися в юрбу. Поль і Гонтран, ідучи попереду, розштовхували ліктями цікавих і, не зважаючи на ремство, прокладали дорогу для Христіани та її батька.

Пройшовши серед безладно розкиданого каміння — гострого, побитого, чорного від пороху — вони підступили до ями; там клекотіла брудна вода, стікаючи під ногами цікавих до річки. Андермат був уже тут: спритно пробившись крізь натовп — а спритності, як казав Гонтран, йому не бракувало — стояв і пильно дивився на воду, що била з-під землі і розливалася довкола.

Доктор Онора стояв навпроти, по другий бік ями і теж дивився на воду, неначе знудьговано дивуючись. Андермат сказав йому:

— Треба було б покуштувати, може, це мінеральна вода.

Лікар відповів:

— Певно, що мінеральна. Тут усі води мінеральні. Скоро цих джерел тут буде більше, ніж хворих.

Андермат наполягав:

— Але її неодмінно треба покуштувати.

Лікаря це зовсім не турбувало:

— Треба хоч почекати, поки вона стане чистіша.

Кожному кортіло подивитися. Ті, що стояли позаду,

напирали на передніх, штовхали їх просто в болото. Якась дитина впала в калюжу, почувся сміх.

Оріолі, батько й син, теж стояли тут, зосереджено спостерігаючи цю несподівану оказію, ще не знаючи що й думати. Батько був високий, худорлявий, з кощавим поголеним лицем, суворим лицем селянина; а син ще вищий — справжній велетень, теж худий, був з вусами і скидався трохи на солдата, трохи на виноградаря.

Вода все прибувала, все більше бралася пухирцями і ставала ясніша.

Натовп зненацька заворушився, і з нього вийшов доктор Латон, несучи в руці склянку. Він поспішав — геть спітнів, захекався — і раптом зупинився, неначе остовпів, побачивши свого колегу, доктора Онора, який стояв біля нового джерела, поставивши ногу на край ями, як той генерал, що перший увірвався в захоплену фортецю.

Важко дихаючи, Латон запитав

— Ви куштували її?

— Ні. Жду, коли стане чистіша.

Тоді доктор Латон набрав склянкою води і ковтнув зосереджено й глибокодумно, як дегустатори куштують вино.

— Чудова вода! — сказав, нічим не ризикуючи, і подав склянку суперникові: — Покуштуєте?

Але доктор Онора, який зовсім не любив мінеральних вод, відповів, усміхаючись:

— Дякую! Досить того, що ви оцінили. Я знаю її на смак.

Він знав на смак усі ці води й теж цінив їх, тільки по-своєму. Потім обернувшись до дядечка Оріоля, мовив:

— Вашого винця вона не варта!

Старий був потішений.

Христіані вже набридло дивитись, і їй захотілося піти звідси. Брат і Поль знову проклали їй дорогу крізь натовп. Вона йшла за ними, спираючись батькові на руку. І раптом посковзнулася, мало не впала; глянувши під ноги, побачила, що наступила на закривавлений шматок м’яса, вкритий брудною від липкої грязі чорною шерстю — все, що лишилося од песика, розшматованого вибухом і розтоптаного юрбою.

їй забило дух; вона так розхвилювалася, що не могла утримати сліз, і, витираючи хусточкою очі, шепотіла:

— Бідний песик, бідний песик!

Хотілося нічого більше не чути, мерщій піти звідси, замкнутись у кімнаті. День, що так добре почався, скінчився для неї сумно. Чи не було це поганою прикметою? Її знічене серце шалено калатало.

Вони йшли тепер самі, і позаду раптом побачили циліндр і поли сюртука, що маяли мов чорні крила. То був доктор Бонфій, останнім узнавши про новину, поспішав із склянкою в руці, як і доктор Латон.

Уздрівши маркіза, він спинився.

— Що там таке, пане маркізе? Мені сказали… джерело?.. Мінеральне джерело?..

— Так, любий докторе.

— Багато води?

— Багато.

— А… а… вони вже там?

Гонтран поважно відповів:

— Ну звичайно. Доктор Латон навіть зробив аналіз. Тоді доктор Боифій побіг далі, а Христіана, яку трохи

розважила й потішила його поява, сказала:

— Ні, не піду я в готель, ходімо посидимо в парку. Андермат лишився біля джерела — дивився, як тече вода.

III

Увечері за столом у Сплендід-готелі було гамірно. Всі жваво говорили про скелю, про вибух і джерело. А обідало ж там небагато людей — чоловік двадцять — усі звичайно мовчазні, тихі — хворі, що марно лікувалися вже на всіх відомих водах і тепер шукали щастя на нових курортах. В тому кінці столу, де були Равенелі і Андермати, сиділи ще Монекю — батько, маленький, геть сивий чоловік, і дочка, висока бліда дівчина, яка іноді вставала й виходила, лишивши недоїдену страву; а далі — товстун Обрі-Пастер, колишній інженер, подружжя Шофури — одягнуті в чорне чоловік і жінка, яких можна було щодня побачити в парку, де вони катали в колясці свою дитину-каліку, мати й дочка Пай, обидві вдови, обидві високі, повногруді, крижасті. "От бачите, — казав Гонтран, — вони з’їли своїх чоловіків, і це їм завадило на шлунок". Вони й справді лікувалися від хвороби шлунка.

Далі сидів чоловік з червоним, як цегла, обличчям — пан Рік’є, у якого теж був розлад травлення; за ним — інші безбарвні особи з тих мовчазних курортників, які нечутно заходять до їдальні готелю — жінка

попереду, чоловік позаду, — з порога вклоняються всім і несміливо й скромно сідають на свої місця.

Другий край столу був порожній, хоч там стояли тарілки й прибори для майбутніх гостей.

Андермат говорив дуже піднесено. Вдень він розмовляв з доктором Латоном і той між іншим розвивав задуми щодо майбутнього Анваля.

Латон завзято й переконливо вихваляв цілющі властивості анвальської води, багато кращої, ніж шатель-гійонсь-ка, яка за останні два роки стала дуже популярна.

Отже, праворуч від них — Руайя, — ще недавно глухий закуток, а нині відомий курорт, ліворуч — джерело Ша-тель-Гійон, яке теж прославилось останнім часом! А що ж тоді можна зробити з Анваля, якщо вміло взятися!

Звертаючись до інженера, Андермат говорив:

— Так, так, добродію, треба тільки уміло взятися. Тут усе залежить від кмітливості, тактовності, уміння пристосовуватись і сміливості. Щоб створити курорт, треба зробити йому рекламу, а для реклами треба, щоб цим ділом зацікавились паризькі медичні світила. Мені, добродію, завжди щастить, бо в своїх починаннях я завжди шукаю практичний засіб, саме той, що приводить до успіху в кожному окремому виадку; і поки я його не знайду, то нічого не починаю, жду. Мати воду — цього ще мало, треба, щоб її пили; а щоб її пили, не досить самому кричати в газетах і скрізь, що вона незрівнянна! Треба, щоб про це довірливо сказали люди авторитетні, які мають вплив на тих, хто повинен пити цю воду, на хворих, котрі нам потрібні,— на страшенно довірливу публіку, яка платить за ліки, — треба, щоб про це говорили лікарі. Звертайтесь до суду тільки через адвокатів, — він слухає тільки їх; звертайтесь до хворого тільки через лікарів — він слухає тільки їх.

Маркіз, що дуже захоплювався практичним і здоровим розумом свого зятя, скрикнув:

— Ах, це правда, правда! Ви, голубе, тут єдиний, хто так правильно міркує.

Андермат збуджено вів далі:

— Тут можна розбагатіти. Місцевість чудова, клімат прекрасний; одне тільки турбує мене: чи вистачить нам води? Бо діло зроблене наполовину, нічого не дає! Нам потрібна велика водолікарня, отже, і дуже багато води, щоб ванну могли приймати одночасно чоловік двісті, вода має текти швидко й безупинно; а цих джерел — і нового, й старого вистачить хіба що на п’ятдесят ванн, що б там не казав доктор Латон…

Обрі-Пастер перервав його:

— О, води я вам дам скільки завгодно.

Андермат здивувався:

— Ви?

— Атож, я. Вас це дивує? Зараз поясню. Торік у цей час я теж був тут: анвальські ванни мені дуже помагають. Так от якось уранці, коли я відпочивав у себе в кімнаті, до мене завітав один добродій, такий собі товстун. Голова правління нашого курорту. Він був страшенно стурбований, і ось чому. Джерело Бонфія стало таке маловодне, що боялися, як би воно зовсім не зникло. Знаючи, що я гірничий інженер, він і прийшов спитати, чи не доберу я способу, аби врятувати їхнє діло.

От я й узявся вивчати геологічну структуру місцевості. Ви знаєте, що давно колись тут відбувалися струси, які призвели до всіляких перетурбацій і різного розташування порід.

Мені треба було встановити, звідки йде мінеральна вода, крізь які тріщини, визначити напрям, походження і природу цих тріщин.

Спершу я вельми ретельно оглянув водолікарню й побачив у кутку стару водогінну трубу, нею вже не користувались, і вона була майже зовсім забита вапняковими відкладеннями. Виходить, розчинені у воді солі осідали на стінах труби і скоро забили її. Так само мало статись і з природними каналами, бо під грунтом тут усюди граніт. Отже, джерело Бонфія забилося, та й годі.

Треба було знайти, де це сталося. Всі, звичайно, шукали б вище від того місця, де джерело виходить на поверхню. А я місяць усе ретельно оглядав, досліджував, обмірковував, а тоді почав шукати і знайшов джерело на п’ятдесят метрів нижче. І от чому.

Я вже сказав, що насамперед треба було визначити походження, природу і напрям гранітних тріщин, по яких тече вода. Нетрудно було встановити, що ці тріщини йдуть з долини догори, а не згори в долину, йдуть похило, ніби дах, — певно, долина осіла, потягнувши за собою і нижні передгір’я. Отже, вода тут тече не вниз, а підіймається по щілинах між гранітними шарами вгору. Я знайшов і причину цього несподіваного явища.

Давно колись Лімань — широка, скільки сягає око, рівнина, утворена піщаними та глинистими відкладеннями — лежала на рівні першого гірського плато, але внаслідок геологічної будови свого підгрунтя, осіла, потягнувши за собою, як я вже казав, найближчі передгір’я. І від того гігантського осідання якраз на межі між м’якими породами та гранітом утворилась величезна глиняна загата, глибоченна і непроникна для води.

І ось що ми маємо.

Мінеральна вода появляється в жерлах колишніх вулканів. Та, що тече здалека, по дорозі остигає і виходить на поверхню холодна, як звичайні джерела; а та, що тече з ближчих жерл, б’є з-під землі ще тепла, і її температура різна, — залежно од відстані до підземного вогнища. А ось як вона йде. Спускається глибше й глибше, аж поки не натрапить на німанську глинисту загату. Пробитись крізь неї вода не може і, перебуваючи під великим тиском, шукає собі виходу. Натрапивши на похилі щілини в граніті, вона вривається туди і підіймається на поверхню. Тут знову набирає початкового напрямку й тече далі в долину, як звичайний струмок. Додам іще, що ми не знаємо й сотої частки мінеральних вод цієї долини. Відкриваємо тільки ті, що вибиваються на поверхню. А інші течуть собі по гранітних щілинах і, дійшовши до кінця гранітних каналів, зникають: їх вбирає грубий шар обробленої, вкритої рослинністю землі.

Звідки я роблю такі висновки.

По-перше, щоб мати воду, її треба шукати за нахилом та напрямом гранітних нашарувань.

По-друге, щоб вода не зникла, треба не давати тріщинам закупорюватись вапняковими відкладеннями, а для цього продовбати штучні колодязі й ретельно доглядати їх.

По-третє, щоб перейняти сусідське джерело, треба відвести його воду, зробивши свердловину до тієї ж гранітної тріщини, тільки не вище від виходу джерела, а нижче, і, зрозуміло, до глинястої загати, яка примушує воду підійматись.

З цього погляду відкрите сьогодні джерело б’є в чудовому місці — за якихось кілька метрів од загати. Якщо б хто захотів побудувати нову водолікарню, то це треба робити саме тут.

Коли він кінчив, за столом запала тиша.

Захоплений Андермат сказав тільки:

— Ось що значить заглянути за куліси, — вся таємничість зникає. Ви золота людина, пане Обрі-Пастер.

Крім нього, ще тільки маркіз та Поль Бретіньї зрозуміли, про що йдеться. Гонтран нічого не чув. А інші, розпустивши вуха і дивлячись у рот інженерові, слухали, ошелешені від подиву. Особливо дивувалися мати й дочка Пай — люди вельми побожні, вони побоювались, чи немає чогось противного релігії в такому поясненні явища, посланого від Бога й здійсненого його таємничою волею. Мати сказала:

— Дивні діла твої, Господи.

Жінки, що сиділи посередині, схвально кивнули головами, бо їх теж збентежила почута незрозуміла мова 06-рі-Пастера.

Пан Рік’є, чоловік з цеглистим обличчям, заявив:

— Хай вона тече звідки завгодно, ця анвальська вода, з вулканів чи з місяця, — я ось уже десять днів її п’ю, а ніякої полегкості не відчуваю.

Подружжя Шофур запротестувало — їхня дитина почала ворушити правою ніжкою, чого ні разу не траплялось за всі шість років, відколи її лікують.

Рік’є відказав:

— Це, хай йому чорт, свідчить тільки про те, що в нас різні хвороби, а зовсім не про те, що анвальська вода гоїть шлункові захворювання.

Він, здавалося, лютував у розпачі від цієї нової марної спроби.

Але пан Монекю теж озвався від імені своєї дочки і сказав, що ось уже тиждень, як вона перетравлює їжу і їй уже не доводиться щоразу виходити посеред обіду з-за столу.

А його висока дочка почервоніла, вткнулася носом у тарілку.

Обидві вдови теж почували себе краще.

Почувши це, Рік’є розсердився і різко повернувся до них:

— Це у вас, чи що, хворий шлунок?

Ті відповіли разом:

— Авжеж, пане. Ми не перетравлюємо ніякої їжі.

Рік’є аж підстрибнув на стільці і, затинаючись, сказав:

— Ви… ви… Та на вас тільки глянути… Видно, забагато їсте.

Пай-мати люто відмовила:

— Зате щодо вас, добродію, ніяких сумнівів немає: ваша вдача свідчить про зіпсований шлунок. Недарма кажуть, що люди з добрим травленням завжди привітні.

Стара худюща жінка, імені якої ніхто не знав, зауважила:

— Я думаю, що анвальська вода була б усім на користь, якби наш господар, хоч трохи пам’ятав, що годує хворих. А то, далебі, він дає нам їжу, якої не можна перетравити.

І всі за столом одразу дійшли згоди. Всіх об’єднало обурення проти хазяїна готелю, що подавав лангустів, ковбаси, вугрів з гірчичною підливою, капусту — атож, капусту й сосиски, — найнестравнішу їжу, тим людям, яким лікарі — Бонфій, Латон та Онора — приписували тільки біле, легке і ніжне м’ясо, свіжу городину й молочні страви.

і Рік’є тремтів од гніву:

— Хіба лікарі на курортах не повинні стежити за харчуванням? А вони покладаються в такому важливому ділі на якесь бидло! От нас і частують крутими яйцями, анчоусами та шинкою...

, Монекю перебив його:

— Даруйте, але моя дочка добре перетравлює тільки шинку, яку, до речі, їй і приписали Ма-Русель та Ремюзо.

Рік’є закричав:

— Шинка! Шинка! Та це ж трутизна, добродію!

Стіл одразу ж поділився на два табори: один — за, другий — проти шинки.

І почалася безконечна, щодня поновлювана дискусія про якості різних страв.

Навіть молоко викликало палкі суперечки: Рік’є сказав, що тільки-но вип’є хоч маленьку склянку, — у нього ж зразу ж починається розлад шлунку.

Тоді Обрі-Пастер, захищаючи свої улюблені страви, сердито відповів:

— Хай йому чорт, добродію, якщо у вас диспепсія, а в мене гастральгія, то ми потребуємо харчування такого ж різного, як окуляри для короткозорих та далекозорих, хоч і в тих, і в тих хворі очі.

І додав:

— А я задихаюсь, коли вип’ю склянку червоного вина, і думаю, що для людини немає нічого шкідливішого за вино. Хто п’є тільки воду, той живе сто років, а ми…

Гонтран обізвався, сміючись:

— Їй-Богу, без вина й без… шлюбу життя видавалося б мені доволі пісним.

Вдови Пай опустили очі. Вони залюбки пили бордоське вино вищого гатунку, без води; а те, що обидві рано овдовіли — дочці було двадцять два роки, а матері щонайбільше сорок — немовби свідчило, що й до чоловіків своїх вони застосовували ту саму методу.

Андермат, звичайно такий балакучий, сидів і замислено мовчав. А тоді зненацька спитав у Гонтрана:

— Ви знаєте, де живуть Оріолі?

— Знаю, мені недавно показали їхній будинок.

— Може, проведете мене до них по обіді?

— Ну звісно. Мені навіть приємно буде піти з вами. Ще раз побачу тих дівчаток.

І відразу ж після обіду вони пішли, а стомлена Христіа-на, маркіз та Поль Бретіньї надумали провести вечір у вітальні.

Було ще зовсім видно; на курортах обідають рано.

Андермат взяв шурина під руку.

— Так от, любий Гонтране, — сказав, — якщо старий не опинатиметься і якщо аналіз дасть те, чого сподівається доктор Латон, то я, мабуть, заведу тут велике діло: курорт. Хочу закласти шикарний курорт!

Він спинився посеред вулиці і взяв свого спутника за вилоги піджака:

— О, ви не знаєте, яка це втіха — діло! Не купецьке чи комерційне, а справді велике наше діло! Так, так, мій любий, для того, хто добре розуміється в ділах, тут поєднується все, що приваблює людей: і політика, і війна, і дипломатія — все, все! Тут завжди треба шукати, знаходити, вигадувати, все розуміти, все передбачати, все комбінувати, на все зважуватись. У наш час великий бій можна дати, тільки воюючи з грішми. Для мене монети по сто су — то наче солдатики в червоних штанях; по двадцять франків — блискучі поручики; стофранкові білети — капітани; тисячофранкові — генерали. І я воюю, хай йому чорт! Воюю з ранку до вечора проти всіх і з усіма. Це й означає жити, жити широко, як ясили колись володарі. Ми — теперішні володарі,— авжеж, справжні і єдині володарі! Погляньте на село, на це вбоге село! Я зроблю з нього місто, білокам’яне місто, з великими готелями, де буде повно людей, з ліфтами, слугами, каретами і юрбою багатіїв, якій слугуватиме юрба бідних; і все це тільки тому, що одного вечора мені захотілось позмагатися з Руайя, що міститься праворуч, з Шатель-Гійоном, розташованим ліворуч, з Мон-Дором, Ля Бурбулем, Шатонефом, з Сен-Нектером, які лежать позад нас, і з Віші, що прямо перед нами! І я доб’юся свого, бо в моїх руках засіб, єдиний засіб, що забезпечує

перемогу! Я з першого погляду побачив його так ясно, як великий полководець бачить слабку сторону ворога. В нашому ділі треба вміти керувати людьми, запалювати їх і стримувати. Сто чортів, як же весело жити, коли можеш творити такі діла! Тепер мені років на три буде забава з оцим містом. І подумайте, яке щастя, що мені трапився цей інженер, який розповів за обідом чудові речі, просто чудові, мій любий. Його міркування ясні, як день! Завдяки йому я зруйную старе акціонерне товариство, не треба й купувати його.

Вони рушили далі й поволі пішли вгору по дорозі, що повертала ліворуч, до Шатель-Гійона.

Гонтран, бувало, казав: "Йдучи поряд із своїм шурином, я виразно чую в голові його той самий дзвін, що й у залах Монте-Карло — дзвін золота, яке пересовують, кидають, розсипають, згрібають, програють і виграють".

Андермат і справді нагадував якусь дивну людино-маши-ну, створену тільки для того, щоб подумки лічити гроші, пускати їх в обіг і всіляко маніпулювати ними. Причому він пишався своєю особливою спритністю і хизувався вмінням з першого погляду точно визначити ціну будь-якої речі. Скрізь, де б то не було, він одразу ж брав у руки ту чи іншу річ, оглядав її з усіх боків і казав: "Вона коштує ось стільки". Дружину й брата Гі тішила ця пристрасть, заради розваги вони підсовували йому якусь чудернацьку річ, просили оцінити її, і обоє реготали, мов божевільні, коли їхні знахідки заганяли Андермата в глухий кут. Часом десь на паризькій вулиці Гонтран спиняв його і примушував визначити вартість цілої вітрини якоїсь крамниці, або оцінити кульгаву шкапу, запряжену у старий фіакр, чи фургон з усією поклажею.

Якось на званому обіді у сестри він попросив Вільяма сказати, скільки приблизно може коштувати обеліск, а коли той назвав якусь цифру, запитав його ще й про міст Сольферіно і Тріумфальну арку на площі Етуаль. А наприкінці поважно сказав:

"Ви могли б провести вельми цікаву роботу, визначаючи вартість найголовніших монументів земної кулі".

Андермат ніколи не гнітився і ставився до всіх цих жартів, як людина, що відчуває свою зверхність і певна себе.

Якось Гонтран запитав:

— Ну, а я скільки коштую?

Вільям ухилився од відповіді, але шурин не відставав.

— Уявімо, — казав він, — що розбійники мене забрали в полон, який би ви дали викуп?

І той нарешті відповів:

— Ну, гаразд, гаразд!.. Я, дорогенький, видав би вексель! *

І його посмішка була така красномовна, що Гонтран, якого це трохи зачепило, більше не наполягав.

А втім, Андермат любив і всякі мистецькі дрібнички, бо мав тонкий смак, добре знався на них і ретельно збирав, виявляючи при тому чуття пса-шукача, як і в кожній комерційній справі.

Вони підійшли до будинку, схожого на міський. Гонтран спинився:

— Це тут.

На важких дубових дверях висів залізний молоток; вони постукали, і худа служниця відчинила їм.

Гонтран спитав:

— Пан Оріоль дома?

Жінка сказала:

— Заходьте.

Вони ввійшли в кухню, простору, як на фермах, у плиті ще жеврів під казанком вогник; потім їх провели до другої кімнати, де зібралась уся родина Оріолів. Батько спав, відкинувшись на спинку одного стільця і поклавши ноги на другий. Син обперся ліктями на стіл і читав "Пті журналь", напружуючи свій кволий розум, а дві дочки схилилися біля вікна над якоюсь вишивкою, початою з обох кінців.

Вони встали перші, обидві разом і здивовано дивилися на несподіваних гостей; потім здоровань Жак підвів голову, важку від розумового напруження; і нарешті прокинувся старий Оріоль, прибравши з стільця довгі ноги.

Стіни в кімнаті були голі, побілені вапном, на кам'яній підлозі стояли плетені стільці, комод червоного дерева, на стінах висіли чотири гравюри під склом, на вікнах були широкі білі завіски.

Господарі дивилися на прибульців, ті — на господарів, а служниця, підібравши до колін спідницю застигла од цікавості на порозі.

Андермат назвав себе, відрекомендував свого шурина — графа де Равенеля, низько, з підкреслено витонченою чемністю вклонився дівчатам, а тоді спокійно сів і сказав:

— Пане Оріоль, я прийшов до вас по ділу. Говоритиму без манівців, поясню прямо. Так ось. Ви відкрили на своєму винограднику джерело. За кілька днів буде аналіз води. Якщо вона нічого не варта, то на цьому,

зрозуміло, кінець; а якщо аналіз покаже те, чого я сподіваюсь, то ось моя пропозиція: продайте мені цей клапоть землі і всю довколишню ділянку.

Подумайте. Ніхто, крім мене, не запропонує вам такого — ніхто! Старе акціонерне товариство от-от збанкрутує, йому не до нового будівництва, а його невдача відіб’є охоту й у інших.

Не давайте мені сьогодні ніякої відповіді, порадьтеся з сім’єю. Будуть наслідки аналізу, ви скажете свою ціну. Якщо вона мені підійде, я погоджуся, не підійде — скажу "ні" і відійду. Я ніколи не торгуюся.

Селянин, теж по-своєму людина ділова і з біса хитрий, чемно відповів, що він дуже радий, але ще подивиться, подумає, і запропонував випити по чарочці вина.

Андермат погодився; надворі вже сутеніло, і Оріоль сказав дочкам, які знову схилилися над вишиванням:

— Засвітіть-но, дівчатка.

Вони разом підвелись, вийшли до сусідньої кімнати і незабаром повернулись — одна несла дві запалені свічки, друга — чотири чарки без ніжок, чарки бідняків. Свічки з паперовими розетками були запалені вперше — певно, вони прикрашали камін у кімнаті дівчат.

Тоді встав Колос, бо до погреба ходили тільки чоловіки.

Андерматові раптом спало на думку:

— Мені б дуже хотілося побачити ваш погріб. Ви ж тут найперший виноградар, то й погріб у вас, мабуть, чудовий І

Оріоль був зворушений до глибини серця; взявши свічку, він сам повів їх. Через кухню вони вийшли на подвір’я; в сутінках тут ще видно було поставлені порожні бочки, звалені в кутку величезні гранітні жорна з дірками посередині, схожі на колеса з якоїсь здоровенної старовинної колісниці, розібраний прес для винограду — брунатного кольору, з дерев’яними гвинтами та відполірованими від тривалого користування частинами, що раптом заблищали в темряві під променем світла; а далі селянське робоче знаряддя, яке сяяло відчищеною в землі сталлю, наче зброя. Всі ці речі поступово виступали з темряви, коли старий проходив повз них, в одній руці тримаючи свічку, а другою прикриваючи її.

Тут уже пахло вином і сухими виноградними вичавками. Підійшли до дверей, замкнених на два замки. Оріоль відімкнув їх, одчинив і, ввійшовши, підняв над головою свічку, вогник її тьмяно освітив довгий ряд пузатих бочок, на яких стояв ще один ряд, уже менших. Старий спочатку показав, що цей погріб викопано в горі, потім заговорив про те, які вина зберігаються в цих бочках, з якого винограду, скільки їм років, про їхню якість, а коли підійшли до сімейного вина, він погладив бочку, немов улюбленого коня, й гордовито промовив:

— Жараж покуштуєте оцього. Ніяке вино в пляшках не варте його, ніяке — ні бордо, ні будь-яке інше.

Він по-селянському любив вино, що зберігається в бочках.

Колос, що йшов за ним із дзбаном, нахилився й повернув кран, а батько світив йому так ретельно, ніби то була якась важка і копітка робота.

Світло падало на їхні лиця, і в трму світлі старий скидався на прокурора, а син — на солдата-хлібороба.

Андермат шепнув Гонтранові:

— О, який чудовий Тенірс!

А молодик тихо відповів:

— Мені більше подобаються дочки.

Потім вони повернулись в дім.

Довелось пити вино, пити багато, щоб догодити Оріолям.

Дівчата пересіли ближче до столу й продовжували свою роботу, наче в хаті нікого й не було. Гонтран весь час поглядав на них, чи не близнята вони, що такі схожі. А втім, одна була повніша й нижча, а друга — елегантніша. Волосся в обох — не чорне, а темно-каштанове — було гладенько зачісане на прямий проділ і поблискувало при кожному русі голови. Підборіддя і лоб у них були трохи випнуті, як у більшості овернців, вилиці дещо виступали, зате обидві мали чарівні уста, чудові очі, на диво чіткі й рівні брови і звабливо-ніжний колір обличчя. Відчувалося, що виховувались вони не в цьому дому, а у вишуканому пансіоні в монастирі, куди багаті і знатні овернці віддають своїх дочок, щоб вони там засвоїли скромні манери світських панночок.

Незабаром Гонтран, відчувши огиду до червоного вина, яке стояло перед ним, почав штовхати ногою Андермата, щоб уже йти. Той нарешті встав, обоє вони міцно потиснули руки господарям, знову церемонно вклонилися дівчатам, які відповіли кивнувши їм головою і на цей раз уже не підводячись.

Як тільки вийшли на вулицю, Андермат озвався знову:

— Цікава сім’я, голубе! Як добре видно в ній перехід від простолюду до вищих кіл! Син був потрібен, щоб обробляти виноградник, і не платити наймитові,— дурна ощадливість! — він так і лишився селянином. А дівчата — ті вже майже світські панянки. Якщо пощастить,

і вони вдало вийдуть заміж, то будуть не гірші за першу-ліпшу з наших жінок, ба, навіть кращі, ніж більшість із них. На цих людей мені так само приємно дивитися, як геологові на гварину третинного періоду.

Гонтран запитав:

— А яка вам більше подобається?

— Яка? Що — яка?

— Яка з цих дівчаток?

— А! Далебі не знаю. Я не приглядався до них і не порівнював. А вам що до того, ви ж не збираєтесь викрасти котрусь із них?

Гонтран засміявся:

— Та ні! Але я радий, що мені хоч раз пощастить побачити таку свіжість, якої в нашому колі ніколи не буває. Мені приємно дивитися на них, як вам на картини Тенірса. Для мене немає нічого приємнішого, ніж дивитися на гарну дівчину, однаково де, однаково, якого вона стану. Для мене це витвір мистецтва, такі собі дрібнички. Я їх не колекціоную, але милуюсь ними, милуюсь пристрасно, як митець, мій любий, як переконаний і безкорисливий митець! Що ж поробиш, кохаюсь у цьому! До речі, чи не можете ви позичити мені п’ять тисяч франків?

Андермат спинився й гостро буркнув:

— Знову?

Гонтран відповів простодушно:

— Як завжди!

І вони рушили далі.

Андермат озвався:

— Куди ви, — хай йому чорт, — діваєте гроші?

— Витрачаю.

— Авжеж, тільки надміру витрачаєте.

— Дорогий друже, я так само люблю витрачати гроші, як ви — здобувати. Розумієте?

— Чудово, але ж ви їх не здобуваєте.

— Це правда. Не вмію. Не можна ж всього вміти. Ви, наприклад, умієте їх здобувати і зовсім не вмієте витрачати. Вам гроші потрібні тільки на те, щоб давати прибуток. А я здобувати їх не вмію, зате витрачати вмію чудово. Вони дають мені безліч такого, що ви знаєте тільки з назви. Ми й створені для того, щоб стати родичами. Ми чудово доповнюємо один одного.

Андермат пробурчав:

— От божевільний! Ні, п’ять тисяч франків я вам не дам, а півтори позичу, бо… бо за кілька днів, ви, може, будете мені потрібні.

Гонтран спокійно відказав:

— Тоді я беру їх, як завдаток.

Андермат поплескав його по плечу.

Вони увійшли в парк, освітлений ліхтариками, що висіли

на гілках. Оркестр казино грав якусь протяжну класичну арію, що ніби кульгала на кожному кроці, так багато було в ній пауз; виконували її ті самі чотири музиканти, яким, певно, набридло грати з ранку до вечора, все на тому ж місці, в безлюдному парку перед тими ж деревами і струмком, та ще й створювати враження, ніби грають двадцять інструментів; їх гнітило й те, що наприкінці місяця вони не одержували платні, бо Петрюс Мартель розплачувався з ними кошиками вина та пляшками лікеру, яких ніколи б не випили курортники.

Крізь звуки оркестру було чути і більярдний стукіт куль і голоси, що об’являли: "Двадцять, двадцять один, двадцять два".

Андермат і Гонтран піднялись нагору. Недалеко від музикантів там сиділи тільки Обрі-Пастер та лікар Онора і ішли каву. Петрюс Мартель з Лапальмом завзято грали свою партію; касирка, що доти дрімала, прокинувшись, запитала:

— Що бажаєте, панове?

IV

Дівчата полягали спати, а батько й син Оріолі ще довго розмовляли. Схвильовані, збуджені пропозицією Андерма-та, вони міркували, як би це дужче розпалити його бажання, не завдавши шкоди і своїм інтересам. По-селянському обачливі і практичні, вони мудро зважували всі шанси, добре розуміючи, що в краю, де біля кожного струмка мінеральні джерела, не можна правити надто високу ціну, щоб не відштовхнути несподіваного покупця, бо другого такого не знайдеш. А проте, не можна й цілком віддавати в його руки джерело, яке, чого доброто, стане колись золотим потоком, як, наприклад, Руайя та Шатель-Гійон.

Тож й гадали вони, як би роз’ятрити банкіра, — то створювали в своїй уяві фіктивні товариства, які нібито пропонували вигідніші умови, то придумували інші незграбні хитрощі, неспроможність яких самі відчували, але придумати щось краще не могли. Спалося їм кепсько, а вранці батько, прокинувшись першим, злякано подумав, чи не висохло, бува, за ніч джерело. Могло ж статися, що воно як з’явилося, так і зникло, безповоротно пішло в землю. Він занепокоєно схопився, охоплений страхом скнари, розбудив сина, поділився з ним своїми побоюваннями, і Колос, йИтягши ^-під старої ковдри ноги, одягся, щоб піти з батьком подивитися.

У всякому разі, вони приберуть поле й саме джерело, повідкидають каміння, почистять і причепурять, наче худобину на продаж.

Взяли кирки та лопати і пліч-о-пліч, ступаючи широко й розмірено, вирушили в дорогу.

Ішли, не розглядаючись, думаючи про своє, коротко відповідаючи на привітання стрічних сусідів та друзів. Вийшовши на ріомську дорогу, вони захвилювалися, вдивляючись у далечінь, чи не видно, як, нуртуючи, блищить там під ранковим сонцем їхнє джерело. Дорога була порожня, біла від куряви і вела понад самою річкою, що текла в тіні верб. Під одною з тих верб Оріоль-батько раптом помітив пару ніг і, пройшовши ще три кроки, впізнав старого Кловіса, що сидів край дороги, поклавши свої милиці поруч на траві.

Цього каліку, схожого на жебрака з гравюри Калло, знали в усій околиці — він уже років десять бродив тут, повільно, через силу ступаючи своїми дубовими, як сам казав, ногами. Раніше він промишляв браконьєрством по лісах та річках, не раз його ловили й карали. На полюванні, коли під час довгих засідок довго лежав на сирій траві, коли рибалив уночі, брьохаючись по пояс у воді, він нажив собі ревматизму, і тепер, стогнучи від болю, ходив наче краб, якому одірвали клешні — тягнучи праву ногу по землі, як ганчірку, і підібгавши зігнуту в коліні ліву. Ллє місцеві хлопці, ганяючись вечорами за дівчатами або зайцями,

запевняли, що стрічали дядька Кловіса в кущах та на галявинах, і він був спритний, мов олень, і верткий, як вуж, а що його ревматизм — то тільки комедія "про жандармське око і. Колос присягався, що бачив разів п’ятдесят, як дядечко Кловіс ставив сильця, узявши милиці під пахву.

Старий Оріоль, пойнятий якоюсь ще невиразною думкою, — його квадратна овернська голова міркувала повільно, — спинився біля старого бродяги.

Поздоровкався з ним; той відповів. Потім вони поговорили про погоду, про те, як цвітуть виноградники, ще пр< щось, але, побачивши, що Колос рушив далі, батько сягнистою ходою рушив доганяти його.

Джерело їхнє било, як і раніше, вода стала зовсім чиста, а дно ями набуло гарного темно-червоного кольору від густого залізистого осаду.

Батько й син перезирнулись, усміхаючись, і заходились прибирати навколо, — відкидали каміння, складали його на купу. Знайшли останки розірваного песика і, жартуючи, поховали їх. І раптом старий Оріоль кинув лопату. Посмішка лукавої радості і торжества зморщила його тонкі губи і куточки хитрих очей, і він сказав синові:

— А ходи-но, побачимо.

Той послухався; вони вийшли на дорогу і подалися назад. Кловіс сидів на тому самому місці, гріючи на сонці свої ноги та милиці.

Зупинившись напроти нього, Оріоль запитав:

— Хочеш жаробити што франків?

Той насторожено мовчав.

Селянин повторив:

— Чуєш, што франків?

Тоді бродяга наваишвся й пробурчав:

— Хай йому чорт, що тут питати!

— Так от, чоловіче, що треба жробити.

І, вдаючись до всяких хитрощів, натяків, безліч разів повторюючись, почав тлумачити, що коли він згодиться щодня з десятої до одинадцятої години купатися в ямі, яку вони з Колосом викопають біля джерела, і через місяць видужає, то одержить сто франків сріблом.

Паралітик тупо слухав, потім сказав:

— Ніякі ліки мені не пошобили, то й ваша вода не поможе.

Колос рантом розгнівався:

— Шлухай, штарий дуришвіте, я жнаю твою хворобу, ти мені не рожкажуй. Що ти робив у той понеділок в Комберомшькому ліші, об одинадцятій годині вечора?

Старий жваво відповів:

— Неправда.

Але Колоса взяло за живе:

— Неправда, що ти, пройда, перештрибнув через рівчак ж городу Жана-Манежа й подавшя Пуленшьким міжгір’ям?

Кловіс енергійно повторив:

— Неправда!

— Неправда, що я тобі крикнув: "Гей, Кловіше, жандарми", — і ти шаснув на стежку, що веде в Муліне?

— Неправда!

Довготелесий Жак геть розлютився і почав кричати, вже майже погрожуючи:

— Ага, неправда! Ну, гаралсд, стара триного, шлухай: якщо я побачу тебе вночі у ліші чи коло води, шпіймаю, бо ноги в мене довші жа твої, і прив’яжу до дерева, так і жнай. А вранчі ми прийдемо вшім шелом…

Дядечко Оріоль спинив сина й мовив лагідненько:

— Шлухай, Кловіше, хіба тобі важко шпробувати? Ми ж Колошем жробимо купелю і ти щодня ходитимеш — один мішячь. Жа че я тобі дам не сто, а двісті франків. А якщо через мішячь видужаєш, так ще п’ять шотен одержиш. Чуєш? П’ятшот франків шріблом, та ще ті двішті. То че буде шімшот, чуєш?

Двішті франків жа те, що мішячь купатимешся, та ше п’ятшот на одужання. Та ще шлухай: хвороба, чашом, повертається. Якщо вона тебе вошени жнову шхопить, то ми до чього вже непричетні: вода ж швоє вже жробить.

Старий спокійно відповів:

— Ну, гаражд, коли так, я жгоден. Якщо не вийде, тоді побачимо.

І всі троє потисли один одному руки, щоб скріпити угоду. Потім Оріолі повернулись до джерела робити купелю для Кловіса.

Попрацювали з чверть години, коли на дорозі почулися голоси.

То були Андермат і доктор Латон. Батько з сином переморгнулись і перестали копати.

Банкір підійшов, потиснув їм руки, і всі четверо мовчки втупились у воду.

Вона мовби кипіла на великому вогні, вся в пухирцях газу, і стікала вузеньким рівчаком, який пробила собі. Згорда всміхнувшись, Оріоль раптом сказав:

— То що, є в ній жаліжо?

Справді, все дно вже почервоніло, і навіть камінці, що їх обмивала вода, були вкриті ніби пурпуровою цвіллю.

Доктор Латон сказав:

— Ну, це ще нічого не означає, треба узнати, які ще властивості має вода.

Селянин промовив:

— Та от ми ж Колошем учора ввечері випили для початку по шклянці, так одражу по тілу шнага пішла. Правда, шинку?

Здоровань переконано відповів:

— Авжеж, одражу по тілу шнага пішла.

Андермат нерухомо стояв край ями. А тоді обернувся до лікаря:

— Для того, що я задумав, треба буде разів у шість більше води, ніж дає це джерело. Так же?

— Так, приблизно.

— Знайдемо ми ще джерела, як ви гадаєте?

— О, цього я не знаю.

— Отож бо! Так що квапитися не слід, побачимо, що дасть свердлування. А поки що треба скласти у нотаря запродажну, вказавши, що остаточно купівлю буде оформлено тільки тоді, коли розвідувальні роботи дадуть бажані наслідки.

Старий Оріоль занепокоївся. Він не розумів, про що йдеться. Тоді Андермат пояснив йому, що одного джерела мало і що він не може купувати землю раніше, ніж знайде нові джерела. А шукати ще джерела він може тільки тоді, коли буде запродажна угода.

Обидва Оріолі одразу ж почали запевняти, що на їхній землі джерел не менше, ніж виноградної лози. Досить копнути, й усе буде видно, все буде видно.

Андермат коротко мовив:

— Ну, побачимо.

Але дядечко Оріоль вмочив руку в воду й заявив:

— Што чортів, вона така гаряча, що яйця можна варити. Куди гарячіша за бонфійшьку.

Латон і собі вмочив пальця й визнав, що, можливо, так і є.

А селянин повів далі:

— До того ж вона шмачніша, набагато приємніша. Не шмердить, як ті. О, жа чю воду я ручушя! Добра вода! Жнаю я тутешні води, п’ятдешят років дивлюшя на них. А такої доброї ще ніколи не бачив, ніколи! Ніколи!

Хвилинку помовчавши, він озвався знову:

— Я кажу не жадля того, щоб продати. Шам хотів би випробувати її, на ділі випробувати, не по-вашому, не по-аптечному, а на хворому. Б’юіпь об жаклад, що од моєї води і паралічний каліка видужає— така вона гаряча та добра. Б’юшь об жаклад!

Вдаючи, ніби він щось пригадує, старий подивився на верховини сусідніх гір — здавалося, шукав там потрібного паралітика. Не знайшовши, спустив очі на дорогу.

За двісті метрів"ід них край дороги видніли нерухомі ноги бродяги, тіло якого ховалось за вербою. Оріоль прикрив рукою очі від сонця і запитав сина:

— Хто че там? Чи не пггарий Кловіш?

Колос, сміючись, відповів:

— Атож, че він. Шидить штарий, вже не побіжить!

Тоді Оріоль підійшов до Андермата і поважно, з глибокою певністю сказав:

— Ошь пошлухайте мене, пане. Бачите, он там, шидить паралітик, що й кроку не штупив жа дешять років. Правду я кажу, пане докторе?

Латон підтвердив:

— О, це правда. І якщо ви його вилікуєте, то я плачу за вашу воду по франку за склянку!

Потім, обернувшись до Андермата, пояснив:

— Це старий ревматик і подагрик. У нього спазматична контрактура лівої ноги й цілковитий параліч правої; випадок, по-моєму, невиліковний.

Оріоль почекав, поки той закінчить, і спокійно сказав:

— Так от, пане докторе, давайте випробуємо на ньому — хоча б мішячь. Я не кажу, що ж чього буде діло, нічого не кажу; тільки хочу шпробувати. Ми оче з Колошем почали яму для каміння копати, то викопаєм і для Кловіша: хай шидить у ній годину щоранку. А там побачимо, там побачимо...

Лікар пробурмотів:

— Можна спробувати. Певен, що з того нічого не вийде.

Але Андермат, спокусившись надією на майже чудесне

одужання, радо пристав на думку Оріоля; і всі четверо підійшли до бродяги, що все так же нерухомо сидів, гріючись на сонці.

Старий браконьєр, зрозумівши хитрощі, вдавано відмовлявся, довго впирався, потім нарешті погодився з умовою, що Андермат платитиме йому щодня по два франки за годину, яку він сидітиме у воді.

На тому й порішили. Домовились навіть, що Кловіс прийме ванну сьогодні ж, як тільки викопають яму. Андермат погодився дати йому одежу для переміни, а Оріолі пообіцяли перенести сюди стару чабанську хижку, що стояла у них на подвір’ї, аби хворому було де переодягнутися.

Потім банкір з лікарем повернулися назад. Край села один пішов приймати хворих, а другий стрічати дружину, яка о пів на десяту мала підійти до водолікарні.

Христіана майже одразу й появилась. Рожева з голови до ніг — у рожевій сукні, рожевому капелюсі, з рожевою парасолькою і рожевим личком, вона була мов ранкова зоря. Спустилася від готелю по крутому косогору, щоб не йти кружною стежкою, вона була легка, спритна, мов пташка, що згорнувши крильця, стрибає з каменя на камінь. Побачивши чоловіка, здалеку крикнула: пСі

— О, як тут гарно! Мені тут дуже подобається!

Кілька курортників, що сумовито блукали по маленькому тихому парку, обернулися, коли вона проходила, а Петрюс Мартель, що стояв без піджака біля відчиненого вікна і курив люльку, покликав свого товариша Лапальма, який зі склянкою білого вина сидів у кутку, і сказав, прицмокнувши:

— Ловка лялечка, хай йому чорт!

Христіана зайшла в лікарню, привітно всміхнулася касирові, що сидів ліворуч від входу, весело сказала "добридень" колишньому тюремникові, що сидів праворуч; потім віддала квиток слуншиці у такому ж одязі, як і в тої, що в парку біля джерела, і пішла за нею коридором, куди виходили двері купалень.

Служниця провела до однієї з них — чималої кімнати з голими стінами і жовтою бетонованою підлогою; в кімнаті були стілець, дзеркало, ослінчик для ніг, та ще велика овальна, теж бетонована, яма, що правила за ванну.

Жінка відкрутила кран, як у звичайному водогоні, з круглого загратованого отвору в дні ванни забила вода і швидко наповнила її по вінця, не переливаючись через край, а витікаючи через стік у стінці.

Свою покоївку Христіана лишила в готелі, а від послуг овернки відмовилась і відіслала її, сказавши, що роздягнеться сама і подзвонить, коли їй буде потрібна білизна чи щось інше.

Поволі роздяглася, дивлячись, як майже непомітно вирує вода у світлому басейні. А тоді пальцями ноги попробувала воду, і приємне відчуття тепла побігло по всьому тілу; вона опустила у воду всю ногу, далі другу і сіла, поринувши у м’яке, лагідне тепло, принесене в цю ванну прозорим струменем, що тік по ній і навколо неї, вкриваючи дрібненькими бульбашками газу все її тіло — ноги, руки, груди. Здивовано дивилась на безліч легких пухирців, які збиралися докупи немовби одягаючи її з ніг до голови суцільним панциром з дрібненьких перлів. Ті малесенькі перли весь час відривалися від білого її тіла, піднімалися на поверхню води і зникали в повітрі — їх витискували інші, що появлялися на ній. Росли на її шкірі безупинно, наче легенькі, невловні й чудові ягідки, — плоди її ніжного, рожевого й свіжого тіла, з якого росли у воді перли.

Христіані було так гарно в цій купелі, її так ніжно, гак м’яко і пестливо обіймали струминки води, тремтливі, живі струминки джерела, яке било в глибині басейну, під її ногами, і стікало крізь маленький отвір скраю, що їй хотілося лишитись тут назавжди, не ворушачись, майже ні про що не думаючи. Чарівне тепло купелі сповивало її відчуттям тихого щастя, блаженне відчуття душевного спокою, здоров’я, глибокої радості і мовчазної втіхи. Заколисана дзюрчанням води, що витікала з ванни, вона ліниво думала про те, що робитиме ось зараз, а що завтра, про свої

прогулянки, про батька, чоловіка, брата і того високого молодика, який після пригоди з собакою викликав у неї певну ніяковість. Вона не любила шалених людей.

їй було так гарно, так спокійно в цій теплій воді, і жодне бажання не хвилювало її, окрім хіба ще туманної надії мати дитину; в душі не було ніякого прагнення іншого життя, захоплення чи пристрасті. Почувала себе чудово, була щаслива і задоволена.

Раптом злякалась — хтось відчинив двері; то овернка принесла білизну. Двадцять хвилин минуло, треба було одягатись. Жаль було прокидатися, стало прикро; хотілось попросити жінку, щоб дала їй ще кілька хвилин, але потім вона подумала, що таку радість матиме щодня; шкодуючи в душі, вийшла з води й загорнулась у халат, такий гарячий, що аж обпікав її.

Коли Христіана виходила, доктор Бонфій відчинив двері свого кабінету і, церемонно вклонившись, попросив її заглянути до нього. Поцікавився, як вона себе почуває, помацав пульс, подивився на язик, спитав про сон та апетит, а потім провів до виходу, весь час повторюючи:

— Ну от, чудово, усе гаразд, усе гаразд. Моє шанування вашому батькові, це один з найвизначніших людей, з якими я стрічався у своїй практиці.

Нарешті вона позбулася цієї бридливої нудоти і, вийшовши, коло дверей побачила маркіза, що розмовляв з Андер-матом, Гонтраном та Полем Бретіньї.

Чоловік її, у якого кожна нова думка безупинно дзижчала в голові, мов муха в пляшці, розповідав про паралітика і хотів повернутися, глянути, чи сидить бродяга у воді.

Щоб зробити йому приємність, рушили всі.

Але Христіана тихенько затримала брата і, коли войи трохи відстали, запитала:

— Слухай, я хотіла б поговорити про твого приятеля. Мені він не дуже подобається. Скажи, що це за людина?

І Гонтран, який знав Поля вже кілька років, розповів їй про цю натуру — пристрасну, невгамовну, щиру і здатну на добрі пориви.

За його словами, це розумний хлопець з поривистою душею, який сприймає все надзвичайно бурхливо. Під впливом будь-якого поштовху, не вміючи ні володіти, ні керувати собою, ні перемагати почуття силою розуму, ні будувати своє життя за ретельно обдуманим планом, він піддається своїм поривам, прекрасним чи бридким, тільки-но якесь бажання, почуття, чи якась думка захоплювали його запальну душу.

Він уже сім разів бився на дуелі, йому дуже легко скривдити людину, так само, як і стати потім її другом; він нестямно закохувався в жінок усіх класів і пристрасно любив їх усіх, від продавщиці, яку він побачив на порозі магазину, до актриси, яку викрав — так, так, викрав, — увечері після прем’єри, копи вона сідала в екіпаж, щоб їхати додому: схопив її на руки перед очима ошелешених перехожих, кинув у карету і помчав учвал, так, що ніхто не міг догнати.

А наприкінці сказав:

— Ось такий він. Славний хлопець, тільки шалений; до того ж, дуже багатий і здатний на все, коли втратить розум, геть на все.

Христіана спитала:

— У нього якісь незвичайні парфуми, дуже гарно пахнуть. Що це таке?

— Не знаю, — відповів Гонтран, — він не каже. Здається, що вони з Росії. Актриса подарувала, та сама актриса від якої я його тепер лікую. Запах і справді чудовий.

На дорозі багато людей — курортників і селян, бо тут звичайно щоранку перед сніданком гуляли.

Христіана з Гонтраном догнали Андермата, маркіза та Поля і незабаром побачили на тому місці, де ще вчора височіла скеля, чудернацьку людську голову в подертому сірому капелюсі, з довгою сивою бородою; голова стирчала над землею, наче відрубана — здавалося, вона виросла тут. Навколо стояли виноградарі й здивовано, але спокійно дивились, — овернці не глумливі,— а три товстуни — пожильці другорядних готелів, сміялись і жартували.

Оріоль, батько й син, стояли коло ями й поглядали на бродягу, що до самого підборіддя заліз у воду, сівши там на камінь. Він скидався на злочинця давніх часів, засудженого за якесь чаклунство; милиць своїх він не покинув, вони теж купалися разом з ним.

Андермат захоплено повторював:

— Браво, браво! Оце приклад, який повинні наслідувати всі місцеві жителі, хворі на ревматизм. — І, нахилившись до старого, гукнув йому, наче той був глухий:

— Ну, як вам тут, нічого?

Кловіс, видно, зовсім очманівши від гарячої води, відповів:

— Ждаєтшя, я жварюшя! Што чортів, як пече!

Але Оріоль заявив:

— Чим гарячіша, тим краще тобі буде.

Позад маркіза хтось запитав:

— Що тут діється?

І добродій Обрі-Пастер, що повертався, як завжди задиханий, після щоденної прогулянки зупинився біля ями.

Андермат пояснив йому свій проект лікування хворого.

А старий повторював:

— Што чортів, яка гаряча!

І вже хотів вилізти, прохаючи, аби хтось допоміг йому.

Банкір зрештою заспокоїв його, пообіцявши накинути двадцять су за кожну купелю.

Довкола ями, в якій плавали сірі лахми, що покривали старе тіло каліки, збиралися люди.

— Оце так казан з юшкою! — почувся чийсь голос. — Не хотів би я такого варива.

Другий додав:

— Та й м’ясо, як на мене, не дуже-то…

А маркіз помітив, що пухирців вуглекислого газу в новому джерелі більше, ніж у ваннах водолікарні, вони крупніші й рухливіші.

Вони геть вкривали все лахміття бродяги й підіймалися на поверхню так рясно, що вода була неначе пронизана безліччю ланцюжків, нескінченними низками дрібненьких круглих діамантів, що мінилися на сонці сліпучим блиском.

Обрі-Пастер засміявся.

— Хай йому чорт, — мовив він, — послухайте-но, що роблять тут у водолікарні. Ви ж знаєте, що джерело треба спіймати, як птаха в клітку, а точніше — під дзвін. Це називається перехопити його. Так от що сталося торік із джерелом, що наповнює ванни. Вуглекислий газ, оскільки він легший за воду, збирався вгорі у дзвоні, й коли його ставало надто багато, проникав у труби, підіймався до ванн, заповнював кабіни, і хворі задихалися. За два місяці трапилося три таких випадки. Тоді звернулись до мене, і

Я придумав дуже простий пристрій З ДВОХ труб, 'ЩО відводять із дзвона окремо воду і окремо газ, які потім знову змішуються під ванною, так що відновлюється нормальний склад води, без небезпечного надміру вуглекислого газу. Але мій пристрій коштував би тисячу франків! І знаєте, що тоді зробив тюремник? Нізащо, не догадаєтесь! Він пробив дірку в дзвоні, щоб позбутись газу, і він, зрозуміло, почав вивітрюватись. Так що вам продають вуглекислі ванни без вуглекислого газу, або ж його так мало, що ванна, вважай, нічого не варта. А тут — гляньте-но!

Всі були обурені. Ніхто вже не сміявся, всі з заздрістю дивилися на паралітика. Кожен був ладен схопити кирку, аби продовбати й собі яму поруч з тією, де сидів бродяга.

Андермат взяв інженера за руку і вони, розмовляючи, пішли собі. Час від часу Обрі-Пастер спинявся і креслив своїм ціпком якісь лінії, наче показуючи напрям, позначав точки, а банкір занотовував щось у своєму записничку.

Христіана і Поль Бретіньї розговорилися. Він розповідав їй про свою подорож по Оверні, описував свої враження і почуття. Він любив природу палкою підсвідомою і чуттєвою любов'ю. Любив пристрасно, бо природа хвилювала його, збуджуючи нерви й тіло.

Він казав Христіані:

— Мені здається, що весь я ніби розкриваюсь і все входить у мене, все мене проймає так, що я аж плачу і скрегочу зубами. Ось коли я дивлюсь на оце узгір'я перед собою, на оцей великий зелений вал, на це стовпище дерев, що деруться на гору, то весь ліс стоїть у моїх очах, проникає в мене, тече в моїй крові; і мені здається, що я його їм, ковтаю, він наповнює мій шлунок, я сам стаю лісом!

Розповідаючи це, він сміявся, і дивився великими, круглими очима то на ліс, то на Христіану; а вона, вражена і здивована, підпадаючи під його вплив, відчувала, що цей жадібний і широкий погляд пожирає і її разом з лісом.

Поль мовив далі:

— Коли б ви знали, скільки насолоди дає мені нюх! Я п'ю це повітря, воно п'янить мене, я живу ним і відчуваю все, що в ньому є, все, геть усе. Ось я вам поясню. Передусім, чи помітили ви, як приїхали сюди, чарівний, незрівняний запах, такий тонкий, такий легкий, що здається майже… як би це сказати… нематеріальним! Його відчуваєш скрізь, але ніде не вловиш, не добереш, звідки він іде! Ніколи, ніколи в житті я не знав нічого… нічого прекраснішого, що так схвилювало б моє серце!.. Так от, це запах розквітлого винограду! О, чотири дні я дошукувався,

поки відкрив це! І хіба не радісно думати, що виноград дає нам не тільки вино, — вино, чарівність якого можуть зрозуміти і оцінити лише високі духом, — а ще й найніжніший хвилюючий запах, який можуть відчути лише люди з витонченішим нюхом? А чи розпізнаєте ви крутий запах каштанів, солодкий аромат акацій, дух гір і трав — трави ж так чарівно пахнуть, так чарівно, а ніхто про це й не догадується?

Христіана була вражена його мовою — не тому, що в тих словах було щось дивне, просто вони видавалися їй такими не схожими на все те, що кожного дня говорили довкола, і вона була захоплена ними, зворушена, збуджена. А Поль вів далі глухуватим, але запальним голосом:

— А відчуваєте ви в жаркий день у повітрі над дорогами легесенький присмак ванілі? О, чуєте? Так от, це… це….ні, не наважуся вам сказати.

Тепер він уже голосно сміявся; і раптом показав рукою вперед:

— Гляньте!

По дорозі сунула валка возів із сіном, запряжених кожен парою корів. Неквапливі тварини, прив’язані рогами до ярма, зігнувши голови, важко ступали, і видно було, як під напнутою шкірою у них ворушаться маслаки. Біля кожного воза йшов чоловік — у сорочці, жилеті і чорному капелюсі — й палицею поганяв тварин. Він не бив їх, а тільки час від часу торкався шиї або лоба корови, і та, скоса поглядаючи великими затуманеними очима, корилася його жесту.

Христіана з Полем відступили вбік, даючи їм дорогу.

Він спитав:

— Відчуваєте?

Вона здивувалася;

— Що? Тхие хлівом.

— Так, тхне хлівом. Усі ці корови — коней же тут немає— розносять по дорогах дух корівника і він, змішуючись з дрібною курявою, надає повітрю запах ванілі.

Христіана пробурмотіла з деякою відразою:

— Пхе!

Він сказав знову:

— Дозвольте, я ж тільки аналізую, як хімік. Як би там не було, а ми перебуваємо в найчарівнішому, найзатишні-шому, повному ніжної краси, краї, який мені будь-коли доводилось бачити. Наче потрапили в золотий вік. О Лі-мань! О Лімань! Але я не розповідатиму про неї, хочу показати її вам. Самі побачите!

До них підійшли маркіз і Гонтран. Маркіз узяв дочку під руку і, повернувши назад, бо вже пора було снідати, сказав:

— Слухайте, діти, це стосується вас усіх трьох. Вільям, ви знаєте, стає просто несамовитий, коли візьме собі щось у голову; тепер він тільки й мріє про свій курорт, збирається привернути до себе родину Оріолів. Тому хоче, аби Христіана познайомилася з дівчатами й побачила чи можна їх показати в товаристві. Тільки щоб батько не догадався про наші хитрощі. От у мене й виникла думка влаштувати благодійне свято. Ти, дочко, сходиш до кюре, і ви разом обміркуєте, яких двох його парафіянок узяти, щоб разом з тобою збирали пожертви. Ти розумієш, кого треба порадити, а він нібито сам їх запросить. Ви, чоловіки, влаштуєте в казино лотерею — вам допоможуть Петрюс Мартель, уся його трупа і оркестр. І якщо дівчатка Оріоль справді милі — кажуть же,

що вони дістали гарне виховання в монастирі,— то Христіана зможе покорити їх.

V

Цілий день Христіана була зайнята підготовкою до свята. Кюре й справді вважав, що серед усіх його парафіянок тільки сестри Оріоль гідні честі разом з дочкою маркіза де Равенеля збирати пожертви, і, радіючи нагоді показати себе, сам про все подбав, усе організував і сам запросив дівчат, ніби то йому першому спало на думку.

Вся сільська громада була схвильована, а похмурі курортники дістали нову тему для розмов, і тепер за столом тільки й говорили про можливий збір від обох свят — церковного і мирського.

День почався добре. Стояла чудова літня погода, тепла і ясна; сонце пекло на рівнині, а в затінку під деревами була приємна прохолода.

На дев’яту годину було призначено коротку обідню з органом. Христіана прийшла до початку відправи, щоб подивитися, як прикрашено церкву гірляндами та квітами, присланими з Руайя і Клермон-Ферана; раптом позад себе вона почула кроки — це кюре, абат Літр, підійшов до неї з сестрами Оріоль і познайомив їх. Христіана одразу ж запросила дівчат на сніданок. Ті, червоніючи, з реверансами, прийняли запрошення.

Почали сходитись богомольці.

Христіана і дівчата сіли на почесних місцях, приготовлених для них біля криласа, а навпроти сіли три причепурені молодики — сини мера, його помічника та муніципального радника, обрані, щоб догодити місцевим властям, супроводити жінок.

Все пройшло дуже добре.

Відправа була коротка. Збір дав сто десять франків, до них додали п’ятсот франків від Андермата, п’ятдесят — від маркіза і сто від Поля Бретіньї, і вийшло сімсот шістдесят франків, — такої суми в анвальській парафії ще ніколи не збирали.

Коли відправа скінчилася, сестер Оріоль повели до готелю. Вони, здавалося, трохи зніяковіли, а проте не розгубились, і мовчали більше від скромності, ніж від стріху. Снідали за спільним столом, і дівчата сподобались усім чоловікам.

Старша була серйозніша, з більш світськими манерами в обивательському розумінні цього слова, молодша — жвавіша й витонченіша, але обидві були такі схожі одна на одну, мов близнята.

Після сніданку всі перейшли до казино — о другій годині там мала відбутися лотерея.

Парк, де вже було повно курортників і селян, скидався на ярмарок.

Музиканти в китайській альтанці виконували сільську симфонію, твір самого Сен-Ландрі. Поль, що супроводив Христіану, спинився.

— Дивіться, непогано, — промовив він. — Хлопець має хист. У виконанні оркестру ця музика справила б велике враження.

Потім запитав Христіану:

— Ви любите музику?

— Дуже.

— Мене вона приголомшує. Коли я слухаю улюблений твір, то здається, що вже перші звуки здирають з мене шкіру, вся вона тане,

розчиняється, наче й нема її на моєму тілі, м’язи і нерви мої стають зовсім оголені, беззахисні перед натиском музики. І справді, оркестр грає на моїх оголених нервах, і вони тремтять, здригаються від кожної ноти. Я сприймаю музику не тільки слухом, я відчуваю її всім тілом, воно все, від голови до ніг, вібрує. Ніщо не дає мені такої насолоди, точніше — такого щастя.

Христіана всміхнулася:

— У вас такі глибокі почуття.

— А як же! Хіба варто жити без глибоких почуттів? Я не заздрю тим, у кого на серці панцир черепахи чи шкура гіпопотама. Щасливі тільки ті, хто страждає від своїх почуттів, хто сприймає їх, як удари, і кому вони дають насолоду, мов ласощі. Бо треба усвідомлювати всі наші переживання, і радісні й сумні, насичуватись ними, впиватися, зазнаючи найгострішого щастя чи найболіснішої туги.

Вона звела на нього очі, трохи вражена цими словами, як і всім тим, що за тиждень почула від нього.

Справді, цей новий друг — а він одразу став її другом, незважаючи на перше прикре враження, — вже тиждень порушував спокій її душі, здіймаючи в ній хвилі почуттів, як хвилі на воді,— коли туди кидають камені. Він кидав камені, великі й важкі камені, в її ще повитий сном розум.

Батько Христіани, як і всі батьки, все ще ставився до неї як до маленької дівчинки, з якою не слід говорити про серйозні речі; брат смішив її, але збудити у сестри думку не міг; чоловікові й до голови не приходило, що з дружиною можна розмовляти про щось, крім того, що стосувалося б їхнього родинного життя; і вона жила досі в душевному заціпенінні, задоволена і спокійна.

Новий знайомець ударами своєї думки, немов ударами сокири, розбивав те, що зв’язувало її розум. До того ж він був з тих чоловіків, що подобаються жінкам — усім жінкам — самою своєю натурою, хвилюючою гостротою своїх почуттів. Він умів розмовляти з ними, міг усе сказати їм, примусити їх усе зрозуміти. Нездатний на тривалі зусилля, але талановитий, завжди сповнений пристрасної любові або ненависті, схильний говорити про все з наївним запалом непохитної впевненої людини, мінливий і захоплений, він вирізнявся суто жіночими рисами вдачі — був по-жіночому довірливий, принадний, жвавий, збуджений — і разом з тим мав твердий чоловічий розум — активний, ясний і проникливий.

Зненацька їх догнав Гонтран.

— Оберніться, — сказав він, — і погляньте на подружжя Онора.

Вони обернулись і побачили лікаря Онора поруч з товстою, старою, одягненою в синє жінкою, голова якої нагадувала садову клумбу, стільки всяких рослин та квітів було у неї на капелюсі.

Вражена Христіана спитала:

— Це його дружина? Та вона ж років на п’ятнадцять старша за нього!

— Авжеж, їй шістдесят п’ять. Колишня повитуха, яку він полюбив між двома пологами. До того ж, вони, здається, з ранку до ночі гризуться.

Почувши якісь вигуки, вони пішли назад до казино. На великому столі перед водолікарнею були розкладені виграшні лотереї; Ііетрюс Мартель, якому допомагала маленька брюнетка, панна Одлен з Одеона, витягав і оголошував номери, розважаючи юрбу різними

шарлатанськими теревенями. Підійшов маркіз із сестрами Оріоль та Андер-матом, запитав:

— Ми що, залишимось тут? Надто гамірно.

Вирішили прогулятись у гори, по дорозі з Анваля на

Ларош-Прадьєр.

Щоб вийти на неї, вони одне за одним рушили вузькою стежкою через виноградники. Христіана легко і швидко йшла попереду. Тут, в Анвалі, вона жила ніби якось по-новому, відчуваючи нову силу й таку радість життя, якої раніше ніколи не знала. Можтиво, на неї так благодійно впливали купелі, гоячи легкі недуги, які викликають безпричинний смуток, і вона стала яскравіше сприймати все і щиро всьому радіти. А може, почувала себе такою бадьорою і збудженою просто від того, що тут був цей загадковий запальний чоловік, що навчав її розуміти світ.

Дихаючи на повні груди, Христіана згадувала, що казав Поль про запахи, які розносить вітер. "Справді,— думала вона, — він навчив мене відчувати пахощі повітря". Тепер вона розрізняла всі запахи, особливо виноградний, такий легкий, тонкий, невловимий.

Вибралися на дорогу й далі пішли групками. Андермат із старшою дочкою Оріоль — Луїзою ішли попереду, розмовляючи про благодатні землі Овернського краю. Ця овернка, справжня дочка свого батька, обдарована природженим інстинктом, до тонкощів у всіх подробицях знала, як ведеться сільське господарство і говорила про все розважливо, чемно і стримано, як її навчили в монастирі.

Слухаючи Луїзу, Андермат поглядав на неї збоку, і ця розсудлива дівчина, така обізнана в практичних справах видавалась йому просто чарівною. Іноді він трохи здивова но перепитував:

— Як! У Лімані земля коштує до тридцяти тисяч франків за гектар?

— А так, пане, якщо ця земля під добрими яблуневими садами, що дають десертні яблука. Майже всі фрукти для Парижа постачає наш край.

Андермат обернувся і з пошаною глянув на Лімань, бо з дороги, по якій вони йшли, було видно, скільки око сягало, широку долину, повиту легеньким голубуватим серпанком.

Христіана з Полем теж спинилися, милуючись безмежним затуманеним краєм, таким чарівним для зору, що хотілося дивитись і дивитись на нього без кінця-краю.

Понад дорогою в цьому місці росли величезні горіхи і в тіні від їхнього густого листя стояла приємна прохолода. Дорога вже не вела вгору, а вилася по узгір’ю, вкритому виноградниками, а вище — низькою зеленою травою, що сягала аж до гребеня не дуже високого тут гірського пасма.

Поль тихо мовив:

— Гарно тут, правда ж гарно? Чого мене так хвилює цей краєвид? Справді, чого? Він наче випромінює чари, такі глибокі, такі неосяжні,— саме неосяжні,— що вони проймають мене до самого серця. Дивишся на цей простір, і здається, що думка розгортає крила, правда? І летить, кружляє, ширяючи десь далеко-далеко, до тих омріяних країв, яких ми ніколи не побачимо. Так, це прекрасно, це наче мрія, а не дійсність.

Христіана слухала мовчки, сповнена чекання, надії, ловила кожне його слово і чомусь хвилювалася. їй і справді бачились інші країни — блакитні, рожеві, неправдоподібні й чарівні, недосяжні і завжди жадані, — прекрасні країни, з якими не зрівняються ніякі інші.

Бретіньї сказав:

— Так, тут гарно, просто чудово. Є краєвиди величніші, але не такі гармонійні. О краса, гармонійна краса! Це все, що є на світі. Окрім краси, нічого більше немає! Проте мало хто її розуміє! Обриси людського тіла, статуї чи гори, барви картини чи ось цієї долини, невловна усмішка Джоконди, слово, що хвилює душу, якась дрібничка, що робить митця богорівним творцем, — хто з людей помічає це? Послухайте, я прочитаю вам дві строфи з Бодлера. — І продекламував:

Чи неба ти дитя, чи темної геєни,—

Байдуже, о красо, потворо чарівна,

Коли безмежне ти відслонюєш для мене,

Яке мій дух злюбив, хоча його не зна.

Будь божим ангелом, сиреною страшною,

Царице днів моїх, чий погляд — оксамит,—

Дарма! Ти ритм, огонь, ти запах — і з тобою Час не такий тяжкий і легший серцю світ

Здивована його піднесеною схвильованістю, Христіана запитливо дивилася на Поля — не зовсім розуміла, що ж незвичайного в цих віршах.

Він угадав, що вона думала і, гніваючись на себе за те, що не зміг захопити її своїм запалом, — хоча й дуже добре прочитав вірші,— мовив трохи зневажливо:

— Ну й телепень же я — захотів, щоб вам сподобався такий витончений поет. Але, сподіваюсь, настане день, коли ви все це відчуєте так само, як і я. Жінки сприймають усе більше почуттям, аніж розумом і вловлюють таємний, прихований задум митця тільки тоді, коли в їхній Душі виникає співчутливий відгук.

І, вклонившись, додав:

— Я спробую викликати у вас цей співчутливий відгук.

Христіана не завважила зухвальства в тих словах, вони

видалися їй тільки нудними, та вона й не намагалась зрозуміти цього дивного мОлодика, бо раптом вражена, помітила те, чого досі не помічала: він був дуже елегантний, але в очі найперше впадала не тонка вишуканість його вбрання, а надто висока, міцна і надто мужня постать.

До того ж у формі його голови, в рисах обличчя було щось грубе, невикінчене і через те на перший погляд здавалося, що він якийсь незграбний. Але, звикнувши до його рис, нетрудно було помітити в них чарівність, сповнену могутньої сили чарівність, часом таку ніжну від м’яких інтонацій його глухуватого голосу.

Вперше помітивши, який він гожий і як гарно одягнутий, Христіана подумала:

"Далебі, його якості відкриваються тільки поступово, одне по одному".

їх бігом доганяв Гонтран.

— Агов, сестро! — кричав він. — Христіано, зажди!

А коли догнав — сказав, сміючись:

— Ой! Ідіть послухайте малу Оріоль, така втішна і напрочуд дотепна дівчина. Тато, нарешті, приручив її, і вона розповідає страшенно кумедні речі. Почекаймо їх.

І вони почекали маркіза, що йшов з молодшою сестрою Оріоль — Шарлоттою.

Дівчина по-дитячому лукаво і захоплено розказувала всякі оповідки про наївність і хитрість селян. Показувала їхні жести, повільну ходу, поважну мову, лайки, оті незліченні "чорт забери", які звучали в них "чорррт жаберррри", копіювала їхню міміку, і від того її вродливе збуджене личко ставало просто чарівним. Жваві оченята блищали, досить великий рот гарно розкривався, показуючи чудові білі зубки; ледь кирпатий носик надавав їй задерикуватого вигляду; і вся вона була свіжа, мов та квітка, до якої хочеться доторкнутися губами.

Маркіз майже весь час жив у своїх маєтках. Христіана і Гонтран виросли в родовому замку серед гордовитих і гладких нормандських фермерів, яких за звичаєм інколи запрошували до столу, а з їхніми дітьми, товаришами по першому причастю, вони приятелювали; і тепер легко знайшли спільну мову з цією селяночкою, вже мало не панянкою, говорили по-дружньому просто, невимушено й лагідно, одразу викликавши у неї веселу й довірливу певність.

Повернулись Андермат з Луїзою — вони дійшли до села, а далі йти не схотіли.

Усі посідали на траві під деревом біля рівчака.

Сиділи довго, в млосному, блаженному заціпенінні, стиха розмовляючи про все і ні про що. Іноді по дорозі проїздив віз, запряжений парою корів, які брели, похнюпивши голови під ярмом;

поряд, як завжди, ішов селянин, із запалим животом, у великому чорному брилі, і, вимахуючи прутом, як диригент паличкою, поганяв свій запряг.

Він скидав бриля, вітаючись з дівчатами Оріоль, а ті дзвінкими юними голосами дружньо відповідали: "Добридень".

Коли почало вечоріти, рушили додому.

Коло парку Шарлотта Оріоль крикнула:

— О! Буре! Буре! [20]

Справді, в парку під старовинну овернську мелодію танцювали буре.

Селяни й селянки манірно виступали, підскакували, крутились і вклонялися, жінки — підбираючи двома пальчиками спідниці, чоловіки — то взявшись в боки, а то опустивши руки.

Монотонна приємна мелодія теж неначе кружляла у свіжому вечірньому повітрі; скрипка співала одну й ту саму музичну фразу, виводячи її тоненьким голосом, а інші інструменти скандували ритм, пожвавлюючи танцювальний темп. То була весела і проста, справжня селянська музика, що саме й пасувала до цього дещо незграбного сільського менуету.

Курортники теж пробували танцювати. Петрюс Мартель скакав перед маленькою Одлен, манірною, мов балетна статистка; комік Лапальм плів якісь чудернацькі кренделі перед касиркою казино, видно, схвильованою спогадами про бали в Бюльє.

Раптом Гонтран побачив доктора Онора, що танцював од щирого серця, виконуючи класичне буре, як істинний при роджений овернець.

Оркестр замовк. Усі спинилися. Доктор підійшов до маркіза привітатися.

Важко дихаючи, він витирав лоба.

— Добре, знаєте, часом згадати молодість, — мовив Онора.

Гонтран поклав йому на плече руку і насмішкувато озвався:

— А ви й не казали мені, що одружені.

Лікар перестав утиратись і відповів серйозно:

— Так, одружений, і невдало.

— Як кажете?

— Кажу: невдало одружений. Ніколи не робіть такої дурниці, юначе.

— Чому?

— Чому? Я вже двадцять років як одружений, а все не можу звикнути. Щовечора, коли приходжу додому, думаю: "Диви, ця стара ще й досі у мене? То ж вона ніколи й не піде звідси?"

Всі засміялися — так серйозно і переконано він це сказав.

У готелі задзвонив дзвін — скликали на обід. Свято кінчилося. Луїзу і Шарлотту Оріоль провели до батьківської хати і, коли дівчата пішли, заговорили про них.

Усі вважали, що вони обидві дуже милі. Тільки Андерма-^ тові більше подобалася старша. Маркіз сказав:

— Яка гнучка жіноча натура! Від самої наявності батькового золота, ці селючки, навіть не знаючи, як його можна використати, стали панянками.

Христіана запитала Поля Бретіньї-

— А вам яка з них більше подобається?

Він пробурмотів:

— О, я так і не придивився до них. Мені подобається інша.

Сказав зовсім тихо, і вона нічого не відповіла.

VI

Для Христіани Андермат настали чарівні дні. їй було так легко на серці, а душу сповнювала радість. Найпершою солодкою втіхою було ранкове купання — півгодини в чудовій теплій струменистій воді,— яке на цілий день, аж до вечора, давало їй відчуття щастя. Вона й справді була щаслива в усіх своїх думках, усіх бажаннях. Ніжність, яку вона відчувала довкола і яка проникала в неї, п’янка радість життя, сила, молодість, що буяла в її жилах, а до того, ще нове оточення, цей величний край, створений для мрій і спокою, широкі простори, запахуще повітря, ласкава природа, — все це будило в ній нові почуття. Все, що її оточувало, з чим вона стикалася, підтримувало те відчуття щастя, яке давала їй ранкова купеля; широка і тепла хвиля щастя омивала її, і вся вона тілом і душею поринала в неї.

Андермат, який мав проводити в Анвалі тільки два тшкні на місяць, поїхав до Парижа, а дружину попросив стежити, щоб паралітик не припиняв лікування.

Щодня перед сніданком Христіана з батьком, братом і Полем ходили дивитися, як, за висловом Гонтрана, "вариться юшка з старця". Приходили й інші курортники, стояли навколо ями, розмовляли з бродягою.

Той казав, що ходити йому ще трудно, але на ногах у нього повно мурашок; і розповідав, як ті мурашки лазять туди й сюди, повзуть угору аж до крижів, а тоді вниз, до самісіньких пальців. Навіть уночі бігають, лоскочуть, кусають його й не дають спати.

Всі приїжджі і селяни, поділившись на два табори — тих, що вірили і недовірків, — стеясили за лікуванням.

Після сніданку Христіана часто заходила до сестер Оріоль, і вони разом вирушали гуляти. З усього жіночого товариства на курорті їй тільки з ними було приємно поговорити і провести час, тільки до них вона мала дружню довіру і тільки від них могла сподіватися якоїсь теплої жіночої приязні. Старша одразу сподобалась їй своєю спокійною розважливістю і практичним розумом; ще більше лежала її душа до молодшої — потайливої пустунки. Хрис-ті ані хотілося подружитися з дівчатами не так на догоду чоловікові, як для власної втіхи.

На прогулянки то ходили пішки, а то їздили старою каретою на шість осіб, яку взяли напрокат в Ріомі.

Улюбленим місцем їхніх прогулянок була дика галявина біля Шатель-Гійона, яка вела до одинокого сільського будиночка Сан-Сусі.

Розмовляючи, вони поволі йшли парами по вузькій стежці, що вилася понад річечкою, під високими ялинами. Стежку раз у раз перетинав струмок; доводилось перебиратися через нього, і Поль та Гонтран, постававши на каміння у стрімкій воді, подавали руку жінкам, підтримували їх, і ті перестрибували на другий берег. І щоразу після такої переправи порядок їхнього руху змінювався.

Христіана йшла то з тим, то з тим, але щоразу знаходила спосіб побути якийсь час наодинці з Полем Бретіньї, чи то випередивши всіх, чи відставши.

Він поводився з нею вже не так, як у перші дні; був не такий насмішкуватий, не такий різкий, зникла його товариська невимушеність, він став шанобливий і послужливіший.

Але розмови їхні ставали інтимніші, і в них чимале місце займали сердечні справи. Він говорив про любов як людина досвідчена, яка звідала жіноче кохання, зазнавши від нього і щастя, і страждання.

Захоплена і трохи схвильована, Христіана сама з палкою цікавістю хитро викликала його на відвертість. Все, що вона знала про цього молодика, збуджувало в ній гостре бажання знати ще більше, проникнути думкою в чоловіче життя, ледь відоме їй тільки з книжок, сповнене любовних ураганів і таємниць.

Він охоче йшов назустріч цій цікавості і щодня розповідав їй про щось із свого життя, про свої пригоди, успіхи й невдачі; спогади часом надавали його словам палкої пристрасті, а бажання сподобатись — прихованого лукавства.

Поль відкривав перед очима Христіани незнаний світ і так красномовно змальовував витонченість бажань, жагу чекання, спустошливу нестримність надій, святість почуттів, що їх викликають дрібні речі — засохлі квіти, клапті стрічок — які зберігає закохана душа, і біль раптових сумнівів, гіркоту тривожних здогадів, муки ревнощів і невимовно безумну розкіш першого поцілунку.

І розповідав він про все це дуже тактовно, пристойно, стримано, поетично і принадно. Як і кожен чоловік, що втратив спокій, думаючи про жінку, він з не погаслою ще жагою, але скромно говорив про тих, кого любив. Пригадував силу-силенну чарівних подробиць, що хвилюють

серце, безліч зворушливих подробиць, од яких сльози набігають на очі, і всі оті прекрасні відтінки, що прикрашають залицяння і надають надзвичайної чарівності любовним стосункам між людьми з витонченою душею та розумом.

Усі ці хвилюючі й відверті розмови точилися щодня, ставали чимраз довші і западали в серце Христіани, як кинуте в землю зерно. І краса неосяжного краю, запашне повітря, синя Лімань, простори якої немовби розширюють людську душу, погаслі вулкани на гірському кряжі — давні вогнища землі, що тепер гріли тільки воду для хворих, і прохолодні затінки, й тихе дзюрчання струмків, що біжать по камінню, — все це теж проникало в душу і тіло молодої жінки, розм’якшувало їх, як ніжний і теплий дощ розм’якшує цілинну землю, і з насіння кинутого в неї потім виростають квіти.

Христіана відчувала, що цей молодик трохи залицяється до неї, вважає її гарненькою, навіть більше, ніж гарненькою; їй хотілося подобатись, вона вдавалася до безлічі хитрих і водночас простих способів, щоб полонити і підкорити його.

Коли видно було, що він схвильований, вона зненацька десь відходила; відчуваючи, що з його уст от-от зірветься ніжний натяк, спиняла його коротким глибоким поглядом, з тих, що вогнем пронизують серце чоловіка.

Якимось влучним словом чи й зовсім без слів, тільки легенько кивнувши головою, неуважно повівши рукою, з виразом смутку, який тут же розвіювала усмішкою, вона вміла показати, що його старання не пропадають марно.

Чого ж вона хотіла? Нічого. Чого сподівалася від цієї гри? Нічого. Тішилася нею тільки тому, що була жінкою, зовсім не відчувала небезпеки і хотіла побачити, що він робитиме.

До того ж у ній раптом спалахнув вогник природженого кокетства, що є в крові кожної жінки. Вчора ще наївна дитина, що спала тихим сном, вона раптом прокинулась, стала меткою і кмітливою перед цим чоловіком, який безнастанно говорив їй про любов. Вона вгадувала його щораз більший неспокій, бачила в його очах, як у ньому зароджувалась пристрасть, розуміла всі відтінки його голосу — підсвідомо, як жінка, котра відчуває, що чоловік прагне її кохання.

У світських салонах бувало чоловіки залицялись до неї, але нічого, крім веселого дівочого глузування, добитися не могли. її смішили їхні банальні компліменти, забавляли сумні, пригнічені обличчя, і на всі прояви ніжних почуттів вона відповідала жартами.

Але тепер вона раптом відчула, що спинилася перед знадливим і небезпечним супротивником, і сама стала спритною кокеткою, від природи завбачливою, сміливою та спокійною, спокусницею, яка, доки її серце вільне, вистежує, зненацька захоплює і затягує чоловіків у невидимі тенета кохання.

Спочатку Христіана видалася йому простушкою. Звиклий до жінок-хижачок, вправних у любовному ділі, обізнаних у всіх тонкощах залицяння і ласки, як старий вояка в прийомах бою, Поль вважав банальною цю сердечну простоту і ставився до Христіани навіть трохи зневажливо.

Та помалу саме ця простота зацікавила його, а потім принадила, і він, від природи схильний захоплюватись, почав оточувати молоду жінку ніжним піклуванням.

Поль добре знав, що найкращий спосіб зворушити чисту душу, — це безнастанно говорити про любов, вдаючи, ніби думаєш про інших; і, хитро скориставшись жадібною цікавістю, яку пробудив у ній, він заходився нібито в дружніх звіреннях, викладати їй у тіні дерев справжній курс кохання.

Його, як і її, забавляла ця гра: дрібними знаками уваги — чоловіки вміють їх знаходити — він показував, що вона йому дедалі більше подобається, і грав роль закоханого, ще не підозрюючи, що незабаром справді закохається.

Довго й неквапно гуляючи, вони вели свою гру, й це було так природно для обох, як природно для людини, що опинилася в спеку біля річки, викупатись у прохолодній воді.

Та з того часу, коли у Христіани пробудилось справжнє кокетство, коли вона відкрила в собі природну здатність жінки знаджувати чоловіків і їй захотілося кинути до своїх ніг цього пристрастного чоловіка, як захотілося б виграти партію в крокет, — він, простодушний баламут, попав у тенета невинних хитрощів і покохав її.

І став тоді незграбний, неспокійний, нервовий, а вона гралася з ним, як кішка з мишею.

З іншою він би не соромився, сказав би про все, підкорив би її своїм запалом; а з нею не наважувався на це — в його очах вона була така не схожа на всіх інших жінок, яких він знав.

Усіх тих жінок уже обпалило життя, їм можна було все сказати, кинути найсміливіші поклики пристрасті, шепочучи їм трепетні слова, що запалюють кров. Поль знав себе, знав невідпорну свою силу, коли міг вільно відкритись у своїх пристрасних жаданнях і запалити душу, серце, чуттєвість тієї, яку кохає.

А з Христіаною він почував себе так, як з дівчинкою, — вгадував її недосвідченість, і це геть сковувало спритного спокусника. Та й любив він її якось по-новому, як дитину і як наречену. Жадав її і боявся доторкнутись до неї, щоб не забруднити, не осквернити її чистоти. У нього не було бажання нестямно стиснути її в обіймах, як інших жінок, — кортіло стати перед нею навколішки, припасти до її сукні, тихо,

цнотливо і ніжно цілувати волосся на її скронях, куточки уст і очі, заплющені блакитні очі, відчуваючи в них під прикритими повіками чарівний і насторожений погляд. Йому хотілося взяти її під свій захист, охороняти від усіх і всього, не допускати, щоб вона стикалася з вульгарним світом, не бачила потворних лиць, не стрічалася з усякою нечистю. Хотілось прибрати бруд з вулиць, по яких вона ходила, каміння з доріг, терни та суччя з лісів, зробити, щоб усе навколо неї стало красиве і приємне, носити й носити її на руках, щоб її ніжки ніколи не ступали по землі. Він сердився, що їй доводиться розмовляти з сусідами по готелю, їсти за спільним столом буденний харч, терпіти всякі прикрі, хоч і неминучі, життєві дрібниці.

Він так багато думав про неї, що стрічаючись, не знав, що їй сказати, і, не в силі відкрити їй своє серце, здійснити хоч одне з своїх бажань, виявити перед нею владну потребу повністю віддати себе їй, потребу, що палала в його крові,— скидався на зв’язаного ланцюгами дикого звіра, і в той же час відчував якесь дивне бажання заридати.

Христіана все це бачила, хоча й не все розуміла, і з злорадством кокетки тішилася.

Коли вони, відставали від усіх, лишалися самі і Христіана відчувала, що він от-от скаже щось бентежне, вона раптом пускалася бігти, доганяла батька й кричала:

— Давайте у квача!

Грою в квача звичайно закінчувалися їхні подорожі. Знаходили галявину або якусь широку місцину край дороги і бігали там, як дітлахи на прогулянці.

Сестрам Оріоль і навіть Гонтранові дуже подобалась ця гра — вона вдовольняла їхнє прагнення побігати, притаманне всім молодим істотам. Тільки Поль Бретіньї бурчав, пойнятий зовсім іншими думками, але

потім, помалу розохотившись, і сам приставав до гри, бігав ще з більшим запалом, ніж інші, стараючись догнати Христіану, доторкнутись до неї, зненацька покласти руку їй на плече чи на талію.

Маркіз, від природи байдужий та безтурботний, згоджувався на все, аби тільки не порушувати свого душевного спокою, сидів собі під деревом і дивився, як бавиться його "пансіон". Він вважав, що це спокійне життя дуже гарне, а весь світ — просто чудовий.

Але незабаром поводження Поля стало викликати у Христіани страх. Одного разу вона по-справжньому злякалася.

Якось уранці вони разом з Гонтраном пішли на "Край світу" — так називали мальовниче міжгір’я, звідки витікає анвальський струмок.

Це міжгір’я, дедалі тісніше і покрученіше, входить глибоко в гору. Вони перелізли через величезні гранітні брили, перейшли по великих каменях через струмок, обігнули високу — метрів п’ятдесят — скелю, яка загороджує прохід, і попали в якийсь вузький рів між двох голих велетенських стін, порослих угорі деревами і травою.

Струмок розливається тут озерцем завбільшки з балію; то була дивна, дика і зовсім не сподівана западина, які частіше можна знайти десь у книжці, аніж у природі.

І ось тоді Поль, дивлячись на високий виступ скелі, яка перегороджувала дорогу, — тут зупинялись усі курортники, які гуляли в міжгір’ї,— помітив на ній сліди, наче там хтось уже піднімався. Він сказав:

— Тут можна пройти й далі.

І, з трудом видершись на стрімку стіну, крикнув:

— О! Тут чудово! Гайок у воді! Ходіть-но сюди!

Лігши долілиць, він подав Христіані руки й потягнув її

вгору, а Гонтран обережно стаючи на маленькі виступи скелі, ліз за сестрою і підтримував її.

На клаптику землі, що колись упала з верховини на виступ скелі, виріс густий дикий гайок, у якому поміж корінням тік струмок.

Трохи далі ще один виступ перегороджував цей гранітний коридор; вони перелізли й через нього, потім і через третій, і опинилися біля підніжжя неприступної стіни; по ній з двадцятиметрової висоти тік водоспад — прозора вода лилась у глибоку, видовбану нею водойму затінену ліанами і гіллям.

Ущелина тут була така вузька, що двоє, взявшись за руки, могли доторкнутися до її стін. Угорі видніла тільки смужка неба, в ущелині було чути — тільки шум води; мандрівці опинилися немовби в якомусь незнаному сховку, де римські поети поселяли античних німф. Христіані здавалося, що вона потрапила до житла якоїсь феї.

ГІоль Бретіньї мовчав. Гонтран скрикнув:

— От коли б у цій воді купалася гарненька блондинка з ніжно-рожевою шкірою, яке б то прекрасне було видовисько!

Повернули назад. З перших двох виступів злізли доволі легко, а на третьому Христіана злякалася — такий він був високий та стрімкий, здавалося, ні на що й ногу поставити.

Бретіньї просто з’їхав по скелі і сказав, простягнувши до неї руки:

— Стрибайте!

Христіана не наважувалась. Не тому, що боялася впасти, вона боялась його, і особливо його очей.

Жадно, мов голодний звір, Поль дивився на неї, і погляд його палав якоюсь лютою пристрастю, а простягнуті руки так владно її притягали, що Христіану пойняв жах, вона відчула безтямне бажання закричати, кинутися тікати, видертися на гору, аби не піддатися цьому нездоланному покликові.

Брат, що стояв позад неї, крикнув:

— Та стрибай же! — і штовхнув її.

Падаючи, жінка заплющила очі, але ніжні і міцні руки підхопили її, і вона ковзнула вздовж дужого тіла молодого чоловіка, відчувши на своєму обличчі його уривчасте, гаряче дихання.

Потім страх минув, вона стала на ноги і, всміхаючись, дивилася, як спускається Гонтран.

Після пережитого хвилювання вона була обережніша і кілька днів намагалася не лишатись наодинці з Бретіньї, який, здавалося, круисляв довкола неї, як вовк із байки — навколо вівці.

Та ось надумали вони вибратися на далеку прогулянку: взявши їжі, разом із сестрами Оріоль поїхати каретою на берег маленького Тазенатського озера, яке по-місцевому називалося Тазенатським водоріем, пообідати там і повернутися додому вночі, при місяці.

Вирушили по полудні, в снеку — сонце палило так, що гранітні брили були гарячі, як піч.

Троє мокрих від поту коней, важко дихаючи, поволі тягли карету вгору; кучер, схиливши голову, куняв на передку; край дороги поміж камінням шастали зелені ящірки. В гарячому повітрі, здавалось, висіла невидима густа вогненна курява. Часом повітря ніби застигало, ставало мов ціпка пелена, яку треба було пробивати; часом трохи наче колихалось, обпалюючи лице подихом пожежі і запахом зігрітої живиці довколишніх борів.

їхали мовчки. Три жінки сиділи в глибині карети з опущеним верхом, ховаючись під рожевими парасольками і мружачи очі від сліпучого сонця; маркіз і Гонтран дрімали, прикривши хусточками обличчя; Поль дивився на Христіану, і вона, приплющивши повіки, теж стежила за ним.

Залишаючи за собою стовп білої куряви, віз їхав і їхав по дорозі вгору.

Потім виїхали на плоскогір’я, кучер випростався, коні побігли клусом, і перед мандрівцями розгорнулася широка хвиляста рівнина з лісами і обробленими полями, селами і хуторами. Далеко ліворуч видніли зрізані вершини вулканів. Тазенатське озеро, до якого вони їхали, виникло в останньому з кратерів, край Овернського кряжа.

Вони їхали вже три години. Раптом Поль сказав:

— Дивіться, лава!

Край дороги з землі випиналися руді, химерно покручені скелі. З правого боку височіла дивно приплюснута гора, широка вершина якої видавалася порожнистою і пласкою, звернули на дорогу, яка трикутною розколиною мовби врізалася в ту гору, і Христіана, підвівшись, зненацька помітила на дні широкого і глибокого кратера чудове озеро, чисте, кругле, схоже на срібну монету. Круті схили гори, по праву руку лісисті, по ліву — голі, спадали до води і оточували її високим рівним пасом. У спокійній воді, гладенькій та блискучій, як метал, так чітко

відбивалися з одного боку дерева, а з другого — голий і сухий схил, що не можна було й розрізнити, де береги, а де води; і тільки посередині тієї величезної вирви, де відсвічувало синє небо, видно було бездонне провалля, що немов перетинало землю наскрізь, сягаючи неба з другого боку земної кулі.

Далі їхати не було змоги. Подорожні злізли і, тримаючись лісистої сторони, пішли стежкою, що вела навколо озера, в’ючись попід деревами посередині схилу. Ця стежка, якою ходили тільки лісоруби, геть заросла травою і зеленіла, наче луг, крізь гілля дерев видно було протилежний схил, а внизу, на дні гірської чащі, блищала вода.

Потім через галявину вийшли на самий берег і розташувалися там в затінку під дубами. Полягали на зеленій траві, і якась нестримна підсвідома радість охопила всіх.

Чоловіки качались по траві, занурюючи в неї руки, а жінки, лежачи боком, обережно тулилися щоками, немов шукаючи ласки в її свіжих стеблинках.

В дорозі було так жарко, що тепер відчуття приємної прохолоди видавалося майже щастям.

Незабаром маркіз знову заснув, за ним і Гонтран; Поль стиха розмовляв з Христіаною та дівчатами. Про що? Про всякі дрібниці. Час від часу хтось озивався, казав кілька слів, хтось інший, помовчавши, відповідав, і неквапні слова завмирали в сонноті на устах, як і думки в голові.

Та ось кучер приніс кошика з харчами, дівчата Оріоль, привчені дома хазяйнувати й виконувати всяку хатню роботу, відразу ж його розпакували і, відійшовши трохи вбік, почали готувати все до обіду просто на траві.

Поль лишився біля Христіани, що сиділа мовчки, поринувши в мрії. І раптом вона ледь почула його тихі слова, що торкнулись її вуха, мов легесенький шелест вітерця:

— Це найкращі хвилини мого життя.

Чому ті невиразні слова так схвилювали її до глибини душі? Чому раптом зворушили її гак, як ніколи ніщо не зворушувало?

Дивлячись поміж дерев, вона побачила вдалині мисливську чи рибальську хатину, зовсім маленьку — в ній, певно, була тільки одна кімната.

Поль побачив, куди вона дивиться, і сказав:

— Чи думали ви коли-небудь про те, як добре було б двом шалено закоханим пожити в такій хатині? Час проведений там став би для них несказанним щастям. Вони були б одні в цілому світі, зовсім одні — він і вона! І коли б таке могло бути, то хіба не варто все покинути заради того?

Щастя приходить так рідко, воно таке невловне, таке коротке! Хіба наші будні це життя? Що є сумніше, як прокидатися без палких надій, покірно робити одне й те саме, вміру пити, їсти, спокійно спати?

Христіана не зводила очей з хатини, і до серця її підступало ридання: вона раптом збагнула, що є п’янка втіха, про яку вона досі й не підозрювала.

Тепер і вона думала про те, як добре було б пожити вдвох у цьому маленькому затишному куточку, схованому серед дерев, на березі оцього іграшкового озера, схожого на коштовний камінь, — істинного свічада кохання. Як гарно було б тут. Довкола — нікого, не чути ні людських голосів, ні галасу життя; на самоті з коханим. Вона дивилася б

на синю воду, а він — дивився б на неї, і говорив би ніжні слова, цілуючи їй кінчики пальців.

Жили б тут серед тиші, під деревами, і цей кратер зберігав би їхню пристрасть, як зберігає прозору глибоку воду, замкнувши її рівною огорожею своїх берегів і межею для їх очей була б кругла лінія берега, межею їх думок — щастя кохання, межею бажань — неквапні поцілунки, поцілунки без кінця-краю.

Чи є на землі люди, яким випадало б таке щастя? Авжеж, є! Чому б не бути? Як це вона раніше не збагнула, що такі радощі є?

Дівчата сповістили, що обід готовий. Була вже шоста година. Збудила маркіза з Гонтраном, і всі посідали по-ту-рецькому коло тарілок, що ковзали по траві. Сестри Оріоль і далі слугували їм, а чоловіки байдуже мирилися з тим. їли повільно, кидаючи шкуринки і кістки курчат у воду. Принесли шампанське, відкоркували першу пляшку з таким різким і незвичним тут звуком, що всі аж здригнулися.

День згасав; повіяло прохолодою; надходив вечір; воду, що сонно застигла на дні кратера, повивав невиразний смуток.

Сонце скотилося до заходу, небо взялося полум’ям, і все озеро враз перетворилося на вогняне плесо; потім, коли сонце зайшло, і обрій почервонів, як пригасле вогнище, озеро стало мов криваве плесо. Зненацька над вершиною гори показався майже повний місяць, ще зовсім блідий на ясному небі. По землі вже стелилися сутінки, а місяць щораз блискучіший і круглий, підіймався вище і вище, над таким же круглим кратером. Здавалося, він от-от упаде в кратер. А коли місяць зійшов високо на небо, озеро перетворилось на срібне плесо. І по його поверхні, цілий день нерухомій, пішли то повільні, то швидкі брижі. Ніби духи, літаючи над водою, торкались її невидимим покровом.

То велика риба, вікові коропи й зажерливі щуки, спливали з дна і гралися при місячному світлі.

Дівчата поскладали посуд та пляшки, і кучер забрав кошика. Рушили назад.

Ішли стежкою попід деревами, крізь листя яких на траву дощем падали плями світла; Христіана, йдучи передостанньою, раптом почула майже біля самісінького вуха уривчастий голос Поля:

— Я люблю вас! Я люблю вас!.. Я люблю вас!..

Серце їй так шалено забилося, що вона мало не впала — не могла ступати ногами. І все-таки йшла! Ішла, не тямлячи себе, готова обернутись, кинутися йому в обійми, розкрити уста для поцілунку. А він схопив край шалі, що прикривала її плечі, і почав несамовито цілувати його. Вона ледве йшла далі, не почуваючи під ногами землі.

Та ось раптом склепіння дерев кінчалося, стало ясно, і Христіана зразу перебороло своє хвилювання; але перш ніж сісти в карету і розпрощатися з озером, вона обернулась і обома руками послала десь до води поцілунок, і той, хто йшов за нею, усе зрозумів.

Всю дорогу Христіана сиділа, заціпенівши, приголомшена і розбита, немов після падіння; а коли приїхали до готелю, хутенько пішла нагору й замкнулась у своїй кімнаті. Засунувши засув, повернула ще й ключ у замку — все здавалося, що її переслідують невідступними домаганнями. Потім, тремтячи, стала серед напівтемної порожньої кімнати. На столі горіла свічка, і мерехтливі тіні від меблів та завіс падали на стіни. Христіана сіла в крісло. Думки вирували у неї в голові, плуталися, розбігались, і вона не могла схопити їх, затримати, зв’язати в одне. Пригнічена, нещасна, сама в цій порожній кімнаті, вона почувала себе так, ніби заблудилася в житті, мов у лісі, і їй чомусь хотілося плакати.

Куди вона йде, що їй робити?

їй було трудно дихати, вона підвелася, розчинила вікно і схилилась на підвіконня. Повіяло прохолодою. Самотній і сумний місяць, піднявшись на синюваті нічні висоти, далекий і суворий, сяяв серед безкрайого порожнього неба, лиючи холодне світло на дерева й гори.

Навколо все спало. В глибокій тиші часом долинали здалеку тихі звуки скрипки — Сен-Ландрі щовечора грав до пізньої ночі і скрипка його співала й плакала. Христіана неуважно слухала. Тонкі скорботні зойки тремтливих струн то зовсім затихали, то бриніли знову.

І цей місяць, загублений у пустинному небі, і ніжні звуки, що завмирали серед нічної тиші, вразили її серце почуттям такої самотності, що Христіана заридала. Вона вся тремтіла і здригалась, її пойняла глибока туга, кидало то в жар, то в холод, мов у тяжкій недузі і раптом їй стало ясно, що й вона зовсім самотня в житті.

Досі Христіана не усвідомлювала цього, а тепер у душевній скорботі відчула це так гостро, що здалося, ніби вона божеволіє.

Але ж у неї є батько, брат, чоловік! Вона ж все-таки любила їх, і вони любили Гі! А тепер якось віддалялась од них, вони ставали чужими, наче вона ледь знала їх! Спокійна батькова любов, щира братова приязнь, холодна чоловікова ніжність більш нічого не важили для неї, нічогісінько. її чоловік! Невже отой рожевий балакун, що кожного ранку байдуже запитує її: "Як ви себе почуваєте люба?" — її чоловік? І вона тілом і душею належить тому чоловікові в силу шлюбного контракту? Хіба це можливо?

О, якою самотньою і загубленою вона себе почувала! Христіана заплющила очі, щоб заглянути в свою душу, в глибочінь своїх думок.

І перед її очима один за одним поставали близькі їй люди: батько — безтурботний і спокійний, щасливий, коли не порушували його спокою; брат — глузливий скептик; рухливий, набитий цифрами чоловік, який хвалився їй: "Добре діло я оце зробив", замість того, щоб сказати: "Я люблю тебе!".

Не він — інший щойно прошепотів їй ці слова, які ще й досі бриніли в її вухах, серці! Того, іншого, з палким пильним поглядом, вона теж бачила зараз перед собою; і коли б він у цю мить опинився біля неї, вона кинулася б йому в обійми!

VII

Христіана лягла дуже пізно, але тільки-но крізь відчинене навстіж вікно в кімнату линув ясно-червоний потік сонячного світла, вона прокинулась. Глянула на годинника — була п’ята година,— і лежала собі горілиць, ніжачись у теплій постелі. На душі було так легко і радісно, що здавалося, ніби вночі до неї прийшло щастя, велике, безмежне щастя. Яке саме? Вона старалась , усвідомити його, збагнути, яке ж то нове і радісне, що сповнило її такого щастя. Туга, що гнітила її ввечері, зникла, розтопившись у сні.

Отже, Поль Бретіньї любить її! Вона бачила його зовсім не таким, як першого дня! Хоч як напружувала нам’ять, а не могла згадати, яким він був тоді, навіть не пізнавала в ньому того, з ким брат познайомив її. Нинішній Поль не мав нічого спільного з тим колишнім, нічого — ні в обличчі, ні в манерах, бо той, перший образ поступово, день у день повільно змінювався — так змінюється в нашій уяві людина, в міру того, як пізнаєш її: спочатку ледь помічаєш її, потім вона стає нашою знайомою, близькою, коханою. Непомітно, година за годиною, ми вбираємо в себе її образ — риси обличчя, рухи, манери, всю її фізичну й духовну особистість. Вона входить в нас — в очі й у серце — своїм голосом, усіма своїми рухами, словами і думками. Ми розуміємо її, вгадуємо всі відтінки її усмішки, слова; і, зрештою, здається, що вона

цілком належить нам, так ми любимо ще несвідомо все те, що в ній є, що йде від неї.

І тоді вже не згадати, якою була ця людина при першій зустрічі, коли ми дивились на неї байдужими очима.

Отже, Поль Бретіньї любить її! Від цієї думки Христіана відчувала не страх, не тривогу, а тільки глибоку ніжність, безмежну радість, нову, чарівну радість бути коханою і знати це.

Одне тільки трохи непокоїло її: як він тепер обходитиметься з нею, а як вона з ним? Ця думка бентежила її сумління, і Христіана відігнала її, вважаючи, що, поклавшись на своє почуття, зуміє керувати подіями. Вийшовши в той час, що й завжди, вона побачила Поля — курив сигарету біля дверей готелю. Він шанобливо вклонився:

— Доброго ранку, пані. Як ви себе почуваєте?

Вона відповіла, всміхаючись:

— Чудово, добродію. Прекрасно спала.

І подала йому руку, побоюючись, щоб він не затримав її надто довго. Та Поль тільки легенько потиснув її, і вони почали спокійно розмовляти, так, наче й забули про все.

І за цілий день він нічим не нагадав про його палке вчорашнє освідчення. Кілька наступних днів теж був стриманий і спокійний; Христіана знову відчула довіру до нього. Думала, він догадався, що повівшись сміливіше, образив би її, і сподівалася, твердо повірила, що вони спинилися на тому чарівному щаблі кохання, коли можна любити, дивлячись одне одному в очі, без докорів сумління, нічим не заплямувавши його.

А проте вона старалась не лишатися з ним наодинці.

Якось увечері, в суботу, на тому самому тижні, коли вони їздили на Тазенатське озеро, десь близько десятої години маркіз, Христіана і Поль, лишивши Гоитрана у великому залі казино — він грав там в екарте [21] разом з Обрі-Пастером, Рік’є та лікарем Онора, повертались до готелю.

Побачивши місяць, що виднів крізь гілля дерев, Бретіньї сказав:

— От якби такоі ночі піти подивитися на Турноельські руїни, гарно було б!

Сама думка про це схвилювала Христіану — місяць і руїни впливали на неї так само, як майже на всі жіночі душі.

Вона стиснула маркізові руку:

— Ой татусю, ти згоден?

Маркіз вагався, йому дуже хотілося спати.

Вона наполягала:

— Подумай, Турноель і вдень чудовий! Ти ж сам казав, що ніколи не бачив таких мальовничих руїн, з отою високою вежею над замком! А які ж вони вночі?

Нарешті він згодився:

— Гаразд, ходімо; але не надовго — подивимось хвилин п'ять і назад. Я хочу лягти об одинадцятій.

— Авжеж, зразу й повернемось. Туди йти щонайбільше двадцять хвилин.

І всі троє рушили в дорогу — Христіана під руку з батьком, а Поль поруч неї.

Він розповідав про свої подоронсі по Швейцарії, Італії. Сіцілії. Описував найяскравіші враження, розказував, яке захоплення відчув на вершині Монте-Роза, коли сонце, зійшовши над громаддям крижаних гір, над закляклим світлом вічних снігів, залило велетенські верховини сліпучо-білим світлом, запалило їх, наче бліді маяки холодних морів у царстві мертвих. Потім згадав про хвилювання, яке пережив біля страхітливого кратера Етни, коли він, маленька комаха, опинився на висоті трьох тисяч метрів, серед хмар, між морем і небом, синім морем унизу, синім небом вгорі,— на краю жахливої пащі землі, безодні, подмух якої забиває дихання.

Поль мальовниче прикрашав свою оповідь, щоб схвилювати молоду жінку; і Христіана тремтіла, слухаючи його* і в її уяві поставали ті величні картини, які бачив він.

Раптом на повороті дороги показався Турноель. Старовинний замок з високою тонкою вежею, потрісканий, поруйнований часом і давніми війнами, стояв на стрімкій скелі — чарівне видиво на тлі нічного неба.

Всі троє спішились, вражені. Нарешті маркіз промовив:

— Справді, дуже гарно; наче збувся сон Ґюстава Доре. Посидьмо п'ять хвилин.

Але нестямно захоплена Христіана вигукнула:

— Ой тату, ходімо ближче! Це ж так красиво, так красиво! Ходімо, благаю тебе!

На цей раз маркіз відмовився:

— Ні, голубонько, я так находився, що з мене вже досить. Якщо хочеш подивитися зблизька, то йди з паном Бретіньї. А я вас тут почекаю.

Поль запитав:

— Ви хочете?

Вона вагалася, — боялась і лишитися з ним наодинці, і образити чесну людину своєю недовірою.

Маркіз повторив:

— Ідіть, ідіть! Я почекаю!

Христіана подумала, що батько чутиме їхні голоси, і рішуче сказала:

— Ходімо.

І вони пішли поруч.

Та вже за кілька хвилин, вона відчула якесь болісне хвилювання, страх, невиразний і незбагненний страх перед руїнами, перед ніччю, перед своїм супутником. У неї раптом ослабли ноги, як того вечора на Тазенатському озері, не корилися їй, підгиналися; здавалося, вони грузнуть у землі, прикипають до неї.

При дорозі, край лугу, ріс високий каштан. Христіана, задихаючись, наче вона бігла, сіла на землю, прихилившись до дерева, прошепотіла:

— Я далі не йду. Звідси чудово видно.

Поль сів біля неї. Вона чула, як сильно і часто б’ється його серце. Трошки помовчавши, він сказав:

— Вам не здається, що ми вже жили раніше?

Хвилюючись, вона не зрозуміла до пуття, що він питає

і тихо мовила:

— Не знаю. Я ніколи не думала про це.

Він сказав:

— А я думаю… іноді… Чи скоріше — відчуваю… людська істота складається з душі і тіла, вони начебто різні, але природа у них, безперечно, одна й та сама і вони можуть відродитися, якщо складові елементи з’єднаються вдруге. І це буде та сама — хоч, може, й не в усьому — людина, вона знову живе, бо в тіло, схоже на те, що жило колись, вселяється душа, подібна до тієї, що колись його оживляла. І ось зараз, у цей вечір, я певен, що це був мій замок, я жив у ньому, воював, обороняв його. Я впізнаю його, він належав мені, в цьому немає сумніву! І ще певен, що любив там жінку, схожу на вас, і звали її, як і вас, Христіаною! Я так певен цього, що немов бачу, як ви стоїте на вершині вежі і кличете мене. Подумайте, згадайте! За цим замком — ліс, що спускається в глибоку долину. Ми часто гуляли в ньому. Літніми вечорами ви були в легкій сукні, а я носив важкі обладунки, і коли ми ходили під склепінням зеленого гілля, вони весь час бряжчали.

Невже не пам’ятаєте? Подумайте ж, Христіано! Ваше ім’я мені таке близьке, ніби я знаю його з дитинства. Коли б ми ретельно оглянули каміння цієї фортеці, то знайшли б це ім’я видовбане моєю рукою! Запевняю вас, я впізнаю свою оселю, свій край, так само, як впізнав і вас, упізнав ще в ту мить, коли вперше побачив!

Він говорив палко і переконано, відчуваючи п’янке натхнення від близькості коханої жінки, від ночі, місяця і руїн.

Рантом став навколішки перед Христіаною і сказав тремтячим голосом:

— Я так довго шукав вас і нарешті знайшов! Дозвольте ж мені й тепер боготворити вас!

їй хотілося встати, піти, вернутися до батька, але не було сили, не було рішучості; її стримувало, сковуючи волю, бажання слухати й слухати його, відчувати, як проникають у її серце ці чародійні слова. Здавалось, вона поринула в сон, жаданий сон, такий ніжний та осяйний, повен місячного світла і поезії.

Він схопив її руки і, цілуючи кінчики пальців, шепотів:

— Христіано… Христіано… Візьміть мене… Вбийте мене… Я люблю вас… Христіано…

Вона відчувала, як він тремтить, здригається біля її ніг. Він цілував їй коліна, і з його грудей виривалося приглушене ридання. їй стало страшно, чи не збожеволів він, і вона швидко підвелася, хотіла втекти. Але він скочив перший, схопив її в обійми і припав до її уст.

Тоді без крику, без обурення, без онору вона впала на траву, ніби той поцілунок відібрав у неї сили і зламав волю. І він оволодів нею так легко, як зірвав би достиглий плід.

Та як тільки розняв обійми, вона схопилась і кинулась бігти, приголомшена, тремтячи всім тілом, похолола, мов після крижаної купелі. Поль хутенько догнав її і, схопивши за руку, пробурмотів:

— Христіагіо, Христіано!.. Обережно, там же ваш батько!

Не відповідаючи й не обертаючись, вона пішла повільніше, ноги їй заплiталися, мов не свої. А він йшов слідом, не наважуючись заговорити з нею.

Маркіз, побачивши їх, одразу підвівся:

— Ходімо мерщій, — мовив, — я вже змерз. Усе це прекрасно, але шкідливо для здоров’я.

Христіана тулилась до батька, ніби просила у нього підтримки, ніби шукала захисту в його любові.

Зайшовши до своєї кімнати, вона хутенько роздяглася, кинулась у ліжко, вкрилась з головою ковдрою і заплакала. Припавши до подушки обличчям, плакала довго-довго, заклякла, знесилена. Вже не думала, не мучилась, не каялась. Плакала без думок, не тямлячи й сама, чого плаче. Плакала несвідомо, як співають, коли весело на душі. Потім вичерпавши сльози, знеможена від довгих ридань, стомлена, вона заснула.

Прокинулась від легенького стуку в двері, що виходили до вітальні. Був уже день, годинник показував дев’яту. Вона крикнула:

— Заходьте.

І на порозі з’явився її чоловік, веселий, жвавий, у дорожньому кашкеті, з сумкою, з якою він у дорозі ніколи не розлучався.

— Як, ти ще спиш, люба? Я розбудив тебе? Приїхав без Попередження. Сподіваюсь, ти здорова? В Парижі чудова погода.

І, скинувши кашкета, він підступив, щоб поцілувати її.

Вона відсунулась до стіни, пойнята шаленим нервовим страхом перед цим рожевим і вдоволеним чоловіком, що тягнувся губами до неї.

Потім, заплющивши очі, підставила йому лоб. Він спокійно поцілував і спитав:

— Можна, я помиюся в твоїй умивальні? Мене сьогодні не ждали і не приготували кімнати.

Вона пробурмотіла:

— Ну звичайно.

І він зник за дверима поблизу ліжка.

Христіана чула, як він там возиться, хлюпочеться, насвистує. Потім гукнув:

Що тут у вас нового? У мене прекрасні новини. Аналіз води перевершив усякі сподівання. Можна буде лікувати принаймні на три хвороби більше, ніж у Руайя. Чудово!

Вона сіла на ліжку, ледве дихаючи, приголомшена несподіваним поверненням чоловіка, яке вразило її, мов страшне горе, і збудило докори совісті. Андермат вийшов з умивальні задоволений, сяючий; від нього дуже пахло вербеною. Потім запросто сів у ногах на ліжко й запитав:

— А паралітик? Як він? Ще не ходить? Не може бути, щоб він не одужав, — вода дуже цілюща.

Христіана зовсім забула про каліку, вже кілька днів не ходила до джерела і тепер тільки пробелькотала:

— Так… я… здається, йому краще… Правда, на цьому тижні я його не бачила… Я… я трохи нездужаю…

Андермат глянув на неї уважніше і сказав:

— Справді, ти трохи бліда… А втім, це тобі дуже до лиця… Дуже. Ти така гарна… Просто чарівна!..

Він підійшов і, нахилившись, хотів просунути руку їй під спину.

Але Христіана з таким жахом відсахнулася, що він остовпів, і стояв з простягнутими руками, випнувши губи для поцілунку. Потім спитав:

— Що з тобою? До тебе вже й доторкнутись не можна! Повір, я не хочу зробити тобі боляче…

І він знову настирно потягнувся до неї, очі його раптом загорілися.

Тоді вона пробубоніла:

— Ні… Облиш мене… облиш… Бачиш… Бачиш… Мені здається… здається, я вагітна!..

Сказала це, не тямлячи себе від страху, не думаючи, аби тільки уникнути його дотику, як могла б сказати: "У мене проказа чи, може, чума!"

Тепер уже Андермат зблід, глибоко й радісно схвильований; і тільки прошепотів:

— Уже?

Йому хотілося цілувати її довгими, тихими, ніжними поцілунками, як щасливому і вдячному батькові сім’ї. Потім він занепокоївся:

— Та чи можливо це?.. Як же так?.. Ти думаєш?.. Так скоро?..

Вона відповіла:

— Так… це можливо!..

Тоді він схопився, закружляв по кімнаті і, потираючи руки, вигукнув:

— От який щасливий день!

У двері знову постукали. Андермат відчинив, і покоївка доповіла:

— Прийшов доктор Латон, хоче негайно поговорити з вами, пане.

— Гаразд. Попросіть його до вітальні, я зараз прийду.

І він вийшов до сусідньої кімнати. Одразу ж з'явився й доктор. Вигляд у нього був неприродно урочистий і холодний. Трохи здивований Андермат подав йому руку. Доктор вклонився, мовчки потиснув банкірові руку, сів і заговорив тоном секунданта, що викладає умови поєдинку честі:

— Трапилося, шановний добродію, вельми прикра пригода, про яку я повинен повідомити вас, щоб ви зрозуміли мою поведінку. Коли ви зробили мені честь, запросивши до вашої дружини, я одразу ж прийшов; та, виявляється, за кілька хвилин до мене тут був мій колега, запрошений маркізом де Равенелем, — головний лікар, якому пані Андермат, певно, більше довіряє. Тож виходить, що я, прибувши другим, немовби хитрощами відібрав у доктора Бонфія пацієнтку, хоч він уже міг вважати себе її лікарем; я неначе зробив грубий, негарний,

неприпустимий між колегами вчинок. А ми, добродію, маємо бути в своїй практиці вельми обачні і тактовні, аби уникати прикрих непорозумінь, що можуть мати серйозні наслідки. Доктор Бонфій, довідавшись про мій візит до вас і вважаючи мене винним у цьому нетактовному вчинку, — обставини й справді тут проти мене, — заявив мені про це такими словами, що, якби не його поваяшнй вік, я мусив би зажадати від нього сатисфакції. Щоб виправдатись перед ним і перед усім місцевим медичним персоналом, мені лишається тільки одне — припинити, на превеликий жаль, лікування вашої дружини, розповісти правду про все це і просити вас прийняти моє вибачення.

Андермат зніяковіло відповів:

— Я чудово розумію, докторе, ваше скрутне становище. Але тут ні я, ні моя друясина не винні, мій тесть покликав пана Бонфія, не попередивши нас. Може, мені піти до вашого колеги і пояснити йому…

Доктор Латон перебив його:

— Марна річ, добродію. Це питання професійної етики й честі, яку я передусім повинен шанувати, і, незважаючи на мій щирий жаль…

Андермат і собі перебив його. Багач, який добре платить, якому нічого не варто придбати рецепт за п’ять, десять, двадцять чи сорок франків, мов коробочку сірників за три су, певний, що все має належати йому завдяки силі гаманця, здатний тільки на гроші цінити все живе і мертве, швидко й точно визнаючи співвідношення між карбованим металом і всім іншим на світі,— він обурився зухвалістю цього торговця рецептами і різко сказав:

— Гаразд, докторе. Досить про це. І зичу вам, щоб цей ваш крок не відбився на вашій кар’єрі. Ще побачимо, кому з нас двох буде гірше від вашого рішення.

Ображений лікар підвівся і, підкреслено чемно вклонившись, мовив:

— Мені, добродію, в цьому немає сумніву. Мій вчинок обійдеться мені дорого з будь-якого погляду. Але Я НІКОЛИ не вагаюсь, вибираючи між вигодою та сумлінням.

І вийшов. На порозі він зіткнувся з маркізом, що заходив до вітальні, тримаючи в руках листа. Лишившись наодинці з зятем, пан де Равенель вигукнув:

— Послухайте, любий, яку прикрість я маю з вашої вини! Доктор Бонфій образився, що ви покликали до Христіани його колегу, і надіслав мені рахунок з дуже сухою запискою, в якій попереджає, щоб я більше не розраховував на його послуги.

Тоді Андермат геть розсердився. Забігав по кімнаті, кричав, вимахував руками, сипав словами, все дужче розпалюючи себе, сповнений того невинного вдаваного гніву, якого ніхто не сприймає серйозно. Він викрикував свої докази. Хто ж зрештою винен? Тільки маркіз, що покликав цього телепня Бонфія, навіть не попередивши Андермата, який знав уже від свого паризького лікаря, чого вартий кожен з трьох анвальських шарлатанів!

А потім, чого було маркізові втручатися, консультуватись за спиною чоловіка, єдиного судді, єдиного, хто відповідає за здоров’я своєї дружини? І так завжди, щодня одне й те саме. Круг нього тільки всякі дурниці роблять, тільки дурниці! Він безупину говорить про це, але ж то голос вопіючого в пустині. Його, Андермата, ніхто не розуЛіє, його досвідченості починають вірити хіба тоді, коли вже пізно.

Він казав: "мій лікар", "моя досвідченість" з самовпевненістю власника, що володіє рідкісними речами. Присвійні займенники дзвеніли в його устах, як метал. І коли вимовляв "моя дружина", ясно відчувалося, що маркіз уже не має на дочку ніяких прав, оскільки

Андермат одружився з нею, а одружитися і купити було для нього одне й те саме.

Якраз у розпалі суперечки ввійшов Гонтран і, весело всміхаючись, сів у крісло. Мовчки слухав і страшенно потішався.

Коли банкір замовк, щоб перевести подих, його шурин підніс руку і крикнув:

— Прошу слова! То ви обидва лишилися без лікаря, так? Тоді я пропоную вам свого кандидата, доктора Онора, єдиного, хто має певну і непохитну думку про анвальську воду. Він прихшсує її іншим, але сам ні за що в світі не питиме. Хочете я піду покличу його? Переговори беру на себе.

Це був єдиний вихід, і Гонтрана попросили негайно привести лікаря. Маркіз, стурбований думкою про зміну режиму та лікування, хотів зараз же дізнатися, що скаже про це новий лікар, а Андерматові так само нетерпілося порадитись із ним про Христіану.

Вона чула крізь двері їхні голоси, але не дослухалась і не розуміла, про що йде мова. Тільки-но чоловік вийшов, вона скочила з ліжка, відбігла, немов од якогось небезпечного місця, і почала квапливо, без покоївки, одягатися, геть спантеличена від усіх цих подій.

їй здавалося, що весь довколишній світ змінився, житгя було вже не те, що вчора, і люди стали зовсім інші.

Знову почувся голос Андермата:

— А, любий Бретіньї, як поживаєте?

Він уже не казав йому "пане".

Другий голос відповів:

— Чудово, любий Андермате. Ви що, сьогодні вранці приїхали?

Христіана, що саме зачісувалась, так і завмерла з піднесеними вгору руками, їй перехопило дух. Вона мов бачила крізь стіну, як вони потиснули один одному руку. Сіла, не маючи сили стояти на ногах, і розпущене волосся знову впало їй на плечі.

Тепер говорив Поль, і вона всім тілом здригалася при кожному слові, що злітало з його уст. Кожне з тих слів, хоч вона й не вловлювала його значення, гучно відлунювало в її серці, наче хтось бив молотом по дзвону.

Раптом вона мало не промовила вголос: "Я ж люблю його… люблю", — ніби утверджуючи цим щось нове і пречудове, що рятувало її, втішало, виправдовувало перед власним сумлінням. Відчула зненацька себе певніше, випрямилась, миттю все вирішила. І знову почала зачісуватись, повторюючи пошепки:

— Мій коханець, от і все. Мій коханець.

І, щоб надати собі більшої певності, позбутись усякої тривоги, вона тут же, з палким переконанням, дала собі слово любити його безтямно, віддати йому своє життя, щастя, пожертвувати всім, як велить збуджений дух переможеного, але вибачливого серця, що шукає очищення у відданості й щирості.

Крізь стіну, яка розділяла їх, вона посилала йому поцілунки. Все скінчено: вона віддавалась йому безоглядно, як віддаються Богові. Кокетливе й уже хитре, але ще несміливе, полохливе дитя раптом умерло в ній, і народилася жінка, дозріла для пристрасного кохання, рішуча й наполеглива жінка, про яку досі говорила тільки прихована

сила синіх очей, що надавала її ніжному, білому личку сміливого, майже зухвалого виразу.

Відчинилися двері, і вона, не обертаючись, не дивлячись якимось особливим, підсвідомим чуттям, угадала, що прийшов чоловік.

Він спитав:

— Ти скоро будеш готова? Ми зараз йдемо до купелі паралітика, подивимось, чи справді йому краще.

Христіана спокійно відповіла:

— Зараз, любий Вілю, за п’ять хвилин.

Але тут до кімнати зайшов Гонтран і покликав Андермата.

— Уявіть собі,— сказав він, — я зустрів у парку доктора Онора, цей бовдур теж відмовляється бути вашим лікарем — боїться інших. Торочить про порядність, етику, звичаї... "Можуть подумати..." "Це мало б такий вигляд..." Словом, такий же йолоп, як і його колеги. Далебі не думав я, що він такий ідіот.

Маркіз був приголомшений. Думка про те, що йому доведеться користуватись водами без лікаря, приймати ванну на п’ять хвилин довше, пити на склянку менше, ніж треба, наганяла на нього страх, бо він вірив, що всі дози, строки і стадії лікування визначено відповідно до закону природи, яка подбала за хворих, пустивши мінеральні води, і відкрила свої загадкові таємниці тільки лікарям, ніби натхненним і мудрим жерцям.

Він скрикнув:

— Та тут же умерти можна!.. Околієш, як собака, а жоден з цих добродіїв і вухом не поведе!

І його пойняв гнів, егоїстичний, шалений гнів людини, здоров’ю якої загрожує небезпека.

— Хіба ці мерзотники мають право так чинити? Вони ж беруть патент на свою практику, як крамарі на торгівлю! І повинні лікувати всіх, хто їм платить, як поїзд бере всіх пасажирів з квитками. Я напишу в газети про це неподобство.

Схвильовано ходячи по кімнаті, маркіз звернувся до сина:

— Слухай, треба запросити когось із Руайя або з Клер-мона! Не моиша ж нам так залишатись!..

Гонтран, сміючись, відповів:

— Але ж лікарі з Руайя та Клермона не знають анвальських вод, які впливають на травний апарат та кровообіг інакше, ніж їхні води. І потім, будь певен, — ніхто з них теж не приїде, щоб не вийшло так, ніби вони хочуть вирвати здобич у своїх колег.

Маркіз розгублено пробурмотів:

— То що ж із нами буде?

Андермат узяв капелюха:

— Залиште це мені, і сьогодні ж увечері вони всі троє— чуєте: всі троє! — стоятимуть перед нами навколішках, ручаюсь! А тепер ходімо подивимось на паралітика.

І гукнув:

— Ти готова, Христіано?

Вона з’явилась у дверях, дуже бліда, але рішуча. Поцілувавши батька і брата, обернулась до Поля й подала йому руку. Він потис її, опустивши очі, тремтячи від страху. Маркіз, Андермат і Гонтран пішли, розмовляючи між собою і не звертаючи на неї уваги, і вона, втупивши в юнака ніжний і рішучий погляд, твердо промовила:

— Я ваша тілом і душею. Тепер робіть зі мною все, що схочете.

Потім вийшла, не давши йому відповісти.

Підійшовши до джерела Оріолів, вони побачили Кловіса, який, прикрившись брилем, схожим на величезний гриб, дрімав на сонечку в теплій воді на дні ями. Він уже звик до гарячої купелі й тепер сидів там цілі ранки — казав, що від того кров у нього грає як у молодого.

Андермат розбудив його:

— Ну як, друже, тобі краще?

Пізнавши свого благодійника, старий задоволено вишкірився:

— Авжеж, краще, краще.

— Може, вже починаєте ходити?

— Бігаю, як жаєч, пане, як жаєч. В чю неділю вже танчюватиму буре ж швоєю любкою.

У Андермата закалатало серце.

— Справді, ви вже ходите? — перепитав він.

Кловіс перестав жартувати:

— Ох, не дуже, не дуже. Але кращає.

Тоді банкірові відразу ж захотілося побачити, як ходить старий каліка. Він бігав круг ями, хвилювався, віддавав накази, наче збирався підняти потонулий корабель.

— Ну-бо, Гонтране, беріть його за праву руку. Ви, Бретіньї, за ліву. Я візьму за поперек. Ну, разом — раз, два, три! Любий тестю, ви тягніть за ногу, ні, за другу, ту, що в воді. Швидше, прошу вас, а то не вдержу! Готово — раз, два, отак! Ух!..

Вони посадовили старого на землю, — той насмішкувато поглядав на них, але нічим не допомагав.

Потім його знову підвели, поставили на ноги й дали милиці, якими він користувався тільки як палицями; і каліка пішов, зігнувшись, мов дута, тягнучи ноги, охаючи, важко дихаючи. Просувався вперед, наче слимак, лишаючи позад себе довгий мокрий слід на білому дорожньому поросі.

Андермат захоплено заплескав у долоні і закричав, як кричать у театрі акторам:

— Браво, браво, чудово! Браво!!!

Старий, схоже було, вже зморився, і він кинувся підтримувати його, обхопив руками, хоча з лахміття каліки текла вода.

— Годі, не перевтомлюйтесь, — казав. — Ми зараз знову посадимо вас у ванну.

І четверо чоловіків, обережно, мов щось тендітне та коштовне, взявши Кловіса за руки й ноги, посадили його назад у воду.

Тоді паралітик переконано заявив:

— Уше-таки че добряча вода, другої такої не жнайдеш. Че шкарб, а не вода.

Андермат раптом обернувся до тестя:

— На сніданок не ждіть мене. Я йду до Оріолів і не знаю, коли звільнюсь. З таким ділом зволікати не можна.

І хутенько пішов, майже побіг, весело вимахуючи паличкою.

Всі інші посідали під вербами край дороги навпроти ями старого Кловіса.

Христіана, сидячи поруч з Полем, дивилася на високий пагорб, звідки вона стежила, як висаджували скелю. Тоді вона була он там нагорі, сиділа на пожовклій траві. Тільки місяць минув відтоді. Місяць! Тільки місяць! їй згадалися різні подробиці — триколірні парасольки, кухарчата, і хто що казав — кожне слово! І песик, бідний песик, розшматований вибухом! І не. знайомий високий молодик, що за єдиним її словом кинувся рятувати тварину! І тепер він її коханець! Її коханець! Так, у неї є коханець! Вона його коханка, коханка! Христіана повторювала в душі це слово — коханка! Яке дивне слово! Цей чоловік, що сидить поруч з нею і обриває одну по одній травинки біля її сукні, намагаючись доторкнутися до неї, тепер зв’язаний з нею близькістю тілесною і душевною, таємничими узами, про які не можна, соромно говорити, тими узами, якими природа єднає жінку і чоловіка.

Подумки, тим німим внутрішнім голосом, що, здається, так гучно лунає серед тиші схвильованих душ, вона безупинно повторювала: "Я його коханка! Його коханка, коханка!" Це було так дивно, несподівано!

"А чи люблю я його?" Бистрим оком вона глянула на нього. їхні очі зустрілись, і Христіана відчула в його палкому погляді таку ласку, що вся затремтіла. їй захотілось, безтямно, нездоланно захотілося доторкнутись до його руки, що перебирала стеблинки трави, і міцним потиском сказати йому все, що тільки можна так виразити. Рука її ковзнула вздовж сукні на траву і, розвівши пальці, завмерла. Тоді Христіана побачила, як його рука присувається до її руки, помаленьку, мов закохане звірятко, що шукає своєї пари. Присувалася ближче й ближче, і ось їхні мізинці зіткнулися! Кінчики пальців ніжно, ледве помітно доторкнулись один до одного, відхилились і знову з’єдналась, як уста в поцілунку. Але ця непримітна ласка, ці легенькі дотики збурювали в ній такі шалені відчуття, що їй стало млосно, ніби він знову стиснув її в обіймах.

І вона раптом зрозуміла, що то означає належати коханому, коли любов віддає йому все — твої тіло й душу, думки, волю, кров, нерви, — геть усе, і він хапає тебе як ширококрилий хижий птах хапає мале пташеня.

Маркіз і Гонтран розмовляли про майбутній курорт вони перейнялися захопленням Віля. Обидва відзначили переваги банкіра — ясність його розуму, ділову кмітливість, непомильну передбачливість, сміливість дій, урівноваженість вдачі! Певні успіху Андермата, тесть і шурин в один голос вихваляли його, радіючи, що вони з ним родичі.

Христіана і Поль, захоплені одне одним, здавалося, не чули їх.

Маркіз сказав дочці:

— Знаєш, серденько, ти можеш стати одною з найбагат-ших жінок у Франції, і твоє ім'я буде відоме, як ім'я Ротшільдів. Віль далебі визначна людина, дуже визначна, людина великого розуму.

В серці Поля раптом ворухнулися дивні ревнощі.

— Та, годі вам, — сказав він. — Знаю я розум усіх цих ділків. У них тільки одне в голові — гроші! Всі думки, які ми віддаємо прекрасному, все завзяття, яке витрачаємо на примхи, весь час, який ми кидаємо на розваги, всю силу, яку переводимо на втіху, весь пристрасний і могутній пал душі, що його забирає у нас кохання, божественне кохання, вони використовують, шукаючи золото, мріючи тільки про золото, загрібаючи золото! Людина великого розуму живе безкорисливими, високими інтересами, її радощі — це мистецтво кохання, наука, подорожі, книжки; і якщо вона шукає грошей, то тільки тому, що гроші полегшують їй дорогу до духовних втіх і навіть сердечного щастя. А в них нічого немає ні в розумі, ні в серці, окрім мерзенної пристрасті до гендлярства! Ці здирники так схожі на "порядних людей>, як продавець картин на художника, як видавець на письменника, як директор театру — на драматурга.

Зненацька він замовк, зрозумівши, що надто захопився, і додав уже спокійніше:

— Я не кажу про Андермата, якого вважаю за чудову людину. Він у сто разів вищий за інших і дуже подобається мені...

Христіана прийняла руку. Поль знову замовк.

Гонтран зареготав і промовив єхидним, глузливим тоном, яким у хвилини відвертості міг сказати що завгодно:

— В усякому разі, друже, ці люди мають рідкісну якість: вони одружуються з нашими сестрами й народжують багатих дочок, з якими одружуємось ми.

Маркіз обурено підвівся:

— Ну, Гонтране, ти іноді просто нестерпний!

А Поль, обернувшись до Христіани, прошепотів:

— Чи здатні ці люди вмерти за жінку або хоч віддати їй все своє багатство, геть усе, нічого не залишивши собі?

Ці слова так явно промовляли: "Все, що я маю, належить вам, навіть моє життя", — що Христіана розчулилась і вдалася до хитрощів, аби взяти його за руки:

— Допоможіть мені підвестись. У мене затерпли ноги, не можу поворухнутись.

Він підхопився і, взявши її за руки, поставив край дороги напроти себе. Вона бачила, як уста його шепочуть: "Я люблю вас", — і мерщій одвернулася, щоб мимоволі, пориваючись до нього, не відповісти тими самими трьома словами, які от-от могли злетіти із її уст.

Повернулися до готелю.

Приймати ванни вже було пізно. Діждали сніданку. Пролунав дзвін, що кликав до столу, а Андермата все ще не було. Вони пройшли ще раз по парку і вирішили снідати без нього. Довго сиділи за столом, та ось уже й сніданок закінчився, а банкір не повертався. Знов усі вийшли в парк, посідали під деревами. Одна по одній минали години, сонце торкаючись променями листя дерев, хилилося до гір, а Віль не появлявся.

Раптом він показався на стежці. Йшов швидко, скинувши капелюха і витираючи піт з лоба, краватка збилася набік, жилет розстебнутий, наче після трудної подорожі чи якоїсь бійки, після величезних і тривалих зусиль.

Побачивши тестя, він гукнув:

— Перемога! Кінець! Але який день, друзі мої! Ну й старий лис, поморочився я з ним!

І одразу ж розповів про свої змагання й труднощі.

Старий Оріоль спершу висунув такі безглузді вимоги, що Андермат, перервавши переговори, пішов. Його завернули. Селянин вирішив не продавати землю, а віддати її в користування акціонерному товариству з правом, на випадок невдачі, забрати її назад. А в разі успіху — зажадав половину прибутків!

Банкірові довелося підраховувати на папері, малювати план ділянок, доводити, що вся земля коштує не більше, як вісімдесят тисяч франків, а витрати акціонерного товариства одразу ж сягнуть мільйона.

Але овернець відповів, що він обчислює вартість своєї землі інакше, що коли на ній побудують лікарню та готелі, то ціна їй буде величезна, тому й рахувати треба не по теперішній вартості земельних ділянок, а по тій, якої вони набудуть згодом.

Тоді Андермат сказав, що можливий великий прибуток буває пропорційним великому ризикові, і настрахав його збитками.

Зрештою дійшли до такої згоди: дядько Оріоль перекидає акціонерному товариству всю землю по берегах струмка, тобто всі ті ділянки, де можна було сподіватися знайти мінеральну воду, а крім того, вершину пагорба для будівництва казино та готелю і ще кілька

виноградників на схилі — їх треба буде розбити на ділянки і запропонувати найвідомішим паризьким лікарям.

За цей внесок, оцінений у двісті п’ятдесят тисяч франків, тобто приблизно вчетверо дорожче проти справжньої вартості землі, селянин мав одержувати чверть прибутків товариства. Навколо майбутньої лікарні у нього ще лишалося вдесятеро більше землі, й Оріоль був певен, що в разі успіху розумно продасть цю землю і збере гроші, як він казав, на посаг дочкам.

Як тільки домовились, Андерматові довелося тягти батька й сина до нотаріуса, щоб скласти запродажну, обумовивши в ній, що угода анулюється, якщо потрібної води не знайдуть.

Ускладнення і обговорення кожного пункту, суперечки, нескінченне повторювання одних і тих же доказів та аргументів тривало мало не до вечора.

Тепер, нарешті, все було скінчено. Банкір мав свій курорт. А проте він з жалем повторював:

— Доведеться обмежитись водою, на землі тут не заробиш! Спритний він, старий хитрун!

Потім додав:

— Ба! Та я ж можу купити старе товариство, і на цьому відіграюсь! У всякому разі, сьогодні ввечері мені треба вертатись у Париж.

Маркіз здивовано скрикнув:

— Як — сьогодні ввечері?

— Атож, любий тестю, я маю підготувати остаточний договір, поки Обрі-Пастер зробить тут свердловини. Треба так уладнати все, щоб за два тижні почати роботу. Не можна втрачати жодної години. До речі, попереджаю^ ви — член правління мого товариства, в якому я повинен мати переважну більшість. Даю вам десять акцій. Вам, Гонтране, теж десять.

Гонтран засміявся:

— Дуже дякую, любий. Перепродую їх вам назад. Отже, ви мені винні п’ять тисяч франків.

Але Андермат не любив жартів у таких важливих справах. Він сухо сказав:

— Якщо ви не можете поставитись до цього серйозно, я звернуся до когось іншого.

Гонтран перестав сміятися.

— Ні, ні, дорогенький, ви ж знаєте, що я весь до ваших послуг.

Банкір звернувся до Поля:

— Може, ви, пане Бретіньї, зробите мені дружню послугу — візьмете й собі десяток акцій, увійшовши й до складу правління?

Поль відповів, уклонившись:

— Дозвольте мені, не приймаючи такої люб’язної пропозиції, самому вкласти сто тисяч франків у вашу справу, яку я вважаю прекрасною. Так що це я прошу вас зробити мені честь.

Вільям у захваті стиснув йому руки — ця довіра скорила його. Він, зрештою, завжди відчував непоборне бажання обняти людей, які вкладали гроші в його починання.

Але Христіана вся почервоніла від хвилювання і образи, їй здавалося, що її зараз продали й купили. Якби Поль її не любив, то хіба запропонував би він сто тисяч франків її чоловікові? Ні, звичайно! Тільки ж не треба було цього робити хоча б при ній.

Подзвонили на обід. Усі пішли до готелю. Коли сіли до столу, пані Пай-мати поцікавилася у Андермата:

— Так ви засновуєте новий курорт?

Новина вже облетіла цілу округу, і всі схвильовано обговорювали її.

Вільям відповів:

— Боже мій, ну звісно ж! Адже цей курорт нікуди не годиться.

І звернувся до Обрі-Пастера:

— Даруйте мені, добродію, що я за обідом починаю ділову розмову, але ввечері я їду до Парижа, і час аж ніяк не терпить. Чи не погодилися б ви керувати розкопками, щоб знайти багатше джерело мінеральної води?

Задоволений інженер відповів згодою, і серед загальної мовчанки вони намітили, де саме провадити розшуки, що мали початися негайно. За кілька хвилин усе було обговорено й визначено з ясністю й точністю, які Андермат завжди вносив у свої справи.

Потім зайшла мова про паралітика. Вдень бачили, як він ішов через парк, спираючись на одну милицю, а вранці користувався двома.

Банкір казав:

— Це ж диво, суще диво! Він просто на очах одужує, діло йде велетенськими кроками.

Поль, щоб зробити приємність чоловікові Христіани, промовив:

— Це старий Кловіс іде велетенськими кроками.

За столом схвально засміялися. Всі очі дивилися на Віля, всі уста вітали його. Офіціанти вже подавали йому першому, з поштивою догідливістю, яка одразу ж зникала з їхніх облич та рухів, коли вони переходили до сусідів. Один з них подав Андерматові візитну картку на тарілці.

Той узяв і прочитав півголосом:

— "Доктор Латон з Парижа буде вельми щасливий, якщо пан Андермат зробить ласку і приділить йому кілька секунд на розмову перед від’їздом".

— Скажіть, що зараз я не маю часу, але повернуся через вісім чи десять днів.

В цю мить Христіані передали букет від доктора Онора.

Гонтран засміявся:

— Старий Бонфій буде третім, — сказав.

Обід кінчався. Андерматові доповіли, що на нього жде карета. Він сходив по свою сумку і, вийшовши, побачив, що біля дверей зібралося півсела. До нього підступив Петрюс Мартель, з акторською фамільярністю потис йому руку і шепнув на вухо:

— У мене є надзвичайна пропозиція, що стосується вашої справи.

Раптом появився доктор Бонфій, поспішаючи, як звичайно. Підійшов близенько до Віля, низько вклонився йому, як завжди кланявся маркізові, і сказав:

— Щасливої дороги, пане бароне.

— Зачепило, — прошепотів Гонтран.

Сяючи від радості та гордості, Андермат переможно потискував руки, дякував і все повторював:

— До побачення!"

Він мало не забув поцілувати дружину, так був заклопотаний іншими думками. Ця чоловікова байдужість була полегкістю для неї, і коли пара коней швидкою риссю понесла карету по темній дорозі, Христіані здалося, що тепер уже все життя вона не знатиме страху.

Весь вечір вона сиділа біля готелю, між батьком і Полем Бретіньї; Гонтран, як завжди, пішов до казино.

їй не хотілось ні рухатися, ні розмовляти; тихо сиділа, склавши на колінах руки, втупивши очі в темряву, млосна і квола, трохи стривожена, проте щаслива, ні про що не думаючи, навіть не мріючи, часом борючись з невиразними докорами сумління, відганяючи їх тим, що раз у раз повторювала: "Я люблю його, люблю".

Вона рано пішла в свою кімнату, щоб побути самій і помріяти. Накинувши широкий пеньюар, сиділа в глибокому кріслі й дивилась у відчинене вікно на зорі; а в рамці вікна щомиті виникав образ того, хто прийшов, щоб перемогти її. Бачила його добрим, ніжним і пристрасним, таким дужим і таким покірним їй. Він оволодів нею, вона відчувала це, оволодів назавжди. Христіана вже не була самотня, їх було двоє, і двоє їхніх сердець будуть одним серцем, дві душі — однією душею. Вона не знала де він зараз, але знала, що він мріє про неї, як і вона про нього. При кожному ударі серця, здавалося, чула другий удар, що відповідає йому. Відчувала, що навколо неї витає бажання, яке торкається її, мов пташине крило; відчувала, як те палке бажання, йдучи від нього, лине у відчинене вікно, шукає її, благає її серед нічної тиші. Яке це гарне, солодке, нове для неї відчуття, коли знаєш, що тебе кохають! Яка то радість — думати про коханого з такою ніжністю, що хочеться плакати, плакати від зворушення, і розкрити обійми, щоб, навіть не бачачи, покликати його, простягти руки до його примарного образу, назустріч поцілункам, які він у пристрасному чеканні невпинно посилає їй здалека чи зблизька.

І вона простягла білі руки до зір. Раптом скрикнула. Велика чорна тінь перебралась через балкон і з’явилась у вікні.

Вона підхопилася, не тямлячи сама себе. Це він! І, навіть не думаючи про те, що їх можуть побачити, кинулась йому на груди.

VIII

Андермата все ще не було. Обрі-Пастер провадив розвідувальні роботи. Він знайшов четверо нових джерел, які могли дати майбутньому товариству вдвоє більше води, ніж було потрібно. Увесь край вирував од хвилювання, збуджений цими пошуками, відкриттями, разючими новинами, що передавалися з уст в уста, перспективами блискучого майбутнього, усі тільки й говорили, всі тільки й думали про це. Навіть маркіз і Гонтран цілі дні проводили біля робітників, що бурили гранітні жили, і з дедалі більшим інтересом слухали пояснення інженера, його

повчальні розповіді про геологічні особливості Оверні. І Поль та Христіана кохалися вільно, спокійно, безпечно— ніхто ними не цікавився, ніхто нічого не підозрював, нікому й на думку не спадало стежити за ними, бо всю увагу, цікавість, всі пристрасті поглинув майбутній курорт.

Христіана поводилась, мов юнак, що вперше упився. Перший келих, перший поцілунок обпалив її, приголомшив. Другий вона вихилила дуже швидко, і він здався їй ще смачнішим; а тепер пила вже на повен рот.

Після того вечора, коли Поль прийшов до її кімнати, вона більше не знала, що діється на світі. Час, речі, люди — все це було не для неї; для неї був тільки він. На землі й на небі — тільки він один, єдиний, той, кого вона кохала. Її очі бачили тільки його, думки були зайняті ним, надії були зв’язані тільки з ним. Вона жила, ходила, їла, одягалась, начебто слухала, що їй кажуть і відповідала, але нічого не розуміла, і не знала, що робить. Ніщо її не тривожило, бо ніяке лихо не могло її зачепити! Вона стала нечутливою до всього. Ніякий фізичний біль не міг вразити її тіло, яке могло тремтіти тільки від кохання. Ніякі душевні муки не мали торкнутися її душі, повної щастя.

А він любив її з пристрастю, яку вносив у всі свої захоплення, і до нестями збуджував ніжність молодої жінки. Часто надвечір, коли Гонтран із маркізом були біля джерел, він казав їй:

— Ходімо до нашого неба!

Так він казав про порослий смереками схил пагорба над самим міжгір’ям. Ішли туди через маленький лісок по крутій стежці, і Христіана задихалась. Часу в них було мало, йшли швидко, і, щоб вона не так стомлювалась, він підтримував Її за стан, аж піднімав. А вона клала руку йому на плече, і часом, обнявши за шию, цілувала в уста. Чим вище вони сходили, тим холоднішим ставало повітря: а коли досягали смерек, запах смоли освіжав їх, мов подих моря.

Вони сідали під темними деревами, вона на поросломy травою пагорку, він — трохи нижче, біля її ніг. Вітер співав у гіллі ніжну пісню смерек, чимось схожу на скаргу; й безмежний простір, невидимі далі якого крилися в тумані, давав їм відчуття океану. Авжеж, унизу перед ними розкинулось море! У цьому не було ніякого сумніву — вони відчували на щоках подих моря.

Він по-дитячому ніжно бавився з нею:

— Дайте мені ваші пальчики, я з’їм їх, це мої цукерки.

Він брав її пальці один по одному в рот і вдавав, ніби з насолодою їсть їх.

— О! Які добрі! Особливо мізинчик. Ніколи не їв нічого кращого, ніж цей мізинчик.

Потім ставав навколішки, клав лікті Христіані на коліна і шепотів:

— Ліано, погляньте на мене!

Він називав її Ліаною, бо вона обвивала його в обіймах, як ліана дерево.

— Гляньте на мене. Я хочу ввійти в вашу душу.

І вони дивились одне на одного нерухомим, пильним поглядом, у якому дві істоти наче й справді зливалися в одну.

— Справжня любов, — казав він, — це коли двоє отак належать одне одному. Всяка інша любов — то пуста гра.

Притулившись лицем до лиця, так що дихання їхнє змішувалось, вони безтямно шукали одне одного в прозорій глибині очей.

Він шепотів:

— Я бачу вас, Ліано. Бачу ваше любе серце.

Вона відповідала:

— Я теж бачу ваше серце, Поль!

І вони справді бачили одне одного до глибини серця й душі, бо в серці й душі у них був тільки шалений любовний порив одне до одного.

Він казав:

— Ваші очі, Ліано, як небо! Вони сині й такі променисті, такі ясні! Здається, я бачу, як в них літають ластівки! Це, певно, ваші думки?

І вони довго-довго дивились одне одному в очі, ще тісніше пригортались і ніжно, коротко цілувались, а між поцілунками знову дивились одне на одного. Часом він брав її на руки і ніс, біжучи берегом струмка, що тихо плинув до анвальських міжгір’їв. У тій вузькій долині луки чергувалися з гаями. Поль біг по траві і, високо піднімаючи молоду жінку на своїх могутніх руках, кричав:

— Ліано, летімо!

Палка любов збуджувала в них те невідступне, невгамовне, болісне прагнення кудись полетіти. І все, що було довкола, загострювало те прагнення їхніх душ, — чисте повітря, — легкокриле повітря, як казав Поль, — і широкий синявий обрій, куди їм хотілось, узявшись за руки, полинути вдвох і зникнути над безмежною рівниною, коли її вкриє ніч.

Вони полетіли б у туманне вечірнє небо, щоб ніколи не повертатись. Куди полетіли б? А ні він, ні вона цього не знали, але яка чудова то була мрія!

Так він біг з Христіаною на руках, доки вистачало духу, потім опускав її на скелю, а сам ставав перед нею навколішки. І цілував її ноги, шепочучи дитячі, ніжні слова.

Якби вони любилися в місті, їхня пристрасть була б, певно, іншою — обережнішою, чуттєвішою, не такою надхмарною і романтичною. Але тут, у цьому з'еленому краю, де обрій надавав широти поривам душі, на самоті, де їм ніщо не заважало, ніщо не приглушувало розбудженого інстинкту любові, вони враз поринули у нестримне поетичне кохання, сповнене ніжності й шаленства. Навколишній краєвид, теплий вітер, ліси, солодкі пахощі полів, — усе це вдень і вночі співало для них пісню кохання, і та пісня збуджу вала їх до нестями, так, як звуки барабанів та писк флейт доводять до дикої нестями дервіша, що кружляє, пойнятий якоюсь невичерпною думкою.

Одного дня, коли вони прийшли обідати, маркіз раптом сказав:

— Через чотири дні повертається Андермат, він уже владнав усі справи. На другий день після його повернення ми виїдемо. Ми вже давно тут, не слід надто затягувати курортний сезон.

Вони були так вражені, наче їм сказали про кінець світу; за обідом обоє мовчали, схвильовано думаючи про те, що мало статись. Отже, за кілька днів вони змушені будуть розлучитись і вже не зможуть вільно бачитись. Це видавалося їм таким неймовірним і дивовижним, що просто не вкладалося в голові.

Наприкінці тижня справді повернувся Андермат. Зателеграфував, щоб йому вислали до першого поїзду два екіпажі. Христіана цілу ніч не спала, її мучило якесь дивне, нове для неї почуття, якийсь страх перед

чоловіком, змішаний з гнівом, з незрозумілим презирством до нього * й бажанням кинути йому виклик. Удосвіта вона встала й почала чекати. Андермат приїхав у першому екіпажі з трьома якимись чоловіками, добре одягненими, але начебто скромними. В другій кареті було ще четверо добродіїв, видно, не таких поважних, як перші. Маркіз і Гонтран здивувались.

— Що це за люди? — спитав маркіз.

Андермат відповів:

— Мої акціонери. Сьогодні ж ми заснуємо товариство і негайно оберемо правління.

Він поцілував дружину, нічого не сказавши й майже не дивлячись на неї — так був заклопотаний, і обернувся до сімох приїжджих, що тихо й шанобливо стояли позад нього.

— Поснідайте, — сказав він, — а потім погуляйте. Зустрінемось опівдні.

Вони мовчки, як солдати, що підкоряються наказові, попарно піднялися сходами і зникли в готелі.

Гонтран подивився їм услід і спитав серйозним тоном:

— Де ви знайшли цих статистів?

Банкір ледь усміхнувся:

— Це дуже пристойні люди, біржовики, капіталісти.

І, помовчавши, вже з ширшою усмішкою додав:

— Займаються моїми справами.

Потім подався до нотаря, щоб іще раз перечитати документи, хоч кілька днів тому прислав їх цілком закінченими, в остаточній редакції.

У нотаря він застав лікаря Латона, з яким останнім часом обмінявся кількома листами, і вони довго й тихо розмовляли в кутку контори, де тільки й чути було, як скриплять, бігаючи по паперу, пера канцеляристів, наче то шаруділи якісь комахи.

Зустріч, на якій мали заснувати товариство, призначили на другу годину.

Кабінет нотаря прибрали, наче для концерту. Для акціонерів поставили два ряди стільців, якраз навпроти столу, де мав сидіти пан Ален із старшим діловодом. Справа була вельми важлива, і пан Ален надів фрак. Цей низенький, кругленький чоловік, що шамкотів, розмовляючи, був схожий на кульбабку.

Рівно о другій увійшов Андермат у супроводі маркіза, шурина і Поля Бретіньї, а за ними — семеро добродіїв, яких Гонтран назвав статистами. Андермат скидався на генерала. Одразу ж появились і старий Оріоль з Колосом. Здавалось, обидва вони були стурбовані і недовірливі, як завжди бувають селяни, коли їм доводиться щось підписувати. Доктор Латон прийшов останнім. Він помирився з Андерматом, покорившись у всьому, спритно перепросивши його і запропонувавши свої послуги.

У відповідь банкір, відчувши, що Латон в його руках, пообіцяв йому знадливу посаду головного лікаря нового курорту.

Коли всі ввійшли, в кімнаті запала глибока тиша.

Нотар озвався перший:

— Сідайте, панове.

Він сказав іще щось, але всі вже почали вмощуватись, і в тому гаморі його ніхто не почув.

Андермат узяв стільця й поставив його перед своїм військом, щоб бачити його; потім, коли всі посідали, сказав:

— Панове, мені не треба пояснювати мету, з якою ми тут зібралися. Маємо передусім створити нове товариство, акціонерами якого ви всі бажаєте бути. Проте я повинен повідомити вас про деякі деталі, що завдали нам певних труднощів. Перш ніж щось починати, я мусив упевнитись, що ми дістанемо потрібний дозвіл на заснування нової громадсько-корисної установи. Тепер така певність у мене є. Все, що лишається зробити в цьому відношенні, я зроблю. Я заручився підтримкою міністра. Але мене спиняє інше. Нам, панове, доведеться вступити в боротьбу з старим Анвальським товариством. Ми переможемо в цій боротьбі, переможемо й збагатіємо, не сумнівайтеся; а проте як колись у битвах воїнам був потрібен бойовий клич, так нам у сучаснім бою потрібна для нового курорту назва, гучна, приваблива, підходяща для реклами назва, яку слух сприймав би, як звук сурми, а око — як блискавку. Одначе ми, панове, перебуваємо в Анвалі і змінити назву місцевості не можемо. Лишається єдиний вихід: назвати по-новому наш курорт, тільки курорт. І ось що я пропоную. Наша лікарня міститиметься біля пагорба, що належить присутньому тут панові Оріолю, а наше майбутнє казино стоятиме на вершині цього самого пагорба. Тож можна сказати, що цей пагорб, або ця гора — бо то все-таки гора, хай невелика —є основою нашої установи, бо ми займаємо і підніжжя її, і вершину. То хіба не природно в такому разі назвати нашу установу: "Води Монт-Оріоля"[22] надавши курортові, що буде одним з найкращих у світі, ім’я першого власника? Віддаймо кесареві кесареве.

І зверніть увагу, панове, як прекрасно звучить ця назва.

"Монт-Оріоль" казатимуть так, як кажуть "Мон-Дор" [23] Вона притягає зір і слух, її добре видно, добре чути, вона запам’ятовується: "Монт-Оріоль! Монт-Оріоль! Води Монт-Оріоля!.."

І Андермат вигукував ці слова, кидав їх, як м’ячика, прислухався, як вони звучать.

Він говорив, удаючи розмову:

— "Ви їдете в Монт-Оріоль на води?"

— "Так, пані. Кажуть, монт-оріольські води просто чудові".

— "Справді, чудові. До того ж Монт-Оріоль — прегарне місце".

Він усміхався, вдаючи співрозмовників, міняв тон, коли говорив за даму, робив вітальний жест, передаючи мову чоловіка.

Потім заговорив звичайним голосом:

— Є якісь заперечення?

Акціонери відповіли хором:

— Ні, нема ніяких.

Три статисти заплескали в долоні.

Дядько Оріоль — схвильований, задоволений, підкорений, охоплений потаємними гордощами селянин а-вискочня, — усміхаючись, крутив у руках капелюха і мимоволі ствердно кивав головою, і це виказувало його радість, яку добре бачив Андермат, хоч він начебто й не дивився на нього.

Колос лишався спокійним, але був задоволений не менше за батька.

Тоді Андермат звернувся до нотаря:

— Зачитайте, будьте ласкаві, статут товариства, пане Ален.

І сів.

— Читайте, Маріне, — велів нотар своєму діловодові.

Маріне, жалюгідне, миршаве створіння, кахикнув і тоном проповідника з пафосом декламатора заходився перелічувати пункти статуту акціонерного товариства під назвою "Водолікарня Монт-Оріоль" в Анвалі, з капіталом два мільйони.

Оріоль перебив його.

— Хвилинку, одну хвилинку! — сказав він.

І витяг з кишені засмальцьований зшиток, з яким нобу-піні;іп тиждень у всіх нотарів та адвокатів у департаменту. То була копія статуту, що його батько й син Оріолі знали майже напам’ять.

Потім він поволі почепив на носа окуляри, відкинув голову, вмостився так, щоб краще розбирати букви, і наказав:

— Давай далі, Маріне.

Колос присунув стільця й собі втупився в батькові папери.

І Маріне почав читати знову. Старого Оріоля, якому трудно було впоратися з подвійною роботою — слухати і заразом читати, — мучив страх, що в документі замінять якесь слово; до того ж йому хотілося

бачити, чи Андермат з нотаріусом, бува, не неремигуються, — і він на кожному рядку разів по десять спиняв канцеляриста, зводячи пані вець усі його ораторські ефекти.

Він весь час перепитував:

— Як ти шкажав? Що ти там шкажав? Я не рожчув, не так швидко!

Потім звертався до сина:

— Чи так воно, Колоше?

Колос, краще володіючи собою, відповідав:

— Так, батьку, так, уше правильно!

Селянин явно не довіряв. Водив скарлюченим пальцем по своєму зшитку і щось бурмотів собі під ніс; але зосередити увагу одразу на тому й на тому він не міг: слухаючи, переставав читати, а коли читав — не міг слухати. Важко дихав, немов сходив на гору, обливався потом, ніби перекопував виноградник на сонці, і час від часу вимагав перерви на кілька хвилин, щоб витерти лоба й перевести подих, наче він бився на дуелі.

Андермат нетерпляче тупав ногою. Гонтран, побачивши на столі "Вісник Ііюї-де-Дом", почав гортати його, а Поль, сидячи верхи на стільці, похнюпив голову і пригнічено думав про те, що цей рожевий, череватий чоловічок, який сидить перед ним, завтра забере жінку, яку він, Поль, кохає всією душею — Христіану, його Христіану, його біляву Христіану, хоч вона вся належить йому, тільки йому й більше нікому. І він питав себе, чи не викрасти її сьогодні ж увечері.

Семеро приїжджих добродіїв сиділи поважно і спокійно.

За годину скінчили. Статут підписали.

Нотар склав акт про капіталовкладення. Скарбник, пан Авраам Леві, потвердив, що одержав усі гроші. Потім щойно засноване товариство, яке мало вже всі законні права, почало загальні збори акціонерів, щоб обрати правління і голову.

На голову всіма голосами, окрім двох, обрали Андермата. Селянин та його син голосували за Оріоля-батька. Бретіньї обрали ревізором.

Потім правління, до складу якого ввійшли Андермат, маркіз і граф де Равенелі, Бретіньї, обидва Оріолі, доктор Латон, Авраам Леві та Сімон Зідлер, попросило решту акціонерів, а також нотаря і канцеляриста вийти, і почало нараду: треба було обговорити невідкладні проблеми і розв’язати найголовніші справи.

Андермат знову підвівся:

— Панове, ми підходимо до пекучого питання, питання про успіх, якого за всяку ціну повинні добитися. Мінеральна вода, як і все інше, потребує реклами. Хворі питимуть її тільки тоді, коли про неї скрізь і завжди говоритимуть. Реклама, панове, це велика проблема наших днів, це бог сучасної торгівлі і промисловості. Без реклами тепер не обійтись! А тим часом мистецтво реклами важке, складне, тут треба бути вельми тактовними. Ті, що перші вдалися до цього нового засобу, діяли грубо, привертаючи увагу галасом, барабанним боєм і гарматною стріляниною. Ман-жен, панове, був тільки передвісником. Тепер до галасу ставляться з підозрою, яскраві афіші викликають посмішку, імена, що їх вигукують на вулиці, збуджують скоріше недовіру, аніж цікавість. І все-таки треба привернути увагу публіки, вразити її, завоювати. Отож мистецтво полягає в тому, щоб знайти спосіб, той єдиний спосіб, який може забезпечити успіх саме у нашій торгівлі. Ми, панове, хочемо продавати воду. І завоювати хворих ми повинні через лікарів.

Найвидатніші лікарі, панове, — такі самі люди, як і всі ми, у них ті самі слабості. Я не хочу сказати, що їх можна купити. Репутація знаменитих фахівців, які так потрібні нам, ставить їх поза будь-якою підозрою! Та чи є людина, якої не можна підкорити, коли до того вміло взятися? Адже є й жінки, яких можна купити. Таких треба спокушати.

Ось, панове, яку пропозицію я вношу, докладно обговоривши її з доктором Латоном.

Передусім, ми розподілили всі хвороби, які можна буде тут лікувати на три головні групи. Це по-перше, всякі ревматизми, лишаї, артрити, подагра і т. д. і т. д.; по-друге, захворювання шлунка, кишок та печінки; по-третє, всі недуги, спричинені розладом кровообігу, бо немає сумніву, що наші вуглекислі ванни чудово діють на кровообіг.

До того ж, панове, чудесне одужання старого Кловіса обіцяє нам справжні дива.

Отож, визначивши хвороби, на які впливає наша вода, ми звернемося до відомих лікарів, найкращих знавців тих хвороб. "Панове, — скажемо ми, — приїздіть, побачите самі на власні очі, все побачите, їдьте з своїми хворими, погостюйте у нас. Місцевість чудова, вам треба відпочити після важкої праці взимку, — приїздіть. І приїздіть не до нас, панове професори, а до себе, на свої дачі, які ми пропонуємо вам; якщо сподобається, ви зможете придбати їх на пільгових умовах".

Андермат передихнув і вже спокійно мовив далі:

— Ось як я думаю здійснити цей план. Ми вибрали шість земельних ділянок по тисячі квадратних метрів кожна. На цих ділянках Бернське акціонерне товариство переносних дач береться поставити по однотипній віллі. Ми безплатно віддаємо ці елегантні житла з усіма вигодами в розпорядження наших лікарів. Якщо сподобається, вони куплять тільки будинок у Бернського товариства, а землю ми їм

подаруємо… і вони заплатять нам… хворими. Таким чином, панове, ми матимемо чимало вигод: забудуємо територію чудовими віллами, які нам нічого не коштуватимуть, залучимо найкращих у світі лікарів з легіоном їхніх пацієнтів, а головне — переконаємо в ефективності нашої води видатних лікарів, які дуже скоро стануть тут власниками дач. Всі переговори, які мають привести до таких наслідків, я, панове, беру на себе й провадитиму їх не як торговець, а як світська людина.

Старий Оріоль перервав його. Скупого овернця обурив намір отак роздавати землю.

Андермат усією силою свого красномовства порівняв розумного хлібороба, який щедро кидає насіння в родючу землю, з скупим селянином, що лічить зерна і завжди збирає тільки половину того, що могло б вирости.

А коли Оріоль, розсердившись, уперся, банкір поставив питання на голосування і заткнув старому рота шістьма голосами проти двох.

Потім він витяг з великого сап’янового портфеля плани нової водолікарні, готелю й казино, а також готові кошториси й договори з підрядчиками, які правління мало тільки затвердити й підписати. Роботи повинні були розпочатись уже наступного тижня.

Тільки Оріолі виявили бажання розглянути і обговорити ці документи. Але Андермат роздратовано сказав їм:

— Хіба я вимагаю у вас грошей? Ні! Так дайте мені спокій! А якщо ви незадоволені, то проголосуємо ще раз.

Отож вони підписалися разом з іншими членами правління, і засідання закінчилось.

А біля виходу юрмилися, чекаючи на них, місцеві жителі, всі дуже схвильовані. Новим підприємцям шанобливо вклонялися. Коли Оріолі зібралися йти додому, Андермат сказав їм:

— Не забудьте, що сьогодні ми всі разом обідаємо в готелі. І візьміть своїх дівчаток, я привіз їм з Парижа невеличкі подарунки.

Домовились зустрітися о сьомій годині у вітальні "Сплен-дід-готелю".

То був пишний обід, на який банкір запросив найвідомі-ших курортників і сільські власті. Христіана сиділа в центрі, а поряд з нею праворуч сидів кюре, ліворуч — мер.

За обідом тільки й говорили що про новий курорт та про майбутнє краю. Дівчата Оріоль знайшли під серветками по футляру з браслетом, оздобленим перлами та смарагдами і, не тямлячись від радощів, як ніколи весело розмовляли з Гонтраном, що сидів між ними. Навіть старша від щирого серця сміялась у відповідь на жарти молодика, який жваво щось казав і в той же час подумки сміливо давав їм таємну оцінку, яку породжують у чоловіка його тіло й душа при зустрічі з привабливою жінкою.

Поль нічого не їв і нічого не казав… Йому здавалося, що цього вечора закінчиться його життя. Раптом згадалося, що минув місяць, рівно місяць відтоді, як вони обідали на березі Тазенатського озера. Він відчув у душі ту невиразну муку, в якій більше передчуттів, ніж болю, муку, яку знають тільки закохані і від якої на серці так тяжко й нерви так напружуються, що найменший шурхіт примушує здригатись, а в голові снують хворобливі думки, і кожне почуте слово набуває гіркого смислу, пов'язаного з тими невідчепними думками.

Коли встали з-за столу, він підійшов у вітальні до Христіани.

— Нам треба зустрітися сьогодні ввечері,— сказав він, — зараз же, негайно, бо я не знаю, коли ми ще зможемо побути на самоті. Пам'ятаєте, сьогодні рівно місяць…

Вона відповіла:

— Знаю.

Він провадив далі:

— Слухайте, я ждатиму вас на дорозі до Ля-Рош-Прадьсра, не доходячи до села, біля каштанів. Зараз ніхто не помітить, що вас немає. Прийдіть, попрощаємось, бо ж завтра ми розлучаємось.

Вона прошепотіла:

— За чверть години я буду там.

І він вийшов, щоб не лишатися в цій юрбі, яка страшенно дратувала його.

Пішов через виноградники стежкою, по якій вони йшли того дня, коли вперше разом милувались Ліманню. Незабаром опинився на великій дорозі. Він був сам-один і почував себе самотнім, самотнім у всьому світі. Безмежна невидима рівнина ще більше посилювала це відчуття. Спинився саме на тому місці, де вони сиділи, де він читав їй вірші Бодлера про красу. Як це давно було! І Поль пригадав, годину за годиною, все те, що сталося відтоді. Ніколи він не був такий щасливий, ніколи! Ніколи не любив так безтямно і разом з тим так цнотливо, так благоговійно. І згадав вечір на Тазенатському водорії,— рівно місяць минув відтоді,— прохолоду лісу, осяяного блідим світлом, срібне озерце і великих риб, що випливали на його поверхню; й дорогу назад, коли він дивився, як Христіана йшла попереду нього, то потрапляючи в тінь, то виходячи на освітлене місце, і краплі місячного світла, пробиваючись

крізь листя дерев, падали їй на волосся, на плечі й на руки. То були найсолодші години його життя.

Поль обернувся, щоб глянути, чи не йде вона. її не було, але він побачив місяць, що виплив над обрієм. Той самий місяць, що світив у хвилини його першого освідчення, світив і тепер, у час його першої розлуки.

По шкірі пробіг крижаний дрож. Надходила вже осінь — провісниця зими. Досі він не помічав цього першого подиху холоду, що зненацька пройняв його, як передчуття горя.

Біла курна дорога вилася перед ним, схожа на річку поміж крутими берегами. Раптом на повороті виринула постать. Він одразу впізнав її; ждав, не рухаючись, тремтячи від таємного щастя, що вона наближається, від усвідомлення того, що вона йде до нього, заради нього.

Вона йшла дрібного ходою, не наважуючись гукнути, занепокоєна тим, що все ще не бачить його, бо він стояв у тіні під деревом, ішла, схвильована глибокою тишею, ясною пустельністю неба й землі. А попереду сунулась її чорна, непомірно велика тінь, витягнулась далеко вперед, мовби квапилася принести йому якусь частинку її єства.

Христіана зупинилась, і тінь теж завмерла, лягла, припала до дороги.

Поль швидко ступив кілька кроків до того місця, де на дорозі вимальовувалась тінь її голови. І, немов боячись втратити хоч щось від неї, став навколішки й, нахилившись, доторкнувся губами до краю темного силуету. Як той собака, що, відчуваючи спрагу, плазує на череві до джерела і жадібно п’є з нього, він пристрасно цілував у куряві обриси коханої тіні. Він повз до неї на руках і колінах, вкриваючи поцілунками

контури її тіла, немовби устами вбираючи в себе темний і дорогий йому образ, розпластаний на землі.

Вона здивовано і навіть трохи злякано чекала, не наважуючись заговорити з ним, і тільки потім, коли він опинився біля її ніг, підвів голову і, все ще стоячи навколішках, обняв її обома руками, спитала:

— Що це з тобою сьогодні?

Він відповів:

— Я ж тебе втрачаю, Ліано!

Вона втопила пальці в густе волосся друга, підняла його голову і, нахилившись, поцілувала в очі.

— Чому втрачаєш? — спитала, довірливо всміхаючись.

— Бо завтра ми розлучаємось.

— Розлучаємось? Ненадовго, коханий.

— Хто знає! Тих днів, що були тут, уже не повернути.

— Будуть інші, такі ж чудові.

Вона підвела його, повела під дерево, де він стояв, чекаючи її, посадовила біля себе, трошки нижче, щоб можна було покласти руку йому на волосся, і заговорила серйозно, як розважлива, палко закохана й рішуча жінка, яка все передбачила, чуттям угадала, що треба робити, і на все зважилась.

— Слухай, любий, у Парижі я зовсім вільна. Вільям ніколи не цікавиться мною. Йому вистачає своїх справ. Ти не одружений, і я приходитиму до тебе. Приходитиму щодня, коли вранці, до сніданку, а коли ввечері, а то слуги теревенитимуть, що я виходжу в один і той самий час. Ми зможемо зустрічатися так само, як тут, навіть частіше, бо гам нічого буде боятися цікавих.

А він, поклавши голову їй на коліна і обіймаючи за стан, знай повторював:

— Ліано, Ліано, я втрачаю тебе! Відчуваю, що втрачаю!

<адії трошки дратувала ця нерозумна туга, дитяча туга такого сильного чоловіка, тоді як вона, така слабка порівняно з ним, була така певна себе, певна того, що їх ніщо не розлучить.

Він прошепотів:

— Якби ти згодилась, Ліано, ми втекли б разом, поїхали б далеко-далеко, в чудовий квітучий край і там кохалися б. Скажи тільки слово, і ми сьогодні ж увечері поїдемо, хочеш?

Але вона тільки знизувала плечима, з легкою досадою, трохи невдоволена тим, що він її не слухає, бо зараз було не до мрій і ніжних пестощів. Зараз треба було виявити рішучість і обережність, знайти спосіб і далі кохатися, не збуджуючи ніякої підозри.

І Христіана почала знову:

— Слухай, любий, нам треба все добре обміркувати, щоб не було якоїсь необачності чи помилки. Насамперед, чи ти впевнений у своїх слугах? Найбільше треба боятися доносу, анонімного листа до мого чоловіка. Сам він нізащо не догадається. Я добре знаю Вільяма...

Вона вже двічі згадала його, і це раптом роздратувало Поля.

Він сердито сказав:

— О, не говори мені сьогодні про нього!

Вона здивувалась.

— Чому? Треба ж… О, запевняю тебе, йому зовсім байдуже до мене.

Вона відгадала думку Поля.

В ньому прокидалися невиразні, ще не усвідомлені ревнощі. І раптом, ставши навколішки, він схопив її за руки:

— Слухай, Ліано… — Й замовк. Не наважувався висловити свою тривогу, ганебну підозру, що зародилась у ньому, не знав, як про це сказати. — Слухай… Ліано… А як ти з ним?…

Христіана не зрозуміла.

— Ну… ну… Дуже добре.

— Так… я знаю… Але… слухай… зрозумій мене як слід… Це ж, твій чоловік… зрештою… і… і ти не знаєш, скільки я думаю про це останнім часом… Як це мене мучить… як терзає… Розумієш… га?

Вона якусь мить мовчала, потім раптом збагнула, про що йдеться, і в пориві щирого обурення палко заговорила:

— О любий… як ти міг… як ти міг подумати?.. Я ж уся твоя… чуєш?.. Тільки твоя… бо люблю тебе… О Поль!..

Він знову схилив голову молодій жінці на коліна і ледь чутно промовив:

— Але ж… зрештою… Ліаночко… Він же… Він же твій чоловік… Що ж ти зробиш?.. Ти подумала про це?.. Скажи!.. Що ти зробиш сьогодні ввечері… або завтра… Ти ж не можеш… завжди, завжди казати йому "ні"…

Вона так само тихо відповіла:

— Я запевнила його, що вагітна, і… і цього йому досить… О, це для нього не так важливо… справді… Годі про це, любий, ти не знаєш, як це мене ображає, як мені боляче. Вір мені, бо я люблю тебе…

Він уже не ворушився, — вдихаючи запах парфумів, цілував її плаття, а вона легкими пальцями ніжно гладила його лице.

І раптом сказала:

— Треба повертатись, а то помітять, що нас обох немає.

Кріпко, до болю стискуючи одне одного в обіймах, вони попрощались; і вона пішла перша, бігла, щоб скоріше повернутись, а він сумно дивився їй вслід, так, неначе разом з нею зникали і його щастя, й усі надії.

Частина друга

I

На перше липня наступного року Анвальський курорт став майже невпізнанним.

На вершині пагорба, що стояв посеред долини, між двома її виходами, тепер височіла будівля в маврітансько-му стилі з золотим написом на фронтоні —"Казино".

Гайок на схилі до Лімані перетворили на невеличкий парк. Вздовж усієї будівлі, здіймаючись над широкою Овернською рівниною, тяглася тераса, яку підтримував мур, оздоблений великими вазами під мармур.

Нижче, поміж виноградниками, видніло тут і там шість дач з лакованими фасадами. Величезна біла будівля на південному схилі здалека вабила подорожніх, що помічали її аж од Ріома. То був "Гранд-отель Монт-Оріоля". А якраз під ним, біля самого підніжжя пагорба, серед саду, в якому тік струмок з міжгір'я, стояв чотирикутний, простіший, але просторий будинок, де хворим пропонува-лрсь чудодійне одужання, обіцяне в брошурі доктора Латона. На фасаді було написано: "Води Монт-Оріоля". На правому крилі дрібнішими літерами: "Гідротерапія. Промивання шлунка. Ванни з проточною водою". А на лівому — "Інститут механічної лікувальної гімнастики".

Все це було нове, сліпучо-біле, блискуче. Там же працювали робітники — малярі, водопровідники, землекопи, — хоч водолікарня вже місяць як була відкрита.

І успіх уже з перших днів перевершив усі сподівання засновників. Три видатні лікарі, три славнозвісні професори — Ма-Русель, Клош та Ремюзо — взяли новий курорт під своє заступництво й погодились пожити якийсь час у віллах, збудованих Бернським товариством переносних дач, які адміністрація надала їм.

Це так впливало на людей, що хворі просто посунули на курорт. "Гранд-отель Монт-Оріоля" був повен.

Хоч водолікарня почала працювати ще на початку червня, офіційне відкриття курорту відклали на перше липня, щоб зібралося більше народу. Торжество мало початись

0 третій годині дня з освячення джерел. А на вечір призначили велику виставу, фейєрверк і бал, на яких мали бути всі місцеві та околишні курортники, а також найіменитіші жителі Клермон-Ферана та Ріома.

Казино на вершині пагорба геть закривали прапори. Довкола тільки й видно було синє, червоне, біле, жовте — наче якась суцільна тремтлива хмара; а на високих щоглах уздовж алей парку майоріли, звиваючись мов змії на тлі синього неба, довжелезні барвисті полотнища.

Петрюс Мартель, що став директором нового казино, почував себе під цією хмарою прапорів всемогутнім капітаном на якомусь фантастичному кораблі; гучним, розгонистим голосом, яким командують адмірали під гарматним вогнем, він давав накази служникам у білих фартухах,

1 вітер доносив ті грізні накази аж до села.

На терасі з'явився задиханий уже Андермат. Петрюс Мартель побіг назустріч, вітаючи його широким вишуканим жестом.

— Усе гаразд? — спитав банкір.

— Усе гаразд, пане голово.

— Якщо треба буде, то я в кабінеті головного лікаря. У нас там зараз засідання.

І він знову пішов униз. Перед дверима водолікарні назустріч хазяїну кинулися доглядач і касир, яких теж переманили зі старого товариства, що стало конкурентом, приреченим на поразку без боротьби. Колишній тюремнйк привітав хазяїна по-військовому. А касир низько вклонився, мов старець, якому дали милостиню.

Андермат спитав:

— Головний лікар тут?

Доглядач відповів:

— Так, пане голово, всі вже зібралися.

Пройшовши поміж шанобливою прислугою через вестибюль, банкір звернув праворуч, відчинив двері й опинився у просторій, строго умебльованій кімнаті, заставленій книжковими шафами та бюстами діячів науки; тут Андермата ждали всі члени правління, що були в Анвалі: його тесть маркіз і шурин Гонтран, Поль Бретіньї, доктор Латон та батько й син Оріолі, які вже мали майже панський вигляд — високі, кремезні, у довжелезних сюртуках вони були немовби рекламою похоронної контори.

Нашвидку привітавшись, усі посідали, і Андермат сказав:

— Нам лишилося розв’язати одне важливе питання: як назвати джерела. Тут я зовсім не згоден з нашим головним лікарем. Доктор Латон пропонує назвати три основні джерела іменами трьох медичних світил, які зараз тут перебувають. Немає сумніву, що такими лестощами ми б зворушили їх і ще більше підкорили собі. Але будьте певні, панове, що цим ми назавжди відштовхнули б від себе тих їхніх славетних колег, які ще не відповіли на наше запрошення і яких ми повинні ціною будь-яких Зусиль і жертв переконати в тому, що наша вода надзвичайно цілюща. Так, панове, людська природа скрізь однакова, її треба знати й

використовувати. Ніколи професори Плантюро, де Ларенар та Паскалю, — назву для прикладу тільки цих трьох фахівців по захворюваннях шлунка й кишечника, — не пошлють своїх хворих, своїх найкращих, найвідоміших пацієнтів, князів та ерцгерцогів, усіх отих світських знаменитостей, яким вони зобов’язані своїм багатством і славою — ніколи не пошлють їх лікуватися водою з джерела Ма-Руселя, Клоша або Ремюзо. Бо ті пацієнти та й уся публіка до певної міри матимуть підставу припускати, що саме професори Ремюзо, Клош та Ма-Русель знайшли нашу воду й відкрили усі її лікувальні якості. А немає сумніву, панове, що ім’я Гюбле, яким назвали перше джерело в Шатель-Гійоні, довго викликало упереджене ставлення до цього тепер квітучого курорту принаймні у частини видатних лікарів, які з самого початку могли протегувати б йому

Тому я пропоную джерело, відкрите першим, назвати просто іменем моєї дружини, а ще двоє— іменами дочок добродія пана Оріоля. Тоді у нас будуть джерела: Христіана, Луїза та Шарлотта. Звучить вельми гарно, вельми приємно. Що ви на це скажете?

Його підтримали всі, навіть доктор Латон, який додав:

— Тоді можна буде просити професорів Ма-Руселя, Клоша і Ремюзо бути хрещеними батьками і на відкритті йти під руку з хрещеними матерями.

— Чудово, чудово, — вигукнув Андермат. — Зараз біжу до них. Вони погодяться… Ручуся!'Погодяться. Отже, приходьте о третій годині до церкви, звідки рушить процесія.

І побіг.

За ним майже зразу пішли маркіз і Гонтран. Обидва Оріолі, статечні, з голови до ніг у чорному, надівши циліндри, і собі рушили поруч по білій

дорозі, а доктор Латон звернувся до Поля, який тільки напередодні приїхав на це свято.

— Заждіть, добродію, я хочу показати вам одну штуку, від якої сподіваюся чуда. Це мій Інститут механічної лікувальної гімнастики.

Він узяв його під руку й повів. Та тільки-но вони вийшли у вестибюль, як слуга спинив лікаря:

— Пан Рік’є чекає на промивання.

Торік доктор Латон висміював промивання шлунка, яке вихваляв і практикував доктор Бонфій у лікарні, де він був головним лікарем. Але час змінив думку Латона, і зонд Барадюка став улюбленим знаряддям тортур у головного лікаря нової лікарні, який з дитячою радістю встромляв його у стравохід кожного хворого.

Він спитав у Поля Бретіньї:

— Ви бачили коли-небудь цю маленьку операцію?

Той відповів:

— Ні, ніколи.

— То ходімо, любий, побачите — це дуже цікаво.

Вони зайшли до душової, де чекав, сидячи в дерев’яному

кріслі, пан Рік’є, чоловік з обличчям цеглистого кольору, що надумав випробувати нововідкриті джерела, бо він щоліта випробовував води нових курортів.

Мов приречений до страти злочинець стародавніх часів, він був стиснутий, здушений якоюсь гамівною сорочкою з церати, щоб не забризкати і не забруднити одягу, і вигляд у нього був жалюгідний, стурбований і нещасний, як буває: у пацієнтів перед операцією.

Тільки-но ввійшов лікар, служник схопив довгу гумову трубку, яка розходилась посередині на два рукави і скидалася на тонку змію з розщепленим хвостом. Потім приєднав один кінець до крана, яким текла вода з джерела. Другий кінець опустив у скляну посудину, куди мала виливатися рідина з шлунка хворого. Головний лікар спокійно взяв третій рукав тієї трубки, приємно всміхаючись, підніс його до рота пана Рік’є, вправно засунув у горло і, запихаю чи великим та вказівним пальцями щораз глибше, ласкаво й зичливо повторював:

— Прекрасно, прекрасно, прекрасно! Іде, йде, чудово йде!

Пан Рік’є вибалушив очі, щоки йому посиніли, на губах виступила піна, він задихався, пихтів, болісно гикав і, вчепившись за підлокітники крісла, робив одчайдушні зусилля, щоб вивергнути цю гумову потвору, яка залазила в його тіло.

Заштовхавши з півметра трубки, лікар сказав:

— Ну от, заглибились. Пускайте.

Служник відкрутив кран, і незабаром живіт у хворого почав помітно надиматися, потроху наповнюючись теплою водою джерела.

— Покашляйте, — сказав лікар, — покашляйте, щоб почала виходити вода.

Проте бідолаха не міг кашлянути, він тільки хрипів, корчився, очі йому, здавалося, на лоба вилазили. Проте раптом на підлозі, біля крісла щось стиха забулькало. Сифон роздвоєної трубки почав нарешті

викачувати з шлунка рідину в скляну банку, а лікар уважно розглядав її, вишукуючи ознаки катару та помітні сліди кепського травлення.

— Ніколи не їжте зеленого горошку і салати, — казав він. — Салати ні в якому разі! Ви його зовсім не перетравлюєте. І суниць не їжте! Скільки разів я казав вам, щоб не їли суниць!

Добродій Рік’є, здавалось, оскаженів. Він шарпався, але говорити не міг, бо рота йому заткнула трубка. Та тільки-но промивання закінчилось і лікар обережно витяг зонда, він скрикнув:

— А я винен, що мене щодня годують всякою гидотою, гублять моє здоров’я? Хіба не ви повинні стежити за тим, що тут дають їсти? Я перебрався до нового готелю, бо в старому мене труїли жахливою їжею, але в "Гранд-Отелі Монт-Оріоля", в цьому вашому гранд-балагані мені стало ще гірше, слово честі!

Довелося заспокоювати його і лікар кілька разів пообіцяв, що він наглядатиме за харчуванням хворих.

Потім Латон знову взяв Поля Бретіньї під руку і повів далі.

— Моє спеціальне лікування механічною гімнастикою, яку я вам зараз продемонструю, — сказав він, — грунтується на високо раціональних засадах. Ви, звичайно, знаєте мою систему органометричної терапії? Я вважаю, що наші хвороби здебільшого походять тільки від надмірного розвитку одного якогось органу, що шкодить сусіднім, заважає їхнім функціям і поступово руйнує загальну гармонію тіла, спричиняючи найбільші недуги.

А фізичні вправи і водолікування — це найдійовіший спосіб, що допомагає відновленню рівноваги і скороченню до нормальних розмірів тих органів, які захопили чуже місце.

Але як примусити людину робити фізичні вправи? Ходьба, верхова їзда, плавання, веслування вимагають не тільки чималого фізичного зусилля, а ще й зусилля вольового. Саме душа керує тілом, підтримує його і примушує діяти. Енергійні люди завжди рухливі. Проте джерело енергії — душа, а не м’язи. Тіло підкоряється сильній волі.

Шкода й думати, мій любий, що боягуза можна зробити хоробрим, а слабкодухого рішучим. Але можна зробити інше, можна зробити більше, — ми можемо виключити хоробрість, душевну енергію, моральні зусилля і залишити тільки фізичний рух. Вольові зусилля я успішно заміняю зовнішньою, суто механічною силою. Розумієте? Не дуже? Нічого, зараз зрозумієте. Прошу!

Він відчинив двері до просторої зали, де стояли рядами якісь чудернацькі пристрої: великі крісла на дерев’яних ніжках, грубо зроблені соснові коні, прилади з планок, з’єднаних шарнірами, рухомі бруси, прикріплені перед стільцями, що були пригвинчені до підлоги. До всіх цих речей була припасована складна система зубчастих передач, які приводилися в рух за допомогою корб.

Доктор провадив далі:

— Ось гляньте. Є чотири головні види вправ, які я називаю природними: ходьба, верхова їзда, плавання та веслування. Кожна з цих вправ розвиває різні органи, по-своєму впливає на тіло людини. І ми штучно відтворюємо тут усі ці чотири види. Самому хворому нічого це треба робити, ні про що не треба думати — він може годину бігати, їздити верхи, плавати чи веслувати, і його розум не братиме ніякісінької участі в цій суто м’язовій роботі.

В цей час увійшов Обрі-Пастер у супроводі служника з закачаними рукавами, з-під яких видніли міцні біцепси. Інженер ще більше розтовстів. Він ходив, задихаючись, широко розставляючи ноги, розчепіривши руки.

Лікар сказав:

— От ви зараз побачите de visu [24]

І звернувся до хворого:

— То що, добродію, робитимем сьогодні? Будемо ходити чи скакати верхи?

Обрі-Пастер, потиснувши руку Полю, відповів:

— Волів би трохи сидячої ходьби. Це не так мене стомлює.

Латон підхопив:

— Справді, у нас є ходьба сидяча і стояча. Стояча ходьба ефективніша, але доволі стомлює. Вона провадиться за допомогою педалей: хворий стає на педалі, які приводять його ноги в рух, а він тримається за кільця, пригвинчені до стінки. А ось ходьба сидяча.

Інженер сів у крісло-гойдалку й засунув ноги у прикріплені до того крісла рухомі дерев’яні підставки. Стегна, литки й стопи йому прив’язали так, що не можна було й поворухнутися; потім служник із закаченими рукавами взявся за корбу й почав щосили її крутити. Крісло спочатку загойдалося, мов гамак, а далі ноги раптом заворушилися, випростуючись і згинаючись, підіймаючись і опускаючись, і все це надзвичайно швидко.

— Він біжить, — пояснив лікар і наказав: — Повільніше, ступою!

Служник почав крутити ручку тихше, перевівши ноги гладкого інженера на помірнішу ходу, від чого всі рухи його стали комічно розслабленими.

Прийшло ще двоє хворих — два товстуни, — і за ними два служники з голими руками.

Товстунів посадили на дерев’яних коней, служники почали крутити корби й коні відразу ж заскакали на місці, жахливо підкидаючи вершників.

— Учвал! — крикнув доктор.

І дерев’яні коні застрибали, загойдались, наче кораблі на хвилях розбурханого моря, і так втомили обох хворих, що вони, задихаючись, в один голос почали жалісно кричати:

— Годі! Годі! Несила більше! Годі!

Лікар скомандував:

— Стоп! — І додав — Перепочиньте трохи. За п’ять хвилин почнемо знову.

Поль Бретіньї, ледве стримуючи сміх, зауважив, що вершникам, здається, зовсім не жарко, а ті, що крутили корби, — обливаються потом.

— Може, їм краще було б помінятися ролями? — спитав він.

Лікар поважно відповів:

— О ні, мій друже! Не треба плутати вправи і втомливу роботу. Зусилля того, хто крутить корбу, шкідливі для здоров’я, а тренування м’язів ходінням чи верховою їздою — дуже корисні.

Поль помітив жіноче сідло.

— Авжеж, — сказав лікар, — вечірні години відведено для дам. Чоловіків після обіду сюди не пускають. Ходімо, побачите сухе плавання.

Система рухомих, з’єднаних між собою гвинтами посередині і по краях планок, що витягалися в ромби, а потім сходились у квадрати, мов дитяча іграшка з солдатиками на цвяхах, давала змогу катувати й четвертувати трьох "плавців" одночасно.

Доктор пояснював:

— Нема потреби говорити про переваги сухого плавання, коли тіло мокріє тільки від поту, отже, наш уявний купальник може не боятися ніякого ревматичного захворювання.

Тут до нього підбіг служник з візитною картою в руках.

— Прибув герцог де Рамас. Я друже, залишу вас. Вибачайте, — заквапився лікар.

Зоставшись сам, Поль повернув назад. Два вершники знову скакали. Обрі-Пастер і досі ходив, а три задихані овернці, у яких нестерпно боліли руки і спини, крутили корби, трясучи своїх клієнтів, Здавалося, що вони мололи каву.

Вийшовши надвір, Бретіньї побачив доктора Онора з дружиною, які дивилися на приготування до свята. Вони трохи поговорили, поглядаючи на прапори, що майоріли на вершині пагорба.

— То процесія збирається біля церкви? — спитала лікарева дружина.

— Біля церкви.

— О третій годині?

— О третій.

— Панове професори теж будуть?

— Так. Вони супроводитимуть хрещених матерів.

Потім його спинили вдови Пай. Далі батько й дочка

Монекю. А тоді він неквапом рушив на пагорб, до казино— там з Гонтраном мали вони зустрінутись і поснідати вдвох. Поль приїхав тільки напередодні, вже місяць як вони не розмовляли на самоті, і тепер йому кортіло розповісти другові багато бульварних новин, забавних історій про дівчат і всякі злачні місця.

Вони проговорили там до половини на третю, коли Пет-рюс Мартель нагадав їм, що вже пора йти до церкви.

— Ходімо, пошукаємо Христіану, — запропонував Гонтран.

— Ходімо, — відповів Поль.

Вони знайшли її на ганку нового готелю. Щоки їй позападали, обличчя потемніло, як буває у вагітних жінок, а великий круглий живіт видавав, що вона щонайменше на шостому місяці.

— Я жду вас, — мовила жінка. — Вільям пішов уперед. У нього сьогодні стільки клопоту.

Вона ніжно глянула на Поля Бретіньї і взяла його під РУку.

І всі троє потихеньку рушили, обходячи каміння. А Христіана все повторювала:

— Яка важка я стала! Така важка! Вже й ходити не здолаю. Так боюся впасти!

Поль обережно підтримував її, нічого не відповідаючи, не дивлячись на неї, хоч вона раз у раз поглядала на нього.

Перед церквою їх ждала густа юрба.

Андермат вигукнув:

— Нарешті! Нарешті! Мерщій же ставайте! Порядок такий: два хлопчики з хору, два співаки в стихарях, хрест, свячена вода, священик, потім Христіана з професором Клошем, панна Луїза з професором Ремюзо й панна Шар-лотта з професором Ма-Руселем. Далі правління, медичний персонал, а тоді публіка. Зрозуміло? Ходімо ж!

Увесь клір вийшов з церкви і став на чолі процесії. Потім високий чоловік із сивим, відкинутим назад волоссям, класичний образ ученого академічного типу підступив до пані Андермат, і низько вклонився їй.

Випроставшись, він пішов поруч неї з непокритою головою, виставляючи напоказ свою прекрасну шевелюру вченого і тримаючи капелюха при боці, і ступав так поважно, мовби перейняв у акторів Французької комедії і цю урочисту ходу, й уміння показувати народові свою розетку ордена Почесного легіону, надто велику для скромної людини.

Йдучи, він розмовляв з Христіаною.

— Ваш чоловік, пані, тільки-но говорив мені про вас, про ваш стан, що викликає у нього деяку тривогу. Сказав про ваші сумніви й непевність щодо можливого строку ваших пологів.

Христіана зашарілась і пробурмотіла:

— Так, мені здалося, що я скоро буду матір’ю, задовго до того, як це сталося насправді… Тепер я вже й не знаю… не знаю…

Геть зніяковівши, вона ледь белькотіла.

А позаду почувся інший голос:

— Цей курорт має величезне майбутнє. Я вже бачу, що він дає прекрасні наслідки.

То професор Ремюзо розмовляв із своєю супутницею Луїзою Оріоль. Низенький, з жовтим, незачесаним волоссям, у кепсько пошитому сюртуку, він мав вигляд вче-ного-нечупари.

Професор Ма-Русель, що йшов під руку з Шарлоттою Оріоль, був вродливий чоловік, без бороди й вусів, привітний, пещений, з ледь сивуватим чубом, товстуватий; його добре виголене обличчя не нагадувало ні священика, ні актора, як у доктора Латона.

Далі йшла група членів правління на чолі з Андерматом; над нею видніли височенні циліндри двох Оріолів.

За ними прямувала ще одна група людей у циліндрах — медичний персонал Анваля, де не було тільки доктора Бонфія, а втім, його замінили два нові лікарі: доктор Блек, літній, дуже низенький чоловік, мало не карлик, що в перший же день, як приїхав, вразив усіх своєю надзвичайною побожністю, і вродливий, дженджуристий молодик у м’якому капелюсі — доктор Мазеллі, італієць, що був при особі чи то герцога де Рамаса, чи, як казали інші — герцогині.

А позад них — публіка, море публіки: курортники, селяни з усієї округи і городяни з сусідніх міст.

Церемонія освячення джерел була дуже коротка. Абат Літр покропив їх одне за одним свяченою водою, з приводу чого доктор Онора сказав, що тепер, завдяки хлористому натру вони матимуть нові властивості. Потім усі запрошені пішли до великої читальної зали, де був накритий стіл.

Поль казав Гонтранові:

— Які гарненькі стали дівчата Оріоль!

— Вони просто чарівні.

— Ви не бачили пана голову? — раптом спитав у них наглядач — колишній тюремник.

— Він отам, у кутку.

— Там старий Кловіс збирає юрбу під дверима.

Ще по дорозі до джерел уся процесія пройшла повз старого каліку, що торік одужав, а тепер його знову паралізувало ще дужче, ніж раніш. Він зупиняв приїжджих, переважно новачків, і розповідав їм свою історію:

— Чя вода, бачте, нічого не варта. Вона, правда, виліковує, але потім тебе як шкрутить, то лежиш, наче мертвий. От у мене раніше ноги кепшко ходили, а тепер мені й руки одібрало через те лікування. А ноги штали як чавунні, їх шкоріше жламаєш, ніж жігнеш.

Андермат у розпачі вже не раз хотів було запроторити старого в тюрму, подати на нього в суд за поширення брехливих чуток про монт-оріольську воду та за спробу шантажу. Але не зміг ні добитись його засудження, ні заткнути йому рота.

Як тільки сказали, що старий базікає біля дверей лікарні, він побіг його вгамовувати.

Край битої дороги зібрався натовп і звідти долинали обурені голоси. Люди юрмилися, щоб почути й побачити. Жінки питали: "Що там таке?" Чоловіки відповідали: "Хворого тутешня вода доконала". Дехто думав, що там роздушили дитину. І ще говорили, що в якоїсь бідолашної жінки стався напад чорної хвороби.

Андермат спритно, як це він умів, пробрався крізь натовп, просовуючись круглим, наче куля, черевцем поміж іншими животами. "Він доводить, — казав Гонтран, — перевагу круглих тіл над гострими".

Старий Кловіс, сидячи біля канави, ремствував на своє лихо, сльозливо розповідав про свої муки, а батько й син Оріолі, стоячи перед ним і відтісняючи від нього юрбу, люто лаяли каліку й погрожували йому.

— Бреше він вше! — кричав Колос. — Че дуришвіт, ледащо, браконьєр! Він щоночі бігає по ліші!

Але старого, незважаючи на крики Оріолів, це ніскілечки не бентежило, і він тонким верескливим голосом повторював так, що було добре чути: ' — Вони вбили мене, люди добрі… Вбили швоєю водою. Торік мене шиломічь купали. І ошь до чого довели, до чого!

Андермат припинив гармидер, нахилився до каліки і сказав, пильно зазираючи йому в очі:

— Якщо вам стало гірше, то це ваша вина, чуєте? Але якщо ви мене послухаєте, то я вас вилікую — якихось п’ятнадцять — двадцять ванн і все буде гаразд. Приходьте за годину до мене в лікарню, коли всі розійдуться, і ми, батечку, все владнаємо. А поки що мовчіть.

Старий зрозумів. Він замовк і через якийсь час відповів:

— Ну, що ж, можна ще шпробувати. Побачимо.

Андермат узяв під руки обох Оріолів і швидко вивів їх

з натовпу, а Кловіс лишився край дороги, мружачи очі на сонце, ліг на траві поміж своїми милицями.

Довкола нього товпилася зацікавлена юрба. Дехто почав його розпитувати, проте Кловіс нічого не відповідав, мовби не чув або не розумів; зрештою, йому вже набридла ця тепер уже не потрібна цікавість, і він на все горло заспівав фальшивим пронизливим голосом якусь нескінченну пісню незрозумілою говіркою.

І юрба помалу розійшлася. Лише кілька дітлахів ще довго стояли і, колупаючи в носі, розглядали його.

Христіана дуже стомилась і пішла відпочити; Поль із Гонтраном гуляли в новому парку серед гостей. Раптом вони побачили групу акторів, що теж покинули старе казино, і, сподіваючись на більшу удачу, перейшли до нового, перспективнішого.

Панна Одлен, тепер вельми елегантна, гуляла з матір’ю, яка стала такою поважною. Добродій Птінівель з Водевіля, здавалося, впадав за цими дамами; їх супроводив пан Лапальм з Великого театру в Бордо, а йшли, розмовляючи з ним, музиканти — незмінні маестро Сен-Ландрі, піаніст Жавель, флейтист Нуаро і контрабасист Нікорді.

Побачивши Поля з Гонтраном, Сен-Ландрі кинувся до них. Взимку він написав музичну п’єску, яку поставили в одному маленькому другорядному театрі; але газети відгукнулися про неї досить прихильно, і тепер він згорда говорив про Массне, Рейєра та Гуно.

Він привітно подав молодим людям обидві руки і одразу ж заходився розповідати про свої суперечки з оркестрантами, якими диригував.

— Так, мій любий, прибічникам старої школи кінець, кінець, кінець! Час мелодистів минуц, А цього((даіяк не хочуть зрозуміти.

Музика — мистецтво нове. Мелодія тут — не дитяче белькотіння. Вухо невігласа полюбило ритурнелі. Воно по-дитячому, по-дикунському тішилось ними. Додам, що юрбі, наївній публіці завжди подобатимуться простенькі пісенькі, арії. Це розвага завсідників кафешантанів.

Я зроблю ось таке порівняння, щоб ви краще мене зрозуміли. Око простолюдина приваблюють грубі кольори і яскраві картинки; око освіченого городянина, але не митця, тішать вигадливі тони й солодкі сюжети; а от митець з витонченим зором любить, розуміє, розрізняє невловні відтінки тону, таємничі акорди нюансів, яких інші не бачать.

Те саме в літературі: швейцари люблять пригодницькі романи, буржуа — зворушливі романи, а справжні знавці літератури люблять тільки високохудожні твори, недоступні розумінню звичайних людей.

Коли якийсь буржуа говорить зі мною про музику, мені хочеться його вбити. Якщо це буває в оперному театрі, я питаю його: "Ви можете сказати мені, сфальшувала чи ні третя скрипка в увертюрі третього акту?" — "Ні". — "Тоді мовчіть. У вас немає слуху. Людина, яка не чує одночасно всього оркестру і кожного інструмента окремо, — не музикант, вона не має слуху. От і все! До побачення!"

Він крутнувся на каблуку і вів далі:

— Для митця вся музика — в акорді. Ах, любий, є акорди, від яких я божеволію, вони проймають моє тіло хвилею невимовного щастя. Тепер слух у мене такий тонкий, такий досконалий, що мені вже починають подобатись навіть деякі фальшиві акорди, бо витонченість смаку у

знавців інколи доходить до викривлення. Я стаю ніби розпусником, шукаючи незвичайних слухових відчуттів! Так, друзі мої, деякі фальшиві ноти — це втіха! Це насолода! Глибока й порочна насолода! Вони хвилюють, збуджують нерви, лоскочуть вуха… О, це так лоскоче вуха… так лоскоче!..

Захоплено потираючи руки, він заспівав:

— Ви почуєте мою оперу, мою оперу, мою оперу. Ви почуєте мою оперу.

Гонтран спитав:

— Ви пишете оперу?

— Так, уже кінчаю.

Тут пролунав владний голос Петрюса Мартеля:

— Зрозуміли? Отже, домовились: жовта ракета, і ви починаєте!

Він давав накази з приводу фейєрверка. Вони підступили до нього, і Мартель заходився пояснювати диспозицію, вказуючи простягнутою рукою, немовби погрожуючи ворожому флоту, на білі дерев’яні віхи, розставлені на горі, понад ярами, по той бік долини.

— Он звідти пускатимуть. Я велів фейєрверкерові, щоб був на місці о пів на дев’яту. Тільки-но закінчиться вистава, я дам звідси сигнал жовтою ракетою, і він запалить першу фігуру.

Підступив маркіз.

— Піду вип’ю склянку води, — мовив він.

Поль та Гонтран рушили разом з ним униз. Підходячи до лікарні, вони побачили, що туди заходить старий Кловіс; його підтримували двоє Оріолів, позаду йшли Андермат і лікар; страдницьки кривлячись, каліка ледве тягнув ноги.

— Зайдімо, — сказав Гонтран. — Це буде цікаво.

Каліку вмостили в крісло, і Андермат сказав:

— Ось що я пропоную вам, старий шахраю. Ви прийматимете по дві ванни щодня і негайно почнете одужувати. А як тільки підете — одержите двісті франків зразу.

Паралітик застогнав:-

— Мої ноги — як жаліжо, добродію.

Андермат спинив його і озвався знову:

— Слухайте ж… Ви одержуватимете ще по двісті франків щороку, аж до смерті… розумієте — до самої смерті, якщо весь час відчуватимете цілющий вплив нашої води.

Старий вагався. Одужання надовго суперечило всім його життєвим планам.

Він непевно спитав:

— А коли… коли вона буде жачинена… ваша лавочка… а мене жнову шхопить… я ж не жможу… вона ж буде жакрита… ваша вода…

Доктор Латон перервав його, звернувшись до Андермата:

— Чудово!.. Чудово!.. Ми лікуватимем його щороку… Це навіть краще: доказ того, що лікуваться треба щороку, аби хвороба не повернулася. Чудово. Отже, вирішено! *

Але старий знову почав:

— На чей раж трудно буде, дорогі панове. Ноги у мене — як жаліжо, як шправжнє жаліжо…

Докторові майнула нова думка.

— Якщо я проведу з ним кілька сеансів сидячої ходь-

би, — сказав він, — то це дуже підсилить вплив води. Треба спробувати.

— Чудова думка, — відповів Андермат і додав: — А тепер, дядьку Кловісе, ідіть собі й не забувайте наших умов.

Старий подибав, не перестаючи стогнати.

Настав вечір, а всі члени правління Монт-Оріоля пішли обідати, бо о пів на восьму починалась театральна вистава.

Вона мала відбутись у великій залі нового казино, де могло вміститись тисячу чоловік.

Глядачі, які не мали нумерованих місць, почали сходитись уже о сьомій годині.

О пів на восьму в залі було повно людей, і завіса піднялася. Спочатку показали водевіль на дві дії, а потім оперету Сен-Ландрі, яку виконували співаки, запрошені задля цього з Віші.

Христіана, сидячи в першому ряді між батьком та чоловіком, мучилась від духоти і весь час повторювала:

—' Я більше не можу! Не можу!

Коли закінчився водевіль і почалась оперета, вона мало не зомліла й сказала чоловікові:

— Любий Вілю, я піду. Я задихаюсь!

Банкір був просто в відчаї. Йому дуже хотілося, щоб свято з початку й до кінця пройшло без заминки.

Він відповів:

— Доклади всіх сил і потерпи. Благаю тебе!.. Якщо ти підеш, усе буде зіпсовано. Тобі ж доведеться пройти через усю залу.

Але Гонтран, що сидів з Полем за ними, почув її слова. Він нахилився до сестри:

— Тобі душно? — спитав.

— Так, я задихаюсь!

— Гаразд. Почекай. Зараз ти посмієшся.

Неподалік було вікно. Він пробрався туди, став на стілець і вистрибнув надвір, — його майже ніхто й не помітив.

Потім Гонтран зайшов у кафе, де не було ні душі, засунув руку під прилавок, куди, він бачив, Петрюс Мартель сховав сигнальну ракету, витяг її, побіг у гайок і запалив.

Сніп жовтих променів злетів під хмари, описуючи дугу й розбризкуючи по небу краплі вогняного дощу.

Майже одразу ж на сусідній горі пролунав страшенний вибух, і жмут зірок розсипався в темряві ночі.

У залі, де звучали акорди Сен-Ландрі, хтось крикнув:

— Фейєрверк почався!

Всі, хто сидів ближче до дверей, схопились і тихенько вийшли, щоб побачити, чи правда це. Всі інші обернулись до вікон, але нічого не побачили, бо вікна виходили на рівнину Лімані.

Чути було голоси:

— Справді, фейєрверк? Справді?

Нетерпляча юрба, охоча до примітивних розваг, захвилювалася.

Знадвору хтось гукнув:

— Правда, фейєрверк почався!

І тоді миттю схопились усі, хто був у залі. Люди кинулися до виходу, штовхались, кричали до тих, що збилися коло виходу:

— Та швидше там, швидше!

Незабаром усі були вже в парку. Сен-Ландрі в розпачі продовжував відбивати такт перед неуважним оркестром. А надворі лунали вибухи, крутились вогняні кола, злітали римські свічки.

І раптом хтось страшним голосом тричі несамовито крикнув:

— Перестаньте, хай вам чорт! Перестаньте ж, хай вам чорт! Перестаньте!

В цю мить на горі яскраво запалав бенгальський вогонь, освітивши велетенські скелі та дерева фантастичним сяйвом, з правого боку — червоним, з лівого — синім, і всі побачили Петрюса Мартеля, який, стоячи без капелюха в одній із мармурових ваз, що прикрашали терасу казино, розпачливо махав у повітрі руками й кричав.

Потім світло погасло, і вгорі видніли тільки справжні зорі. Але відразу ж запалало нове вогняне коло, і Петрюс Мартель сплигнув на землю, вигукуючи:

— Яке нещастя! Яке нещастя! Боже мій, яке нещастя!

Трагічно розставивши руки, сварячись кулаками і гнівно

тупаючи ногами, він рушив крізь натовп і все приказував:

— Яке нещастя! Боже мій, яке нещастя!

Христіана, взявши Поля під руку, вийшла посидіти на

свіжому повітрі й тепер захоплено дивилась на ракети, що злітали в небо.

Коли це до неї підбіг брат.

— Ну що, гарно вийшло? — сказав. — Правда ж?

Вона прошепотіла:

— Як, це ти?..

— Авжеж, я! А гарно вийшло, правда?

Вона засміялася, вважаючи, що вийшло, справді, гарно.

Але підійшов пригнічений Андермат. Він не міг збагнути, хто завдав йому такого удару. Хтось украв з-під прилавка ракету й дав умовлений сигнал! Таке паскудство міг вчинити тільки якийсь шпигун, підісланий старим товариством, агент доктора Бонфія!

І він усе повторював:

— Як жаль! Страшенно жаль! Дві тисячі триста франків на фейєрверк пропало, задарма пропало!

Гонтран заперечив:

— Та ні, голубе, збитки, якщо добре полічити, не перевищують чверті, ну, хай третини, найбільше, всієї вартості фейєрверка. Пропало, може, шістсот шістдесят шість франків. Отже, ваші гості помилувались фейєрверком на тисячу шістсот тридцять чотири франки. Далебі, це не так і погано.

Гнів банкіра перекинувся на шурина. Андермат схопив його за руку.

— Аз вами я хочу поговорити серйозно. Якщо вже здибав вас, то пройдімось по алеях. А втім, це не надовго — хвилин на п’ять.

І обернувся до Христіани:

— А ви, люба, побудьте з нашим другом Бретіньї. Тільки не лишайтесь довго надворі, бережіть себе. Щоб, бува, не застудились. Бережіться, бережіться!

Вона тихо відповіла:

— Не турбуйтесь, любий.

І Андермат потягнув Гонтрана за собою.

Як тільки вони трохи відійшли від натовпу, банкір спинився.

— Мій любий, я хочу поговорити з вами про ваше фінансове становище.

— Про моє фінансове становище?

— Авжеж! Чи ви хоч знаєте, яке воно?

— Ні. Але ви, мабуть, знаєте, бо ви ж позичаєте мені гроші.

— Це правда, знаю! Тому й говорю з вами про це.

— Хоч мені й здається, що час для такої розмови не вельми підходящий… саме фейєрверк!

— Навпаки, час вельми підходящий. Я говорю з вами не під час фейєрверка, а перед балом…

— Перед балом?.. Не розумію.

— Нічого, зараз зрозумієте. Ваше становище таке: у вас немає нічого, окрім боргів, і ніколи не буде нічого, крім боргів…

Гонтран сказав серйозно:

— Ви говорите зі мною доволі гостро.

— Гостро, бо так треба. Тож слухайте. Свою частину материної спадщини ви розтринькали. Не будемо більше говорити про це.

— Не будемо.

— Що ж до вашого батька, то він має тридцять тисяч франків ренти, тобто приблизно вісімсот тисяч франків капіталу. Отже, ваша частина згодом становитиме чотириста тисяч франків. Тільки мені ви винні сто дев’яносто тисяч. А ще лихварям…

Гонтран згорда пробурмотів:

— Скажіть: євреям.

— Хай буде євреям, хоч серед них є й титар із собору Сен-Сюльпіс, посередником у якого був один священик… але я не чіплятимусь за такі дрібниці… Отож, різним лихварям, євреям чи католикам, ви винні приблизно стільки ж, скільки й мені. Припустімо, півтораста тисяч, не менше. Разом це становить триста сорок тисяч франків боргу; з цієї суми ви платите відсотки, весь час позичаючи; винятком є тільки ваш борг мені — тут ви ніяких відсотків не платите.

— Це правда, — сказав Гонтран.

— Виходить, у вас немає нічого.

— Це правда — нічого… крім зятя.

— Крім зятя, якому вже набридло позичати вам.

— І що ж?

— А те, любий, що найзлиденніший селянин, який живе в одній із цих халуп, багатший за вас.

— Чудово… що ж далі?

— Далі… далі… Якщо ваш батько завтра помре, вам, щоб мати шматок хліба, — розумієте: шматок хліба, — не залишиться нічого іншого, як піти на службу в мою контору. Та й це буде замаскованою пенсією, яку я вам пла-титиму.

Гонтран роздратовано зауважив:

— Дорогий Вільяме, це мені вже набридає. Все це я знаю не гірше за вас, і кажу ще раз: ви вибрали непідходящий час, щоб нагадати мені про моє становище так… так неделікатно.

— Дозвольте, я вже закінчу. Єдиний порятунок для вас — вигідне одруження. От тільки ви незавидна партія, — ім’я у вас хоч і добре звучить, але не таке вже й славнозвісне. Словом, не з тих, щоб якась багата спадкоємиця, навіть єврейка, заплатила за нього своїм статком. Отож вам треба знайти жінку, яку прийняли б у товаристві, й багату, а це нелегко…

Гонтран перебив його:

— Кажіть уже зразу, хто Ьона. Так буде краще.

— Гаразд. Одна з дочок Оріоля, на ваш вибір. Я через те й розмовляю з вами перед балом.

— А тепер поясніть докладніше, — холодно мовив Гонтран.

— Все дуже просто. Ви бачите, якого успіху я зразу ж досяг з цим курортом. Але коли б у мене — чи, точніше, у нас — в руках була вся та земля, яку зоставив собі хитрий дядько, то я тут золото загрібав би. Тільки за виноградники, що між лікарнею і готелем та між готелем і казино, я, не задумуючись, завтра ж заплатив би мільйон, — так вони мені потрібні. А всі ці виноградники й інші ділянки довкола пагорба підуть на посаг дівчаткам… Старий ще тоді казав мені про це, може, й не без наміру. Так от… якби ви захотіли, то ми вдвох зробили б тут велике діло.

Гонтран пробурмотів, немовби розмірковуючи:

— Що ж, можливо. Я подумаю.

— Подумайте, дорогенький, і не забувайте, що я завжди говорю тільки про те, що не викликає ніякого сумніву, добре обміркувавши все, знаючи всі можливі наслідки й безперечну вигоду.

Але Гонтран, піднявши руку, несподівано вигукнув, наче зразу забув усе, що сказав йому зять:.

— Гляньте! Яка краса!

На тлі неба спалахнули вогні, вимальовуючи осяйний палац, над яким яскраво палав прапор з вогненно-червоним написом: "Монт-Оріоль", а навпроти над долиною виплив такий же червоний місяць, ніби і йому захотілося помилуватися на те видовище. Палац сяяв кілька хвилин, потім зненацька спалахнув, мов висаджений у повітря корабель, розкидаючи по всьому небу казкові зорі, які теж розсипалися вогнями, і все погасло, тільки спокійний круглий місяць самотньо сяяв над обрієм.

Люди завзято плескали в долоні, кричали:

— Ура! Браво! Браво!

Андермат раптом сказав:

— Ходімо, друже, відкриємо бал. Хочете танцювати напроти мене першу кадриль?

— Ну звісно, дорогий зятю.

— Кого ви збираєтесь запросити? Мені пообіцяла герцогиня де Рамас.

Гонтран байдуже відповів:

— Я запрошу Шарлотту Оріоль.

Вони піднялися нагору. Проходячи повз те місце, де лишалися Христіана та Поль Бретіньї, побачили, що їх там уже немає.

Вільям пробурмотів:

— Послухалась моєї поради, пішла спати. Вона сьогодні дуже стомилась.

І пішов до зали, яку під час фейєрверка слуги прибрали для балу.

Але Христіана не пішла в свою кімнату, як гадав її чоловік.

Лишившись на самоті з Полем, вона стиснула йому руку і прошепотіла:

— Нарешті ти приїхав! Я вже цілий місяць тебе чекаю. Щоранку питала себе: чи побачу сьогодні?.. А щовечора казала собі: мабуть, приїде завтра. Чому тебе так довго не було, коханий?

Він ніяково відповів:

— Ніколи було… Справи.

Вона прошепотіла, пригорнувшись до нього:

— Лишив мене тут саму, з ними, та ще в такому стані. Негарно.

Він трохи відсунув свого стільця:

— Обережно. Нас можуть побачити. Ракети освітлюють усе навколо.

Христіана про це не думала; вона сказала:

— Я так люблю тебе!

Потім додала з радісним тремтінням:

— О, яка я щаслива, яка щаслива, що ми знову тут разом! Правда ж, Полю? Яка це радість! Ми ще так любитимем тут одне одного!

Вона говорила тихо-тихо, наче легіт повівав.

— Мені страшенно хочеться тебе поцілувати! Просто нестямно! Я так давно не бачила тебе!

І раптом з шаленою наполегливістю закоханої жінки^ якій все мусить скорятися, промовила:

— Слухай, я хочу… розумієш… хочу зараз же піти з тобою на те місце, де ми торік прощалися! Пам’ятаєш? На дорозі до Ла-Рош-Прадьєра?

Він ошелешено відповів:

— Та це ж безумство, тобі не дійти. Цілий день ти була на ногах! Це безумство, я не дозволю.

Вона підвелась і сказала знову:

— Я так хочу. Якщо ти не підеш зо мною, я піду сама.

І показала йому на місяць, що сходив:

— Глянь, сьогодні зовсім такий вечір, як тоді! Пам’ятаєш, як ти цілував мою тінь?

Він не пускав її.

— Христіано… послухай… це смішно… Христіано.

Вона, не відповідаючи, рушила до стежки, що вела на

виноградники. Поль знав цю спокійну волю, якої ніщо не могло похитнути, лагідну впертість, що світилася в синіх очах, крилася в гарненькій білявій голівці, що не визнавала ніяких перешкод; і він взяв її під руку, щоб підтримати.

— А якщо нас побачать, Христіано?

— Торік ти так не казав. Не бійся, всі ж на святі. Ми скоро повернемось, ніхто й не помітить.

Незабаром стежка повела вгору по камінню. Христіана важко дихала, щосили спиралась на руку Поля і на коишо-му кроці казала:

— Як це гарно, як гарно, як гарно отак мучитися!

Він спинився, хотів повернути назад. Та вона й слухати

не хотіла.

— Ні, ні… Я щаслива. Ти цього не розумієш. Слухай… Я відчуваю, як воно ворушиться… наше дитя… твоє дитя… Яке це щастя!.. Дай руку… О… чуєш?

Вона не розуміла, що цей чоловік — з породи коханців, а не батьків. Дізнавшись про її вагітність, він почав віддалятися од неї і мимоволі почував до неї відразу. Колись він часто казав, що жінка, яка хоч раз виконає функцію продовжувачки роду, вже стає не гідною кохання. В коханні його захоплювало поривання двох сердець до недосяжного ідеалу, неземне злиття двох душ, вигадане й нездійсненне, — почуття, створене мріями поетів. У жінці він обожнював Венеру, священне лоно якої завжди має зберігати чисті форми неплідної краси. Думка про маленьку істоту, зачату від нього, про людську личинку, що ворушиться в її тілі, спогани вши і спотворивши його, викликала у Поля нездоланну огиду. Материнство в його очах робило з цієї жінки тварину. Вона була вже не обожнюваною, коханою, омріяною істотою, а тільки самицею, що продовжувала свій рід. І до цієї огиди естета додавалася ще й фізична відраза.

Та хіба могла вона це зрозуміти, якщо кожен рух жаданої дитини дедалі більше прихиляв її до коханця? Той, кого вона обожнювала, кого після першого поцілунку любила з кожним днем дужче, проник у глибину її серця, він увійшов у глибину її тіла, посіяв там своє власне життя, яке мало вийти з неї крихітним створінням. Так, вона носила його в собі, то ж був він, її добрий, любий, ніжний, єдиний друг, що таїною природи відроджувався в її плоті. І тепер вона любила подвійно — великого Поля і ще не знаного крихітного, того, якого бачила,

торкалася, цілувала, і того, якого ще тільки відчувала, коли він ворушився під серцем; обидва вони належали їй.

Вони вийшли на дорогу.

— Он там ти мене ждав того вечора, — сказала вона.

1 потяглась до нього устами. Він поцілував її мовчки, холодним поцілунком.

Вона вдруге прошепотіла:

—^ Пам’ятаєш, як ти цілував мою тінь на землі? Ми були он там.

І, сподіваючись, що ця хвилина повториться, вона побігла по дорозі. Потім спинилась і важко дихаючи, ждала. Але в місячному сяйві на дорозі вимальовувався незграбний силует вагітної жінки. І Поль, дивлячись на цю потворну тінь, стояв нерухомо навпроти неї, вражений у своїй поетичній цнотливості, роздратований, що вона цього не відчуває, не вгадує його думок, що їй не вистачає кокетства, тактовності, жіночого чуття, аби зрозуміти всі відтінки, зв’язані із зміною обставин, і сказав їй нетерпляче:

— Годі, Христіано, твоя легковажність просто смішна.

Вона підійшла до нього, схвильована, смутна, і, розкривши руки, кинулась йому на груди.

— О, ти вже не так мене любиш. Я відчуваю! Я певна цього.

Йому стало шкода її; він узяв її за голову і двома довгими поцілунками поцілував її в очі.

Потім вони мовчки повернулися. Він не знав, про що з нею говорити; а що вона знеможена втомою, спиралася на нього, то він прискорював ходу, намагаючись не доторкуватись до обважнілого стану.

Біля готелю вони розійшлися, і вона піднялась до себе, в кімнату.

З казино долинала танцювальна музика, і Поль пішов подивитись на бал. Грали саме вальс і всі — доктор Латон із пані Пай-молодшою, Андермат з Луїзою Оріоль, кра-сунь-доктор Мазеллі з герцогинею де Рамас, а Гонтран із

Шарлоттою Оріоль. З ніжним виразом, що свідчите про початок залицяння, він шепотів щось дівчині на вухо, а вона сміялася, прикриваючись віялом, червоніла і, здавалось, була у захваті.

Поль почув позад себе:

— Дивіться, дивіться, пан де Равенель впадає за моєю пацієнткою.

Це сказав лікар Онора, що стояв коло дверей і з задоволенням розглядав публіку.

— Так, так, уже з півгодини підступає. Всі помітили. Та й дівчина, здається, не заперечує.

Потім, помовчавши, додав:

— А дівчина — суще золото! Добра, весела, проста, щира, — словом, чудова. Варта десятьох таких, як її старша. Я їх з дитинства знаю, цих дівчат… Але батько дужче любить старшу, бо вона більше… більше схожа на нього… в ній більше селянського… Не така іцира… ощадливіша… хитріша… і заздрісніша… О, вона, звісно, теж гарна дівчина… не хочу сказати про неї нічого лихого, але, розумієте, я мимоволі порівнюю, а як порівнюєш, то й оцінюєш по-різному.

Вальс уже кінчився. Гонтран підійшов до свого друга і, побачивши лікаря, сказав:

— Що, докторе, медичний корпус в Анвалі, здається, збагатився. Появився добродій Мазеллі, який чудово танцює вальс, і пан Блек, дідок, що, здається, щиро приятелює з небесами.

Але доктор Онора був стриманий. Він не любив говорити про своїх колег.

II

А питання, пов’язане з лікарями, було тепер в Анвалі найпекучішим. Лікарі зненацька заволоділи всім краєм, усією увагою та пристрастями жителів. Колись джерела текли собі під наглядом одного доктора Бонфія, серед некривдної ворожнечі між ним, метушливим доктором Латоном та благодушним доктором Онора.

Тепер стало зовсім інакше.

Як тільки успіх, підготовлений узимку Андерматом, уже остаточно намітився завдяки могутній допомозі професорів Клоша, Ма-Руселя та Ремюзо, які привезли кожен принаймні по двісті — триста хворих, доктор Латон, головний лікар нового курорту, став важною особою; його дуже підтримував професор Ма-Русель, учнем якого був Латон і якого він наслідував у манерах і жестах.

Про доктора Бонфія вже не було й мови. Розгніваний, "бурений, старий лікар кляв на чім світ стоїть Монт-Оріоль і цілими днями сидів у старій лікарні з кількома старими хворими, що лишилися вірні йому.

На думку цих кількох пацієнтів, тільки він по-справжньому знав усі властивості вод, їхні, так би мовити, секрети, бо ж офіційно розпоряджався тими водами з самого заснування курорту.

Доктор Онора тепер лікував тільки овернців. Він задовольнявся цією скромною долею, жив у злагоді з усіма й тішився тим, що карти й біле вино ставив над медициною.

Але до того, щоб любити своїх колег, він усе-таки не доходив.

Отож доктор Латон так і лишився б великим жерцем Монт-Оріоля, коли б одного ранку тут не появився маленький чоловік, мало не карлик, з величезною головою, втягнутою в плечі, круглими банькатими очима і здоровенними руками — вельми чудернацька істота. Цей новий лікар, пан Блек, якого привіз сюди, професор Ремюзо, одразу ж привернув до себе увагу своєю надзвичайною побожністю.

Майже щоранку він між двома візитами заходив на кілька хвилин до церкви і майже щонеділі причащався. Незабаром кюре прислав до нього кількох хворих — старих дів, злидарів, яких він лікував безплатно, й побожних дам, що радилися з духівником, перш ніж звернутись до представника науки, бо насамперед хотіли знати про його переконання, тактовність і професійну скромність.

Потім одного дня оповістили, що приїхала її величність стара німецька принцеса Мальдебурзька, ревна католичка, яка за рекомендацією одного римського кардинала в перший же вечір після свого приїзду викликала до себе доктора Блека.

Відтоді він ввійшов у моду. Лікуватися у нього стало ознакою доброго смаку, доброго тону й великого шику. Про нього казали, що це єдиний бездоганно порядний лікар, єдиний, кому жінка може цілком довіритись.

І тепер цей чоловічок з головою бульдога з ранку до вечора бігав від готелю до готелю і скрізь, по всіх кутках, завжди з усіма шепотівся. Здавалося, він весь час мав розповідати чи вислуховувати важливі таємниці, бо його раз у раз зустрічали в коридорах, і він про щось

говорив з власниками готелів, з покоївками своїх пацієнтів, близькими його хворих.

На вулиці, помітивши когось із знайомих, він дрібною, швидкою ходою простував прямо до нього і зразу ж починав давати нові приписи і, викладаючи їх, бурмотів, мов священик на сповіді.

Особливо захоплювались ним старі жінки. Він вислуховував до кінця, не перебиваючи, всі їхні історії, запам’ятовував усі їхні спостереження, запитання, побажання.

Він щодня то збільшував, то зменшував дозу води, яку пили його хворі, і це викликало у них віру в те, що лікар весь час дбає про їхнє здоров’я.

— Вчора ми випили дві і три чверті склянки, — казав він. — Добре! А сьогодні візьмемо тільки дві з половиною, а завтра три... Не забудьте... завтра — три склянки. Це дуже важливо, дуже!

І всі його хворі були певні, що це справді дуже важливо.

Щоб не забути усіх цих чисел та дробів, він нотував їх у записнику і тому ніколи не помилявся. Бо пацієнт не прощає похибки і на півсклянки.

З таким же педантизмом він, керуючись відомими тільки йому принципами, визначав і змінював тривалість щоденних ванн.

Доктор Латон, заздрячи і обурюючись, зневажливо зни зував плечима і казав:

— Це дурисвіт!

Ненавидячи доктора Блека, він часом починав гудити навіть мінеральну воду.

— Ми мало що знаємо про її вплив, і тому зовсім неможливо приписувати щодня іншу дозу; жоден терапевтичний закон не може Гі визначити. Такі методи завдають медицині величезної шкоди.

Доктор Онора тільки посміхався. Він завжди старався через п’ять хвилин після консультації забути, скільки склянок приписав хворому.

— На дві більше чи менше, — казав він Гонтранові під веселий настрій, — це хіба що джерело помітить; та й йому воно не болітиме!

Онора дозволяв собі єдиний глумливий жарт, щодо свого скрупульозного колеги, назвавши того "лікарем при купелі святої сідниці". Заздрощі його були обережні, спокійні і лукаві.

Іноді він додавав:

— О, цей знає хворого як свої п’ять пальців... а для нас це ще навіть краще, ніж знати хворобу!

Та ось одного ранку до готелю "Монт-Оріоль" прибула знатна іспанська сім’я, герцог і герцогиня де Рамас-Альда-варра, які привезли з собою свого лікаря, доктора Мазеллі, італійця з Мілана.

То був чоловік років тридцяти, високий, тонкий, дуже вродливий молодик з вусами.

З першого ж дня він покорив усіх за столом: герцог, людина похмура і потворно гладка, ненавидів самотність і волів їсти в спільній залі. Доктор Мазеллі вже знав на ім’я мало не всіх, хто там обідав; кожному чоловікові він сказав щось приємне, для кожної жінки знайшов комплімент, навіть кожному служникові усміхнувся.

Сидів він праворуч від герцогині, вродливої жінки років тридцяти п'яти — сорока, блідої, чорноокої, з синяво-чорним волоссям, і за кожною стравою казав їй: "Трошки", або: "Ні, цього не можна", або: "Так, це їжте". І сам наповнював їй келих, ретельно в точній пропорції змішуючи вино з водою.

Він стежив і за харчуванням герцога, але явно недбало. А втім, пацієнт зовсім не зважав на його поради, по-звірячому жадібно все їв і випивав щоразу по дві карафки нерозведеного вина, потім виходив на свіже повітря, вмощувався на стільці біля дверей готелю і починав гірко бідкатися, нарікаючи на кепське травлення.

Після першого ж обіду доктор Мазеллі, з одного погляду вже оцінивши всіх, підійшов на терасі казино до Гонтрана, що курив сигару, відрекомендувався і почав розмову.

За годину вони вже були приятелями. На другий день він попросив познайомити його з Христіаною, коли вона вийшла після ванни, і, поговоривши хвилин десять, здобув її симпатію; того ж дня Мазеллі познайомив її з герцогинею, що так само, як і герцог, не любила самотності. —

Він за всім наглядав у домі іспанського вельможі, давав чудові поради кухареві, покоївці — цінні вказівки про те, як доглядати волосся її господині, щоб воно зберегло свій прекрасний відтінок, було блискуче й пишне, кучерові — дуже корисні ветеринарні настанови, допомагав герцогському подружжю легко й приємно проводити час, вигадував усілякі розваги і вмів заводити в готелях короткочасні знайомства, завжди розумно їх вибираючи.

Герцогиня казала про нього Христіані:

— Це, пані, воістину чародій, він усе знає і все вміє. Йому я зобов’язана своєю постаттю.

— Як це — постаттю?

— Так, так, я, було, почала товстіти, а він урятував мене за допомогою режиму та напоїв.

Він і саму медицину вмів зробити цікавою, бо говорив про неї невимушено й весело, з легким скептизмом, що переконувало слухачів у його зверхності.

Все це дуже просто, — казав, — я не вірю в ліки. Чи, точніше, майже не вірю. Стара медицина виходила з того принципу, що на все є свої ліки. Вважалося, що Бог у своїй божественній доброті створив ліки від усіх недуг, а людям, може, з лукавства, лишив клопіт знаходити їх. І люди знайшли силу-силенну тих ліків, тільки ніколи певно не знали, від яких хвороб вони помагають. Бо ж насправді ліків немає, є тільки хвороби. Коли виникає якась хвороба, то одні кажуть, що її треба спинити, інші,— що треба прискорити її перебіг. Кожна школа вихвалює свої методи. І буває, що в одному і тому ж випадку вдаються до зовсім протилежних і суперечливих способів лікування: той приписує лід, а той — припарки, той — дієту, а той — посилене харчування. Не кажу вже про безліч отруйних речовин мінерального та рослинного походження, які постачає нам хімія. Вони впливають, це правда, але як саме — цього ніхто не знає. Іноді допомагають, іноді вбивають.

І Мазеллі палко твердив, що тут не може бути певності, не може бути наукової основи, аж поки органічна біологічна хімія не стануть вихідним пунктом нової медицини. Він розповідав анекдоти про дивовижні помилки найвидатні-ших лікарів, доводив безглуздість і облудність їхньої так званої науки.

— Примусьте працювати тіло, — казав він, — примусьте працювати шкіру, м’язи, всі органи, а особливо шлунок, який живить весь організм, регулює його діяльність і збирає в собі життєві сили.

Доктор запевняв, що може з власної волі, самим тільки режимом, робити людей веселими чи смутними, здатними до фізичної чи розумової праці — все залежить від характеру призначеного харчування. Може впливати навіть на розумові здібності, на пам’ять, уяву, на всю інтелектуальну діяльність. І на закінчення казав жартома:

— Ну, а я лікую масажем і кюрасо.

Про масаж він розповідав дивні речі, говорячи як про

Бога про голландця Амстранга, що творив чудеса. Потім, показуючи свої тонкі білі руки, додавав:

— Ось цим можна воскрешати мертвих.

І герцогиня потверджувала:

— Справді, він масажує чудово.

Він вихваляв також алкогольні напої, рекомендуючи їх у певний час і в невеличких дозах для збудження діяльності шлунка, і сам, уміло комбінуючи, виготовляв різні суміші, які герцогиня мусила пити в призначений час то перед їдою, то після неї.

Щодня о пів на десяту він приходив до кафе при казино і просив дати його пляшки. Йому приносили їх, замкнуті на маленькі срібні замочки, ключ від яких був у нього. Мазеллі повільно наливав потроху то з одної, то з другої в гарну синю склянку, яку шанобливо тримав перед ним вишколений лакей.

Потім лікар наказував:

— От! Несіть герцогині до її ванної, хай вип’є, коли вийде з води, ще не одягаючись.

Часом цікаві розпитували його:

— Що у вас там?

Він відповідав:

— Нічого, тільки кріпка ганусівка, чистісінький кюрасо і добряча ялівцівка.

За кілька днів цей красень-лікар став центром уваги всіх хворих. Щоб дістати від нього пораду, вдавалися до всіляких хитрощів.

Коли він, гуляючи, йшов по алеях парку, гарні молоді дами, сидячи на стільцях і відпочиваючи між двома склянками води з джерела Христіани, звідусіль гукали його:

— Докторе!

Мазеллі зупинявся, всміхаючись, і його вели на хвилинку до стежки, що йшла понад річкою.

Спочатку розмовляли з ним про се, про те, потім обережно, вміло, кокетуючи, заводили мову про здоров’я, але говорили зовсім байдуже, ніби йшлося про якісь дрібниці.

Адже цей лікар не був у розпорядженні публіки. Йому не можна було заплатити, його не можна було запросити до себе, він належав герцогині, тільки герцогині. Саме ця обставина і спонукала милих дам до таких зусиль, підохочувала їх. Пошепки говорили, що герцогиня

ревнива, дуже ревнива, й тому між дамами точилася запекла боротьба за те, щоб дістати поради у вродливого доктора-італійця.

І він давав їх, не примушуючи особливо просити себе.

Тоді між жінками, яких він вшанував своїми вказівками, почалася інша гра: вони ділилися своїми потаємними враженнями, щоб показати, який він був уважний до них.

— Ах, люба, він розпитував мене про все, але то були питання…

— Дуже нескромні?

— О! Нескромні! Скажіть краще — жахливі. Я не знала, що й казати. Хотів узнати таке… таке…

— Це так само, як у мене! Він багато питав про мого чоловіка!..

— Мене теж… і з такими… з такими інтимними подробицями! На такі запитання просто ніяково відповідати. Хоч і розумієш, що треба.

— О, звісно! Від цих подробиць залежить здоров’я. Він пообіцяв масажувати мене взимку в Парижі. Мені це треба, щоб довести до кінця тутешнє лікування.

— Скажіть, люба, як ви думаєте розрахуватися з ним? Заплатити йому ж не можна?

— Боже мій! Я хочу подарувати йому шпильку до краватки. Мабуть, він любить їх, бо в нього є дві чи три дуже гарні…

— Ох, у яке трудне становище ви мене ставите! Та сама думка була й у мене. Ну, тоді я подарую йому перстень.

І вони придумували хитрощі, щоб сподобатись йому, оригінальні подарунки, щоб його зворушити, всякі люб’язності, щоб його спокусити.

Він був "злобою дня", головною темою розмов, єдиним предметом уваги публіки, коли розійшлась новина, що граф Гонтран де Равенель упадає за Шарлоттою Оріоль, маючи намір одружитися з нею. І весь Анваль одразу аж загудів од усяких балачок.

З того вечора, як Гонтран відкрив із Шарлоттою бал у казино, він уже не відходив од неї. На людях був з нею надзвичайно уважний, як чоловік, що хоче сподобатись і не приховує своїх намірів; і їхні відносини набирали характеру веселого й невимушеного залицяння, яке природно мало привести до кохання.

Вони бачилися майже щодня, бо дівчата прив’язалися до Христіани почуттям ніжної дружби, в якій, звичайно, чимале місце займала потішена гордість. Гонтран раптом став нерозлучним із сестрою, влаштовував уранці прогулянки, а ввечері забави, дуже дивуючи цим Христіану і Поля. А тоді помітили, що його цікавить Шарлотта; він весело дражнив її, мовби ненароком робив їй компліменти, виявляв до неї ту постійну увагу в дрібницях, що зв’язує дві істоти путами кохання. Дівчина вже звикла до вільного й дружнього поводження цього молодика з паризького світу і спочатку нічого не помічала; довірлива і щира, вона сміялась й жартувала з ним, як з братом.

Але одного разу, коли сестри поверталися додому після проведеного в готелі вечора, де Гонтран під час гри у фанти кілька разів пробував поцілувати Шарлогту, Луїза, яка останнім часом була, здавалося, заклопотана і роздратована, раптом гостро кинула:

— Тобі не шкодило б подумати про свою поведінку. Пан Гонтран поводиться з тобою непристойно.

— Непристойно? А що він сказав?

— Сама добре знаєш, не вдавай дурку. Так недовго й ославити себе! А якщо ти не вмієш поводитись, то я повинна звернути на це увагу.

Шарлотта ніяково й засоромлено пробурмотіла:

— Та я нічого не знаю... запевняю тебе... я нічого не помітила...

Сестра суворо мовила:

— Слухай, так далі тривати не може. Якщо він збирається оженитися з тобою, то хай скаже, тато подумає і відповість; а якщо хоче тільки потішитись, то хай одразу ж перестане.

Шарлотта зненацька розсердилась, сама не знаючи на що і чому. Її обурило, що сестра береться керувати нею, дорікає їй, і вона тремтячим голосом, із слізьми на очах сказала Луїзі, щоб ніколи не втручалась у те, що її не обходить. Шарлотта говорила, затинаючись од хвилювання; невиразний, але певний інстинкт казав їй, що в озлобленому серці Луїзи прокинулись ревнощі.

Вони розійшлись, не поцілувавшись на прощання, і Шарлотта плакала в ліжку, думаючи про те, про що досі не підозрювала, не догадувалась.

Потім вона перестала плакати і задумалася.

Справді, Гонтран поводиться з нею не так, як раніше. Вона й сама відчувала це, але не усвідомлювала. А тепер уже розуміла. Він весь час каже їй щось приємне. А то якось поцілував її в руку. Чого він хоче? Вона подобається йому, та чи дуже? А може, він хоче одружитися з нею? І враз, серед нічної тиші, де над нею вже почали ширяти сни, їй почулося: "Графиня де Равенель!"

Дівчину пойняло таке хвилювання, що вона сіла на ліжку; потім босими ногами намацала пантофлі під стіль-

цем, на який кинула одежу, встала, підійшла до вікна, відчинила його, мовби хотіла дати простір своїм мріям.

В нижній кімнаті чути було розмову, і вона розібрала слова Колоса:

— Та хай шобі, хай. Буде видно. Батько вше влаштує. Поки нічого не шталося. Батько вше жробить.

На будинку навпроти виднів ясний чотирикутник — у вікні внизу ще світилося.

"Хто там, — думала вона. — Про що вони говорять?"

На освітленій стіні майнула тінь. То була сестра. Виходить, Луїза ще не лягла. Чому? Але світло зненацька погасло, і Шарлотту знову охопили думки про те нове, що заворушилося в її серці.

Тепер вона вже не могла заснути. Чи любить він її? О ні! Ще ні! Але може полюбити, бо вона йому подобається! І якщо полюбить — дуже, безтямно, як люблять у вищому світі — то, безперечно, одружиться з нею.

Дочка селянина-виноградаря, хоча й виховувана у Клер-монському монастирському пансіоні, вона зберегла селянську скромність і покірливість. Думала, що вийде, можливо, за нотаря, адвоката чи лікаря, але в неї ніколи не було бажання стати справжньою великосвітською дамою, з дворянським титулом. Хіба що, прочитавши якийсь любовний роман, вона тільки на мить поринала в прекрасні мрії, що одразу ж, ледь торкнувшись її душі, зникали, мов якісь химери. І ось це несподіване, неможливе, викликане зненацька кількома словами сестри, неначе наближалось до неї, як вітрило корабля, гнаного вітром.

Глибоко зітхаючи, дівчина беззвучно шепотіла:

"Графиня де Равенель".

І в темряві, перед її заплющеними очима, поставали прекрасні видіння. Вона бачила розкішні, залиті світлом салони, ошатних дам, що всміхалися до неї, чудову карету, яка ждала її біля під’їзду старовинного замку, високих ліврейних лакеїв, що кланялися, коли вона проходила мимо.

їй було жарко в ліжку, серце шалено билося. Шарлотта знову встала, напилась води і хвильку постояла боса на холодній підлозі.

Потім, трохи заспокоївшись, нарешті заснула. Але ще вдосвіта прокинулась — думки хвилювали її і не давали спати.

Окинула поглядом свою кімнату з побіленими стінами,

вбогі ситцеві завіски, та два плетені стільці, що завжди стояли обабіч комода, і їй стало соромно.

Серед цих грубих меблів, що виказували її походження, вона почувала себе простою селянкою, нікчемною, негідною того гарного жартівливого білявого юнака, усміхнене обличчя якого стояло у неї перед очима, то зникаючи, то появляючись знову, і поволі підкоряло її, оволодівало її серцем.

Тоді вона схопилася з ліжка і взяла своє дзеркало, туалетне дзеркальце завбільшки з тарілку; потім знову лягла, тримаючи дзеркальце в руках, і почала розглядати своє лице, обрамлене косами, що розсипались на білявій подушці.

Час від часу клала на ковдру те скельце, де відбивалось п лице, і думала, яка величезна відстань розділяє їх, якою трудною була б дорога

до того шлюбу. І глибока туга стискала їй серце. Та ось вона знову дивилась на себе в дзеркало, всміхалася, щоб бути кращою, бачила, що вона й справді гарна, і всі труднощі зникали.

Коли вона вийшла до сніданку, сестра, що, здавалось, була чимось роздратована, спитала:

— Що ти збираєшся сьогодні робити?

Шарлотта, не вагаючись, відповіла:

— А хіба ми не поїдемо з пані Андермат до Руайя?

Луїза відповіла:

— їдь сама, але після того, що я вчора тобі казала, краще було б…

Молодша сестра спинила її:

— Я не питаю твоєї поради… Дивись за собою.

І вони більше не розмовляли.

Зайшов батько з Жаком, і всі посідали до столу. Старий майже зразу ж спитав:

— Що ви робите, шьогодні, дівчатка?

Шарлотта, не чекаючи, поки відповість сестра, сказала:

— Я їду з пані Андермат до Руайя.

Чоловіки задоволено глянули на неї, і батько пробурмотів з тою привітною усмішкою, яка з’являлась у нього завжди, коли передбачалась вигідна справа:

— Че добре, че добре.

Приховане задоволення, помітне в усій поведінці батька і брата, здивувало Шарлотту дужче, ніж відвертий гнів Луїзи, і вона подумала трохи збентежено: "Невже вони всі говорили про це?"

Після сніданку вона зразу ж піднялась у свою кімнату,

наділа капелюшок, узяла парасольку, перекинула через руку легенький плащ і пішла до готелю, бо о пів на другу мали виїздити.

Христіана здивувалася, що не прийшла Луїза.

Шарлотта, червоніючи, відповіла:

— Вона трохи стомилася, голова болить.

Усі посідали в карету — велику, на шість осіб, — як завжди їздили. Маркіз із дочкою зайняли задні місця. Шарлотта опинилась на передньому сидінні, поміж Гонтраном і Полем.

Поминувши Турноель, поїхали далі по чудовій дорозі, що вилася під горіхами і каштанами. Шарлотта вже кілька разів помічала, що Гонтран пригортається до неї, але дуже обережно, щоб вона не образилась. Він сидів праворуч од неї і говорив, майже торкаючись її щоки; і дівчина не наважувалась повернутися, щоб відповісти, боячись його подиху, який вже відчувала на своїх устах, і його очей, ПОГЛЯД яких бентежив її.

Він плів їй усякі дурниці, пустотливо жартував, сипав забавними компліментами.

Христіана майже весь час мовчала, обважніла і знемо-жена — вона трудно переносила вагітність. І Поль видавався сумним, заклопотаним. Тільки маркіз знай теревенив жваво й безтурботно, з грайливою витонченістю старого егоїста.

У Руайя вийшли з карети, щоб послухати в парку музику, і Гонтран, узявши під руку Шарлотту, пішов з нею вперед. У відкритій альтанці грав оркестр, і диригент помахував паличкою, підбадьорюючи то труби, то скрипки, а довкола на стільцях сиділи курортники і розглядали перехожих. Жінки показували свої сукні, свої ноги, простягнуті аж до сусіднього стільця, модні літні капелюшки, що надавали їм чарівності.

Шарлотта і Гонтран ходили серед сидячого люду, дивилися на кумедні обличчя і щиро потішалися.

А позад них, Гонтран чув, раз у раз говорили:

— Погляньте, гарненька особа.

Це йому лестило, і він хотів знати, за кого її мають — за його сестру, дружину чи коханку.

Христіана, сидячи між батьком і Полем, стежила за ними, і, вважаючи, що Гонтран і Шарлотта надто пустують, гукнула їх, аби вгамувати. Але ті, не слухаючи її, ходили собі в юрбі і щиро розважалися.

Христіана тихо сказала Полю Бретіньї:

— Він, зрештою, скомпрометує її. Треба поговорити з ним сьогодні ввечері, коли повернемося додому.

Поль сказав:

— Я теж подумав про це. Ви маєте слушність.

Обідати поїхали в Клермон-Феран, бо ресторани в Руайя, на думку ласого до їжі маркіза, просто нікчемні; додому повернулися вже коли стемніло.

Шарлотта зробилася серйозна. Коли вставали з-за столу, Гонтран, подаючи рукавички, міцно потиснув їй руку. Дівоче сумління відразу стривожилось. Це було вже освідчення! Випад! Непристойність! Що ж їй робити? Сказати йому? Але що сказати? Сердитися тут було б смішно! В такому становищі треба великої тактовності. А якщо нічого не зробити, нічого не сказати, то вийде, ніби вона ладна прийняти його залицяння, стати його спільницею, відповісти "так" на той потиск руки.

І, зважуючи все, що сталося, дівчина дорікала собі за те, що була в Руайя надто вже весела й поводилась надто вільно; тепер їй здавалося, що сестра мала рацію, що вона себе скомпрометувала, занапастила. Екіпаж котився дорогою, Поль і Гонтран мовчки курили, маркіз дрімав собі, Христіана дивилась на зорі, а Шарлотта після келиха шампанського насилу стримувала сльози.

Коли приїхали, Христіана сказала батькові:

— Вже ніч, ти, тату, проведи Шарлотту.

Маркіз подав дівчині руку й пішов з нею.

Поль поклав Гонтранові руку на плече і шепнув йому на вухо:

— Зайди на хвилинку до сестри, є розмова.

Вони пройшли до маленької вітальні, суміжної з кімнатами Андермата і його дружини.

І як тільки посідали, Христіана сказала:

— Слухай, ми з паном Полем хочемо висварити тебе.

— Висварити?.. За що? Я ж тихий і смиренний, тут немає спокус.

— Не жартуй. Ти поводишся бездумно, необережно, це дуже небезпечно. Ти компрометуєш дівчину.

Гонтран удав здивованого:

— Кого це?.. Шарлотту?

— Так, Шарлотту!

— Я компрометую Шарлотту?.. Я?..

— Атож, компрометуєш. Тут усі про це говорять, і сьогодні в парку в Руайя ви поводились дуже… дуже легковажно. Правда ж, Бретіньї?

Поль відповів:

— Так, я цілком згоден з вами.

Гонтран повернув стільця, сів на нього верхи, дістав нову сигару, закурив і засміявся.

— О! Я, виходить, компрометую Шарлотту Оріоль?

Він зробив паузу, щоб побачити враження від своїх слів,

потім заявив:

— А хто вам сказав, що я не збираюсь одружитися з нею?

Христіана аж підскочила з подиву.

— Одружитися? Тобі?.. Та ти збожеволів!..

— Чому?

— З цією… цією селючкою…

— Тра-ля-ля!.. Це забобони… Чи не від чоловіка ти їх набралася?

Сестра нічого не відповіла на це пряме заперечення, і Гонтран вів далі, сам собі ставлячи запитання і відповідаючи на них:

— Вона гарна? — Гарна! — Добре вихована? — Так. І щиріша, миліша, простіша, ніж світські дівчата. Освіче-ніша не менше за них, бо розмовляє по-англійському і по-овернському, а це вже дві іноземні мови. І не бідніша від будь якої спадкоємиці з колишнього Сен-Жерменського передмістя, яке слід було б назвати передмістям Святих Злиднів, і, нарешті, будучи сільського роду, вона здоровіша і народить мені чудових дітей… Ось так…

Він говорив ніби сміючись та жартуючи, і Христіана спитала нерішуче:

— Ти серйозно?

— Серйозніше нікуди, хай йому чорт! Вона ж чарівна, ця дівчинка. У неї добре серце й гарненьке личко, весела вдача і завжди чудовий настрій, рожеві щоки, ясні очі, білі зуби, червоні уста, розкішне, довге,

блискуче і м’яке волосся; а батько її — виноградар, завдяки твоєму чоловікові, люба сестро, буде багатий, як Крез. Чого ж тобі ще треба? Селянська дочка! Так що, хіба селянська дочка гірша, ніж усі дочки підозрілих ділків, які так дорого платять за сумнівні герцогські титули, і всі дочки титулованих кокоток, яких дала нам Імперія, або всі дочки двох батьків, яких ми бачимо в світському товаристві? Та коли я одружуся з цією дівчиною, то це буде перший розважливий і розумний вчинок у моєму житті!

Христіана задумалась, потім зненацька переконано і захоплено вигукнула:

— Ай правда! Усе це так і є, усе справедливо!.. То ти одружишся з нею, Гонтране?

Тепер уже він заспокоїв її:

— Стривай-но… стривай… Дай і мені подумати. Я тільки кажу: якщо одружуся з нею, то це буде перший у моєму житті розважливий і розумний вчинок. Та це ще не означає, що я таки одружуся з нею, але думаю про це, приглядаюсь до неї, трохи залицяюсь, щоб побачити, чи сподобається вона мені по-справжньому. Словом, я не кажу ні "так", ні "ні", але схильний сказати скоріше "так", а не "ні".

Христіана запитала Поля:

— А ви що думаєте про це, пан Бретіньї?

Вона називала його то пан Бретіньї, то просто Бретіньї.

Поля завжди принаджувало те, в чому він вбачав якусь шляхетність, нерівні шлюби, що видавались йому проявом великодушності, сентиментальні пориви, в яких криється людське серце, і він відповів:

— Я теж вважаю, що Гонтран має слушність. Якщо вона подобається йому, то хай одружується, кращої він не знайде…

У цей час увійшли Андермат з маркізом, і розмова перейшла на інше.; а тоді Поль і Гонтран рушили до казино подивитись, чи не зачинено ще гральну залу.

З того дня Христіана і Поль, здавалось, почали сприяти відвертому залицянню Гонтран а до Шарлотти.

Дівчину частіше запрошували, лишали її обідати, ставилися до неї так, немовби вона вже була членом сім’ї.

Шарлотта все це добре бачила, розуміла і дуже хвилювалась. В її голівці паморочилось, дівчині ввижалися казкові замки. Одначе Гонтран ще нічого їй не казав; але його поведінка, всі його слова, тон, якими він говорив з нею, його залицяння, що ставало дедалі серйозніше, ніжність його поглядів, здавалося, весь час твердили: "Ви — моя обраниця; ви будете моєю дружиною".

А її ставлення до нього, перейняте щирою приязню, скромною невимушеністю, цнотливою стриманістю, неначе відповідало: "Я знаю і, коли ви попросите моєї руки, — віддам її". %

У сім’ї дівчини шепотілися. Луїза розмовляла з сестрою тільки заради того, щоб дошкулити їй образливими натяками, різкими й уїдливими словами. А батько й Жак були, здається, задоволені.

Тим часом Шарлотта жодного разу не спитала себе, чи любить вона цього вродливого молодика, дружиною якого, напевно, стане. Він подобався їй, вона весь час думала про нього, мріяла, вважала, що він гарний, розумний, елегантний, а найбільше думала про те, що робитиме, коли вийде за нього.

В Анвалі забули люте суперництво лікарів і власників джерел, про гадану любов герцогині де Рамас до свого доктора, про всі плітки, що пливуть на курортах разом з водою, і цікавились тільки надзвичайною обставиною: граф Гонтран де Равенель збирається одружитися з молодшою Оріоль.

Тоді Гонтран вирішив, що слушний час настав, і якось уранці, після сніданку, взявши під руку Андермата, сказав йому:

— Мій любий, треба кувати залізо, поки гаряче! Становище дуже сприятливе. Дівчина жде мого освідчення, досі я нічим себе не зв’язав, але вона мені не відмовить, будьте певні. Треба взятися до батька, щоб одним ударом уладнати і ваші справи, і мої.

Андермат відповів:

— Не турбуйтесь. Це я беру на себе. Сьогодні ж піду поговорю з ним, не компрометуючи вас і ні до чого не зобов’язуючи; і коли становище з’ясується, я вам скажу.

— Чудово.

Потім, хвилинку помовчавши, Гонтран додав:

— Слухайте, це ж, може, останній день мого холостяцького життя. Поїду я в Руайя, там було кілька знайомих. Повернуся вночі й постукаю вам у двері — узнати, що і як.

Він велів осідлати коня й поїхав горою, з насолодою вдихаючи чисте легке повітря, часом пускаючись учвал і відчуваючи як бистрі лагідні подуви вітру приємно холодять йому щоки, роздувають вуса, лоскочуть.

Вечір у Руайя пройшов весело. Гонтран зустрів там приятелів у товаристві дівчат. Вечеряли довго, й повернувся він дуже пізно. В готелі

Монт-Оріоля всі вже спали, коли Гонтран постукав у двері до Андермата.

Спочатку ніхто не відповів, а коли він постукав дужче, з-за дверей почувся хрипкий, заспаний голос:

— Хто там? — буркнув.

— Це я, Гонтран.

— Почекайте, відчиняю.

На порозі став Андермат у нічній сорочці, з опухлим обличчям і скуйовдженою бородою, з шовковою хусткою на голові. Потім він знову повернувся в ліжко, сів і, витягнув ши поверх ковдри руки, сказав:

— Ну що ж, дорогенький, справа кепська. Становище ось яке. Я промацав цього старого лиса — Оріоля, про вас не згадував, сказав, що один з моїх друзів, — повернув так, що він, можливо, подумав про Поля Бретіньї — міг би стати парою одній з його дочок, і запитав, який за ними посаг. Оріоль у відповідь і собі запитав, який достаток у хлопця; я назвав триста тисяч франків, та ще надії на майбутнє.

— Але ж у мене нічого немає,— пробурмотів Гонтран.

— Я вам позичу, голубе. Якщо ми з вами владнаємо цю справу, то ваші землі дадуть мені доволі, щоб повернути видатки.

Гонтран глузливо посміхнувся:

— Прекрасно. Я матиму дружину, а ви — гроші.

Але Андермат розгнівався:

— Якщо за весь мій клопіт ви з мене кепкуєте, то годі, облишмо це…

Гонтран перепросив:

— Не гнівайтесь, дорогий, і вибачте мені. Знаю, що ви людина дуже чесна й бездоганно сумлінна в справах. Я не попросив би у вас на чай, якби був вашим кучером, але звірив би вам свій статок, якби був мільйонером.

Вільям заспокоївся й озвався знову:

— До цього ми зараз повернемось. А тепер покінчимо з найголовнішим. На мої хитрощі старий не впіймався і відповів: "Це залежить від того, про яку йдеться. Якщо про старшу, Луїзу, так ось її посаг". І перелічив усі землі навколо лікарні, ті, що лежать між купелями та готелем і між готелем та казино, — одним словом, усе те, що нам конче потрібно і має для мене величезну цінність. Що ж до молодшої, то за нею він дає другий бік гори, який пізніше теж, безперечно, коштуватиме великих грошей, але зараз він для мене нічого не вартий. Я всіма способами домагався, щоб він інакше розподілив посаг. Але це просто впертий осел. Він не змінить свого рішення, це напевне. Що ви на це скажете? Поміркуйте.

Гонтран, дуже збентежений і розгублений, відповів:

— А ви що думаєте? Ви вважаєте, що він мав на увазі мене, отак розподіляючи посаг?

— Не сумніваюсь. Пройда подумав: "Якщо молодша йому подобається, то не поспішаймо розкривати гаман". Сподівається віддати за вас дочку і зберегти кращі землі…

До того ж, можливо, він захотів віддати перевагу старшій… Він її дужче любить… хто знає… вона більше схожа на нього… хитріша…

спритніша… практичніша… Мені ця дівчина видається кращою… Я б на вашому місці повернув у другий бік…

Але Гонтран приголомшено бурмотів:

— Чорт… чорт… от чорт!.. А ті землі, що він дає за Шарлоттою… вам вони не підходять?

Андермат скрикнув:

— Мені?.. Ні!.. Тисячу разів ні!.. Мені потрібна земля, що лежить між водолікарнею, готелем і казино. Це ж дуже просто. Інші ділянки можна буде продати тільки згодом, уроздріб, приватним особам, а зараз я за них нічого не дам…

Гонтран усе повторював:

— Чорт… от чорт… прикра історія!.. То що ви мені порадите?

— Я нічого вам не раджу. Вважаю, що вам слід добре подумати, перш ніж вибрати котрусь із сестер…

— Так… так… це правда… я подумаю… А поки що піду спати… Ранок покаже…

І він підвівся, але Андермат затримав його:

— Вибачте, голубе, кілька слів про інше. Я вдаю, буцімто не розумію, проте, я чудово розумію натяки, якими ви мене раз у раз шпигаєте, і мені вже набридло це.

Ви дорікаєте мені, що я єврей, тобто, вмію заробляти гроші, що я скупий, що мої торговельні спекуляції мало не шахрайство. Але ж,

дорогий мій, я все життя позичаю, тобто дарую вам гроші, які здобув не без зусиль. Хай так! Проте одне звинувачення я рішуче відкидаю! Я не скупий; доказом цього є те, що я роблю вашій сестрі подарунки по двадцять тисяч франків, що я подарував вашому батькові картину Теодора Руссо, яка йому сподобалася і яка коштувала десять тисяч франків, що приїхавши сюди, я подарував вам коня, яким ви щойно їздили в Руайя.

В чому ж моя скупість? Хіба тільки в тому, що я не даю себе обкрадати. Всі ми, євреї, такі, і маємо слушність, добродію. Хочу вам сказати це раз і назавжди. Про нас кажуть, що ми скупі, бо знаємо вартість речей. Для вас піаніно — це піаніно, стілець — це стілець, штани — це штани. І для нас теж, але для нас усе це ще й вартість, ринкова, точно встановлена вартість, яку практична людина повинна вміти визначати з одного погляду — не заради ощадливості, а щоб не потурати шахрайству.

Що б ви сказали, якби у крамниці з вас за поштову марку або за коробку сірників замість трьох су заправили чотири? Ви, добродію, покликали б поліцію, із-за одного су, так, так, — із-за одного су! Так це обурило б вас! І все тільки тому, що випадково ви знаєте ціну цих двох предметів. А от я знаю ціну всьому, що продається, і те обурення, яке відчуваєте ви, коли з вас хочуть узяти чотири су за марку на три су, я відчуваю, коли з мене намагаються здерти двадцять франків за парасольку, що коштує тільки п’ятнадцять франків. Розумієте? Я протестую проти узаконеного, постійного, огидного грабунку з боку купців, прислуги і візників. Протестую проти комерційної нечесності ваших співвітчизників, які нас зневажають. Я даю на чай відповідно до послуги, а не так, як ви, коли з доброго дива, розкидаєте гроші не знати чому, — то п’ять су, а то й сто, — залежно від настрою! Розумієте?.

Гонтран підвівся і сказав посміхаючись з тонкою іронією, що так личила йому:

— Авжеж, любий, розумію, ви маєте цілковиту слушність, тим більше, що мій дід, старий маркіз де Равенель, майже нічого не залишив моєму бідолашному батькові саме через свою погану звичку ніколи не брати здачі з торговців, у яких щось купував. Вважав, що це не гідно дворянина і завжди давав круглу суму чи цілу монету.

І Гонтран вийшов, здавалося, дуже задоволений.

III

На другий день, перед обідом, коли всі вже зібралися перейти до окремої їдальні для родини Андермата і Равене-лів, раптом зайшов Гонтран і оповістив:

— Панни Оріоль.

Дівчата, ніяковіючи, ввійшли, а Гонтран, підштовхуючи їх і сміючись, пояснив:

— Прошу! Я викрав їх обох прилюдно, на вулиці. Це був просто скандал! Силоміць привів їх сюди, бо маю порозумітися з панною Луїзою; а на дорозі я ж не {>гіг цього зробити.

Він узяв їхні капелюшки, парасольки, які вони ще тримали в руках, бо саме поверталися з прогулянки, посадив їх, поцілував сестру, потиснув руку батькові, зятю та Полю і знову підійшов до Луїзи Оріоль.

— А тепер, панночко, тепер скажіть-но мені, будьте ласкаві, що ви з деякого часу маете проти нас?

Вона, схоже, злякалася, наче спіймана в сильце пташка, яку забирає мисливець.

— Та нічого, пане, анічогісінько! З чого ви це взяли?

— Та з усього, панночко, з усьогісінького! До нас ви вже не ходите, не їздите з нами в Ноєвому ковчезі (так він прозвав простору карету). Дуєтесь, коли я з вами десь зустрінусь і заговорю до вас.

— Та ні ж, пане, запевняю вас.

— Та так, панночко, ручаюся, що так. Але я не хочу, щоб так було й далі, і сьогодні збираюсь укласти з вами мир. А я, знаєте, впертий. Можете скільки завгодно дутися на мене, я покладу цьому край і доб’юся, що ви будете з нами такі ж лагідні й привітні, як ваша сестра, цей ангел доброти.

Сповістили, що обід подано, й усі пішли до їдальні. Гонтран узяв Луїзу під руку.

Він був дуже уважний до неї та до Гі сестри і надзвичайно тактовно розподіляв між ними компліменти. Молодшій казав:

— Ви наш товариш, і я дозволю собі кілька день приділяти вам трохи менше уваги. Ви ж знаєте, що з друзями поводяться простіше, ніж з іншими.

А старшій говорив:-

— Я хочу полонити вас, панночко, і, як чесний супротивник, попереждаю вас про це. Я навіть залицятимусь до вас. А, ви червонієте, це добрий знак! Побачите, що я буваю дуже люб’язний, якщо постараюсь. Правда ж, мад-муазель Шарлотта?

Обидві сестри й справді червоніли, а Луїза все так само поважно бурмотіла:

— Ох, який же ви шаленець, добродію!

Він відповідав:

— О, згодом у товаристві ви ще й не таке почуєте, коли вийдете заміж, а це ж незабаром станеться. Отоді наслухаєтесь усяких компліментів!

Христіана і Поль Бретіньї хвалили Гонтрана за те, що привів Луїзу Оріоль; маркіз усміхався, тішачись дитячою пустотливістю сина; Андермат думав: "Далебі, у нього непогано виходить". А Гонтран був роздратований роллю, яку мусив грати; його вабило до Шарлотти, а розрахунок велів упадати за Луїзою; і, всміхаючись до неї, молодик подумки шепотів крізь зуби: "А, твій батько, старий шахрай, надумав ошукати мене, але ти, дорогенька, ще побачиш, як ловко я поверну це діло".

Він поглядав то на молодшу, то на старшу, порівнюючи їх. Звісно ж, молодша йому більше подобалась; вона була веселіша, жвавіша, з ледь кирпатим носиком, бистрими очима, вузьким лобом, дещо широким ротом і чудовими, трохи великими, зубами.

Але й старша була гарна, тільки що холодніша, не така весела. Ця ніколи не стане ні дотепною, ні чарівною в інтимному житті, зате коли б на балі оповістили: "Графиня де Равенель", то вона була б гідною його імені і, може, краще за молодшу трималася б, трохи звикнувши й огледівшись серед людей шляхетного походження. І все-таки він лютував, злостився на них обох, і на їхнього батька, і на брата й сам собі обіцяв, що згодом, будучи вже господарем становища, віддячить їм усім за свою невдачу.

Коли після обіду повернулися до вітальні, він попросив Луїзу погадати йому на картах, — вона мала славу доброї ворожки. Маркіз, Андермат і Шарлотта уважно слухали, мимоволі зваблені таємницею

невідомого, можливістю неймовірного, тією непоборною вірою в чудеса, яка нерідко так міцно сидить у людині, що часом навіть найтверезіший розум бентежать нікчемні вигадки шарлатанів.

Поль і Христіана розмовляли біля відчиненого вікна.

З якогось часу, відчуваючи, що Поль уже не любить її так, як раніше, вона була дуже нещасна. їй здавалось, що то якесь непорозуміння, але воно день у день загострювалось, і винні в тому були вони обоє. Вона вперше догадалась про своє лихо під час свята, в той вечір, коли водила Поля на дорогу. Бачила, що в його погляді вже немає колишньої ніжності, а в голосі — колишньої ласки, що він уже не так пристрасно піклується про неї, як колись, — бачила, але цієї зміни відгадати не могла.

А зміна сталася вже давно, ще того дня, як вона, прийшовши, як і щодня на побачення, щаслива, радісна, сказала йому: "Знаєш, я, здається, таки й справді вагітна!" Від цих слів у нього по шкірі пройшов неприємний дрож.

І потім при кожній зустрічі вона говорила йому про свою вагітність, — яка переповнювала радістю її серце, а Поля дратувало це захоплення тим, що видавалось йому прикрим, бридким, чимось неохайним і ображало його високі почуття до свого кумира.

Згодом, побачивши, як вона змінилася, схудла, як позападали їй щоки і пожовкло обличчя, він подумав, що Христіана мала б звільнити його від цього видовища і на кілька місяців зникнути, а потім з’явитися ще свіжішою, красивішою, ніж раніше, і змусити його забути цю пригоду, чи, може, долучити до кокетливих чарів кохання ще й інші — тонкі, скромні чари юної матері, яка тільки здалеку показує своє дитя, все в рожевих стрічках.

До того ж вона мала рідкісну нагоду' зробити все пристойно, чого він і сподівався — могла поїхати на літо в Монт-Оріоль, а його лишити в Парижі, щоб він не бачив, як вона змарніла й погіршала. Поль надіявся, що вона це зрозуміє.

Але, тільки-но приїхавши в Оверн, Христіана зразу ж почала наполегливо, безупину кликати його в численних листах, таких розпачливих, що він піддався слабості та жалості й приїхав. І тепер його гнітила її незграбна і плаксива ніжність; йому страшно хотілось покинути її, більше не бачити, не чути її недоречного любовного воркування, що так дратувало його. Кортіло сказати їй геть усе, що було в нього на серці, пояснити, як нетактовно й безглуздо вона поводиться, але він не міг цього зробити; не наважувався залишити її і в той же час не міг стримати свого нетерпіння, що прохоплювалось у гірких і образливих словах.

Христіана переживала, мучилася від цього, тим дужче, що почуваючи себе з кожним днем гірше, слабуючи на всі недуги вагітних жінок, вона більше, ніж будь-коли, потребувала розради, ласки, ніжності. Вона любила його, безза-вітно віддавшись йому тілом, душею, всім своїм єством, любила тією любов’ю, яка стає часом безоглядною і нескінченною жертвою. Вона вважала себе вже не коханкою його, а дружиною, подругою, його вірною, відданою, покірною рабинею, його річчю. Для неї в стосунках між ними вже не йшлося про залицяння, кокетство, про бажання завжди подобатись, бо ж вона вся належала йому, бо вони були скуті одним таким ланцюгом, ніжним і могутнім — дитиною, що скоро мала народитися.

Тільки-но вони лишились удвох коло вікна, Христіана знову почала свої ніжні ремства:

— Полю, коханий Полю, скажи, ти, як і раніше, любиш мене?

— Ну звісно! Слухай, ти щодня питаєш мене про одне й теж, це дуже одноманітно.

— Вибач! Просто мені вже не віриться, треба, щоб ти запевнив мене, треба весь час чути від тебе таке дороге

слово; а ти кажеш його мені вже не так часто, як колись, от я й мушу просити його в тебе, вимолювати, жебрати.

— Ну, гаразд, я люблю тебе! Але поговорімо про щось інше, прошу тебе!

— О, який ти жорстокий!

— Та ні, я не жорстокий. Тільки… тільки ти не розумієш… не розумієш, що…

— О ні! Я прекрасно розумію, що ти вже не любиш мене. Якби ти знав, як мені боляче!

— Слухай, Христіано, заклинаю — не нервуй мене. Коли б ти знала, як нетактовно ти поводишся!

— О, коли б ти любив мене, ти не казав би так.

— Та коли б я не любив тебе, то, хай йому чорт, не приїхав би.

— Слухай, ти тепер належиш мені, ти мій, а я твоя. Нас нерозривно зв’язує народження нового життя; але пообіцяй, що як розлюбиш мене колись, згодом, то скажеш мені про це, обіцяєш?

— Обіцяю.

— Клянешся?

— Клянусь.

— Але й тоді ми залишимось друзями, правда?

— Авжеж, залишимось друзями.

— В той день, коли розлюбиш мене, ти прийдеш і скажеш: "Люба Христіано, я дуже люблю тебе, але це вже не те, що було. Будьмо тепер друзями, тільки друзями".

— Згода, обіцяю.

— Клянешся?

— Клянусь.

— А все-таки мені буде дуже боляче! Як ти любив мене торік!

Позад них слуга оповістив:

— Пані герцогиня де Рамас-Альдаварра!

Вона приходила по-сусідському, бо Христіана щовечора приймала знатних курортників, як королева в своєму королівстві.

Красуню іспанку супроводив усміхнений і покірний доктор Мазеллі. Жінки потиснули одна одній руки, посідали й почали розмову.

Андермат покликав Поля.

— А йдіть-но сюди, друже, панна Оріоль чудово гадає на картах, вона наворожила мені багато цікавого.

І, взявши Бретіньї під руку, додав:

— Чудна ви людина! В Парижі ми ніколи не бачимось,

навіть раз на місяць, дарма що дружина запрошує вас. Звідси писали стільки листів, щоб витягнути вас. А тепер такі сумні, наче по мільйону щодня втрачаєте. Що вас' турбує? Може, треба вам чимось допомогти? Скажіть нам.

— Ні, нічого, любий. Якщо я не часто буваю у вас в Парижі, то це ж Париж, розумієте?..

— Цілком… Розумію. Але хоч тут будьте бадьоріші. Я тут готую два-три свята, думаю, вони будуть цікаві.

Слуга доповів:

— Пані Бар і професор Клош.

Клош увійшов з дочкою, молоденькою вдовою, рудою і жвавою. Потім, майже зразу ж, той самий слуга оповістив:

— Пан професор Ма-Русель.

Разом із професором увійшла його дружина — бліда, літня жінка з гладенько зачесаним на скронях волоссям.

Професор Ремюзо напередодні виїхав, купивши дачу, в якій жив, причому казали, на винятково вигідних умовах.

Двом його колегам дуже хотілося знати, які ж то умови, але Андермат тільки сказав:

— О, ми виробили умови, вигідні для всіх. Якщо ви захочете наслідувати цей приклад, то ми, гадаю, домовимось… Коли надумаєте — скажіть мені, й тоді ми поговоримо.

Прийшов і доктор Латон, потім доктор Онора, без дружини, — він з нею нікуди не ходив.

У вітальні стало гамірно від голосів, від розмов. Гонтран не відходив від Луїзи Оріоль, розмовляв з нею, нахиляючись до її плеча, і час від часу, сміючись, казав комусь, хто проходив поблизу:

— Хочу покорити свого ворога.

Мазеллі сів біля дочки професора Клоша. Він уже кілька днів скрізь ходив за нею, і вона з задерикуватою сміливістю приймала його залицяння.

Герцогиня не спускала очей з Мазеллі і, здавалось, була обурена й роздратована. Раптом вона підвелася, перетнула вітальню і, обірвавши розмову свого лікаря з рудою красунею, сказала:

— Знаєте, Мазеллі, нам треба йти. Я щось кепсько почуваю себе.

Коли вони вийшли, Христіана підступила до Поля й мовила:

— Бідна жінка! Як вона, певно, мучиться!

Він неуважно запитав:

— Хто?

— Герцогиня! Хіба ви не бачите, як вона ревнує?

Поль різко відповів:

— Якщо ви почнете оплакувати всіх набридливих коханок, то й сліз не вистачить.

Вона відвернулась, ладна й справді заплакати, — таким жорстоким він їй видався, і, сівши біля Шарлотти Оріоль — самотньої, враженої незбагненною зміною в поведінці Гонтрана, — сказала їй, хоч дівчина й не могла її зрозуміти:

— Бувають дні, коли хочеться вмерти.

Андермат, оточений лікарями, розповідав про надзвичайний випадок із старим Кловісом, у якого ноги знову почали оживати. Говорив, здавалося, з такою певністю, що ніхто не міг сумніватися в його щирості.

Відтоді, як Андермат розгадав хитрощі Оріолів та паралітика і зрозумів, що минулого року піймався на — їхній гачок — бо ж йому так хотілося повірити в цілющі якості води, — а особливо відтоді, як довелося відкупитись од старого з його небезпечними наріканнями, він перетворив Кловіса на могутній засіб реклами й тепер сам чудово грав у ту гру, в яку його втягнули.

Провівши свою пацієнтку, повернувся Мазеллі, він уже був вільний.

Гонтран узяв його під руку.

— Хочу знати вашу думку, добрий докторе! Якій з дівчат Оріоль ви б віддали перевагу? Яку обрали б?

Красунь-лікар шепнув йому на вухо:

— На коханку — молодшу, на дружину — старшу.

Гонтран засміявся:

— Наші думки збігаються. Дуже радий!

Потім підійшов до сестри, яка все ще розмовляла з Шарлоттою.

— Знаєш, я вирішив, що в четвер ми поїдемо на гору Нюжер. Там найкрасивіший кратер на кряжі. Всі згодні. Отже, домовились.

Христіана байдуже буркнула:

— Я згодна на все, що ви захочете.

В цю мить професор Клош з дочкою почали прощались, і Мазеллі, запропонувавши провести їх, вийшов за молодою вдовою.

За кілька хвилин розійшлись і всі інші, бо Христіана об одинадцятій лягала спати.

Маркіз, Поль і Гонтран проводжали сестер Оріоль. Гонт-

ран з Луїзою йшли попереду, і Бретіньї з Шарлоттою відстали на кілька кроків, і Поль відчував, як тремтить у його руці рука дівчини.

Прощаючись, нагадали дівчатам:

— У четвер об одинадцятій снідаємо в готелі!

По дорозі назад вони зустріли Андермата, його затримав у саду професор Ма-Русель.

— Ну, коли це не завдасть вам клопоту, я прийду завтра вранці, поговоримо про дачу, — сказав він.

Вільям приєднався до Гонтрана та Поля Бретіньї і, ставши навшпиньки, шепнув на вухо шуринові:

— Вітаю вас, голубе, ви були чудові.

Гонтранові вже два роки отруювало життя те, що в нього не було грошей. Поки ще був материн спадок, він з безтурботністю і легковажністю, успадкованими від батька, жив у товаристві багатих, пересичених і розбещених молодиків, імена яких щоранку згадуються в газетах, бо ті гультяї належать до вищого світу, хоча й мало бувають у ньому, воліючи товариство продажних жінок, у яких вони переймають і мораль, і їхній душевний склад.

То була компанія чоловік двадцять, які збиралися в одному й тому ж кафе на бульварі й проводили там час від півночі до третьої години ранку. Елегантні, у фраках і білих жилетках, із запонками, що коштували по двадцять луїдорів, щомісяця новими, купленими у найкращих ювелірів, вони тільки й знали, що ганялися за втіхами, любовними розвагами, популярністю та грішми, які добували всіма можливими способами.

Вони нічого не знали, окрім щоденних скандалів, розмов про будуари і стайні, дуелей та всяких історій у картярських домах, тож і весь їхній кругозір не виходив за межі цих інтересів.

Вони оволодівали всіма жінками, що мали ціну на любовному ринку, мінялися ними, відступали та позичали їх один одному і обговорювали між собою їхні любовні якості, наче розмовляли про скакових коней. Бували вони й у гамірному титулованому світі, про який багато говорять і в якому майже всі жінки, не приховуючи того, перебувають у любовних зв’язках, зовсім не зважаючи на своїх чоловіків, байдужих, чи

неуважних, що нічого не бачать або не хочуть батати; молодшої дивились на цих жінок, як і на тих інших, часом оцінюючи, плутали їх, хоч і відзначали їхнє походження та соціальне становище.

Вони вдавалися до всіляких хитрощів, аби роздобути потрібні для такого життя гроші, обдурювали кредиторів, позичали де тільки можна було, випроваджували постачальників, сміючись, морочили голову кравцям, які через кожні півроку приносили рахунок щоразу більший на три тисячі франків; вони слухали розповіді повій про їхні крутійства, бачили шахрайство шулерів у клубах і в той же час знали, відчували, що їх самих теж обкрадають, — слуги, торговці, власники великих ресторанів, усі, хто тільки може; вони розумілися на біржових махінаціях і таємних аферах, самі брали в них участь, щоб здобути кілька луїдорів; їхня моральна чутливість притупилась, заглухла і єдиний обов’язок честі для них полягав у тому, щоб битися на дуелі, коли їх запідозрювали в чомусь негідному, що вони зробили чи могли зробити.

Поживши так кілька років, усі — чи майже всі — вони кінчали вигідним шлюбом, гучним скандалом, самогубством, або таємничим зникненням, цілковитим зникненням, подібним до смерті.

Але всі вони сподівалися на вигідне одруження. Одні покладалися в цьому ділі на свою сім’ю, інші самі потай шукали багатих спадкоємиць і мали списки їх, наче списки будинків, призначених на продаж. Особливо ганялися за екзотичними чужеземками з Північної та Південної Америки, намагаючись засліпити їх своїм шиком, славою марнотратців життя, хвалькуватими розмовами про свої успіхи, елегантністю своєї особи.

І постачальники сподівалися на їхнє вигідне одруження.

Одначе полювання на дівчат з добрим посагом могло затягтися надовго. В усякому разі, тут треба було пошукати, докласти зусиль, звабити, поморочитись, походити, а все це потребувало такої витрати енергії, на яку Гонтран, безтурботний по натурі, був зовсім не здатний.

З кожним днем більше страждаючи через брак грошей, він вже давно казав собі: "Треба, нарешті, щось придумати". Але так нічого й не придумував, ніякого виходу не знаходив.

Дійщов до того, що мусив хитрувати заради мізерних сум, вдаватися до всяких сумнівних прийомів, властивих людям з порожньою кишенею, і зрештою — подовгу жити в своїй сім'ї; і раптом Андермат подав йому думку — одружитися з котроюсь із дівчат Оріоль.

Спочатку Гонтран з обережності нічого не сказав, хоч на перший погляд йому здалося, що вони обидві стоять порівняно з ним надто низько, аби можна було погодитись на такий нерівний шлюб. Але, трошки поміркувавши, він змінив свою думку і зразу ж вирішив почати залицятися, жартівливо, як водиться на курортах, щоб не скомпрометувати себе і мати змогу, в разі потреби, відступити.

Чудово знаючи свого зятя, він розумів, що той добре обміркував цю пропозицію, усе зважив і підготував, і коли вже зробив її, то вона чогось та варта, інша така нагода навряд чи трапиться.

До того ж, ніякого клопоту, — тільки нахились і візьми гарну дівчину, бо ж молодша з сестер йому дуже подобалась, і він частенько подумував, як то приємно було б зустрітися з нею трохи згодом.

І він вибрав Шарлотту Оріоль і дуже скоро довів діло до того, що вже треба було робити формальне освідчення.

Але ж посаг, посаг, якого жадав Андермат, батько віддавав другій дочці, тож Гонтран мусив або відмовитися від шлюбу, або ж вибрати собі старшу сестру.

Він був такий незадоволений, що в першу мить надумав послати під три чорти свого зятя і холостякувати до нової нагоди.

Проте саме в цей час Гонтран був у такій скруті, що, збираючись у казино, мусив попросити в Поля ще двадцять п’ять луїдорів, хоч уже й так багато брав у нього, ніколи не повертаючи. До того ж іншу жінку треба було б іще шукати, упадати за нею, щоб прихилити до себе. Можливо, довелося б переборювати опір неприязної родини; а тут усе на тому ж місці — досить кілька днів позалицятись, і він підкорить старшу, як підкорив молодшу. Одружившись з нею, він матиме свого банкіра в особі зятя — на нього завжди можна буде перекласти відповідальність, без кінця дорікаючи йому, тож і гаман його буде завжди відкритий.

А жінку він одвезе до Парижа і відрекомендує як дочку Андерматового компаньйона. До того ж її ім’я — в назві курорту, але туди він ніколи з нею не поїде, — ніколи, ніколи! — пам’ятаючи правило про те, що річки не повертаються до своїх витоків. Вона гарненька, має непогані манери, доволі вихована, щоб стати цілком елегантною, досить розумна, щоб зрозуміти світ, вміє триматися в ньому, посісти видне становище, навіть робити честь своєму чоловікові. Усі казатимуть: "А цей жартівник узяв чудову дівчину і, здається, не зважає на неї", — він і справді не збирався зважати на неї, бо мав намір і далі жити по-холостяцькому, тільки вже з грішми в кишені.

Отож Гонтран вибрав Луїзу Оріоль і, несвідомо скориставшись із ревнощів, що точили серце засмученої дівчини, збудив у ній кокетство й невиразне бажання відбити у сестри красуня коханого, якого звали "пан граф".

Вона ні про що не думала, ні на що не розраховувала, була просто здивована, що Гонтран, стрівшись на вулиці, "викрав" їх. Але, побачивши, який він запобігливий і люб’язний з нею, відчула в його вчинках, поглядах, з усієї поведінки вгадала, що він зовсім не закоханий у Шарлотту; вона не заглядала далеко вперед і, лягаючи спати, почувала себе щасливою, мало не переможницею.

У четвер усі довго вагалися — чи їхати на гору Нюжер. Небо було похмуре, повітря важке, боялися що от-от піде дощ. Але Гонтран так наполягав, що переміг вагання.

Сніданок був сумний. Христіана і Поль напередодні без видимої причини посварилися. Андермат боявся, що з одруженням Гонтрана нічого не вийде, бо старий Оріоль якраз сьогодні вранці висловився про нього вельми двозначно. Дізнавшись про це, Гонтран страшенно розсердився і надумав хоч би там що добитися свого. Шарлотта, передчуваючи сестрину перемогу і нічого не розуміючи в поведінці Гонтрана, хотіла лишитися вдома. Її ледве умовили по-їх ати.

Ноїв ковчег повіз своїх звичайних пасажирів у повному складі на високе плоскогір’я, що підноситься над Воль-віком.

Луїза Оріоль раптом стала балакучою і всю дорогу розважала супутників. Дівчина розповіла, що з чорного вольвіцького каменю — а це не що інше, як лава колишніх вулканів — побудовано всі тутешні церкви і будинки, тому овернські міста такі темні, похмурі. Вона показувала вибої, де обтісують камень, і каменярню — потік лави, з якої добували цю породу, викликала захоплення, розказавши про величезну чорну Богоматір, покровительку міста, що стояла на вершині гори, підносячись над Вольвіком.

Потім піднялися на вище плоскогір’я, горбасте від погаслих вулканів. Коні йшли ступою по довгій, стрімкій дорозі. Обабіч дороги тяглися чудові зелені ліси. Всі мовчали.

Христіана згадувала про поїздку на Тазенатське озеро. Ті самі люди їхали тією самою каретою, тільки серця тепер були вже не ті! Все ніби те саме… а проте… проте… Що ж сталося? Майже нічого!.. Вона любить трохи більше, він — трохи менше… Майже нічого!.. Різниця невелика: тоді бажання народжувалось, тепер воно вмирає… Майже нічого!.. Невидима тріщина в їхній любові, втома від ніжності… О, майже нічого,

майже нічого!.. Та ще погляд змінився, бо ті самі очі, дивлячись на те ж саме обличчя, бачать його іншим!.. А що таке погляд?.. Майже нічого!

Хурман спинився й сказав:

— Це тут, праворуч по стежці, через ліс. Ідіть, не звертаючи, до кінця.

Усі вийшли, тільки маркіз лишився — йому не хотілося ходити в таку спеку. Луїза з Гонтраном рушили вперед, а Шарлотта, Поль і Христіана, яка насилу переставляла ноги, йшли позаду. Лісова стежка, що видалась дуже довгою, нарешті вивела на гірський хребет, порослий високою травою, і вони почали підійматись до кратера погаслого вулкана.

На вершині Луїза і Гонтран спинилися; високі й стрункі, вони, здавалося, стояли в хмарах.

До них підійшли й усі інші; вразливу душу Поля Бретіньї охопив ліричний порив.

Довкола них — позаду, праворуч, ліворуч — височіли химерні зрізані конуси, одні були стрімкі, інші — приплющені, але всі вони мали своєрідний вигляд мертвих вулканів. Ці важкі обрубки гір з пласкими вершинами тяглися з півдня на захід по широкому похмурому плоскогір’ю, що здіймалося на тисячу метрів над Ліманню, сягаючи, скільки видно було, на північний схід аж до невидимого, вічно затягнутого синюватим серпанком, обрію.

Праворуч над усіма своїми братами, сімома чи вісьмома десятками погаслих вулканів, височіла гора Лом. Далі видніли Гравенуар, Круель, Подж, Со, Ношан, Ваш. На передньому плані — Пар’ю, Ксм, Жюм, Тресу, Лу-шадьєр — величезне кладовище вулканів.

Молоді люди дивилися, вражені. Вони стояли біля першого кратера Нюжера; на дні глибокої, поростої травою вирви стирчали три велетенські коричневі брили — лава, що була викинута останнім подихом чудовиська-вулкана, а потім упала назад у його завмерлу пащу й лишилась в ній навіки-віків.

Гонтран скрикнув:

— Я спущусь на дно! Хочу поглянути, як конають там ці дракони. Гайда, дівчата, бігом по схилу!

І, схопивши за руку Луїзу, потяг її за собою. Шарлотта й собі кинулася було за ними, але раптом зупинилась; подивилась, як вони біжать, побравшись за руки і підстрибуючи, а тоді круто повернулась і пішла назад до Христіа-ни та Поля, що сиділи край схилу на траві. Підійшовши, впала навколішки і, уткнувшись обличчям у сукню молодої жінки, заридала.

Христіана все зрозуміла; останнім часом чуже горе вражало її, як своє власне, і тепер, обнявши дівчину за шию, зворушена до сліз, вона прошепотіла; "Бідна дівчинка! Бідненька моя!"

Шарлотта, припавши до неї, плакала, а її руки машинально рвали траву.

Бретіньї підвівся й відійшов, вдаючи, мовби нічого не помічає, але це дитяче горе, ця простодушна розпука зненацька викликали в ньому гнів проти Гонтрана. Поль, якого дратував сум Христіани, був до глибини душі схвильований цим першим розчаруванням дівчини.

Він повернувся і, ставши навколішки біля Шарлотти, сказав:

— Ну, заспокойтесь, благаю вас! Вони зараз прийдуть, заспокойтесь. Не треба, щоб вас бачили заплаканою.

Дівчина схопилась, злякавшись самої думки про те, що сестра може застати її в сльозах. Але ридання все підступало їй до горла, вона ледве стримувала його, і від того на серці ще важче. Вона белькотіла:

— Так… так… Уже все… Нічого… уже все… Гляньте, нічого не видно… правда ж?.. Нічого вже не видно?

Христіана витерла їй щоки своєю хусточкою, потім і сама витерлась нею. І сказала до Поля:

— Підіть-но подивіться, що вони роблять. Звідси їх уже не видно. Зникли десь там, за брилами лави. Дівчина побуде зі мною, я постараюсь її заспокоїти.

Бретіньї підвівся і мовив тремтячим голосом;

— Я піду… Приведу їх, але він матиме діло зі мною… ваш брат… сьогодні ж… Він пояснить мені свою поведінку, це просто огидно після того, що він нам недавно казав.

І Поль бігом почав спускатися на дно кратера.

Гонтран, тягнучи Луїзу, щосили біг з нею по крутому схилу кратера; хотів, щоб їй забило дух, щоб у неї запаморочилась голова, щоб вона злякалась, і він міг потім спинити її, підтримати. Біжучи разом з ним, Луїза намагалася зупинити його. *

— Ох, не так швидко! — бурмотіла. — Я впаду… Ви просто божевільний!.. Я впаду!..

Добігши до брил лави, вони спинились, задихані. Потім обійшли круг тих брил, розглядаючи широку розколину, схожу на печеру з двома виходами.

Колись, уже конаючи, вулкан вивергнув цю останню лаву, але кинути її, як бувало раніше, в небо, він не міг — тільки виплюнув, густу, майже холодну, і вона закам’яніла на його мертвих устах.

— Ходімо туди, — запропонував Гонтран.

І підштовхнув дівчину вперед. Л тільки-но ввійшли в печеру, він сказав:

— Ну от, зараз саме підходящий час освідчитись вам.

Луїза була вражена:

— Освідчитись?.. Мені?

— Авжеж, двома словами: ви чарівні!

— Це ви скажіть моїй сестрі.

— О! Ви ж добре знаєте, що вашій сестрі я б цього не сказав.

— Годі вам!

— Слухайте, ви не були б жінкою, якби не зрозуміли, що я тільки вдавав, ніби залицяюсь до вашої сестри, хотів побачити, як ви до цього поставитесь... як ви дивитиметесь на мене!.. Ви дивилися просто люто. Ох, я був дуже задоволений! І спробував, як тільки міг, дати вам зрозуміти, що насправді думаю про вас!..

Луїзі ще ніхто такого не казав. Вона відчувала радісне абентеження; серце її сповнювали щастя і гордість.

Він казав далі:

— Я знаю, що повівся негідно з вашою сестричкою. Нічого не вдієш. Але вона й не обманювала себе. Бачите як — лишилася, не захотіла йти з нами… О, вона зрозуміла, все зрозуміла!

Він взяв Луїзу за руку й ніжно, чемно поцілував кінчики пальців, кажучи пошепки:

— Яка ви гарна! Яка ви гарна!

Прихилившись до кам’яної стіни, вона слухала, як б’ється її схвильоване серце, і мовчала. Одна-єдина думка снувалася в її затуманеному розумі — вона перемогла.

Зненацька якась тінь з’явилася біля входу. На них дивився Поль Бретіньї. Гонтран невимушеним жестом випустив маленьку руку, яку тримав коло своїх уст, і промовив:

— А, це ти… Ти сам?

— Так. Там усі дивуються, що ви десь зникли.

— Гаразд, ми вже повертаємось, друже. Оглядали кратер. Досить цікаво, правда ж?

Луїза, почервонівши, вийшла перша й рушила вгору по схилу, а Гонтран і Бретіньї, стиха розмовляючи між собою, йшли ззаду.

Христіана і Шарлотта, взявшись за руки, дивилися згори на них і чекали.

Потім усі вернулися до карети, де залишився маркіз, і Ноїв ковчег рушив до Анваля.

В’їхали в сосновий лісок, і раптом карета зупинилась, а кучер почав лаятися — поперек дороги лежав старий дохлий осел.

Усі вийшли з карети, щоб подивитись на нього. Осел лежав на темному поросі, сам теж темний і такий худий, що кістки, випинаючись крізь потерту шкуру, здавалось, от-от прорвали б її, коли б тварина не сконала. Під рідкою, збитою ковтунами шерстю вимальовувались усі ребра, голова, що видавалася величезною, жалюгідна голова з заплющеними очима спокійно лежала на ложі з битого щебеню, — так спокійно і нерухомо, ніби втішалася цим новим, незвичним для неї спочинком. Довгі вуха обм’якли й були наче ганчірки. Дві свіжі рани на колінах свідчили про те, що осел цього дня не раз падав, аж поки не звалився востаннє; а ще одна рана видніла на боці — то було місце, куди довгі роки день у день господар штрикав його палицею з гострим залізним вістрям, щоб прискорити обважнілу ходу нещасної тварини.

Хурман, узявши труп за задні ноги, поволік його до канави, і шия в осла витяглась, немовби він збирався заревіти, заголосити востаннє. Кинувши його в траву, хурман люто буркнув:

— Якась же скотина залишила посеред дороги.

Ніхто нічого не сказав, усі знову посідали в екіпаж.

Христіана, пригнічена, схвильована, бачила перед собою все жалюгідне життя тварини, що кінчилось отут, край дороги: ось маленький веселий вислюк з великою головою та блискучими банькатими очима, смішний і добродушний, з шорсткою шерстю й довгими вухами, ще вільний скаче біля матері; а тоді перший віз, перша дорога вгору, перші удари! А далі, далі безупинна, без кінця-краю страшна дорога. І побої, побої! Важка поклажа, пекуче сонце і корм — жмутик соломи чи сіна, кілька галузок, а понад кам’янистими дорогами так спокусливо зеленіли луки!

Він старів, і поганяли його вже не стьобаючи гнучким прутом, а штрикаючи залізним вістрям; то були жахливі муки виснаженої, задиханої, змордованої тварини, яка все тягнула свій непосильний тягар, в якої боліли і ноги, й спина — усе старе тіло, зношене, як рам’я жебрака. І ось смерть, визвольниця смерть за три кроки від зеленої трави, куди, лаючись, тягне його проїжджий, щоб звільнити дорогу.

Христіана вперше зрозуміла страждання приречених на рабство живих істот, і подумала, що смерть іноді буває порятунком.

І раптом вони обігнали візок, який, знемагаючи від втоми, тягли напівголий чоловік, обшарпана жінка та охлялий собака.

Чоловік та жінка обливалися потом і важко дихали. Худий, шолудивий собака шкандибав, висолопивши язика, прив’язаний між колесами. У візку лежали дрова, підібрані скрізь і, мабуть, крадеш — коріння, пеньки, обламане гілля, — під якими, здавалося, щось було сховане; в розстеленому на гіллі лахмітті сиділа дитина, з сірого ганчір’я виглядала тільки голова — кулька з очима, носом, ротом!

Це була сім’я, людська сім’я! Осел здох од виснаги, і чоловік без жалю до свого мертвого слуги, навіть не зіпнувши його в канаву, покинув труп серед битої дороги, вважай під колеса проїжджих возів. А сам і жінка запряглись у порожні голоблі і потягли воза, як щойно тяг його осел. Вони йшли! Куди? Чого? Чи було в них хоч кілька су? І цей візок… чи не тягтимуть вони його довіку, не маючи за що купити другого осла? З чого вони житимуть? Де зупиняться? Помруть, певне, такою ж смертю, як і їхній віслюк.

Хто вони, ці старці — подружжя чи тільки випадкова пара? І дитя їхнє, це закутане в брудне ганчір’я звірятко, яке ще не має своєї форми, житиме таким же життям, що й вони.

Христіана думала про все це, і нові думки поставали в глибині її стривоженої душі. Вона невиразно бачила страшну долю бідаків.

Гонтран раптом сказав:

— Мені чомусь захотілося, щоб ми пообідали сьогодні всі разом в Англійському кафе. Приємно було б побачити бульвар.

А маркіз пробурмотів:

— Та й тут непогано. Новий готель набагато кращий від старого.

Поминули Турноель. Серце Христіани закалатало від спогадів, коли вона впізнала той каштан. Глянула на Поля,

але він сидів, заплющивши очі, і не побачив н смиренного заклику.

Незабаром попереду показалися двоє селян — два виноградарі з сапами на плечах поверталися з роботи, йдучи повільною стомленою ходою.

Сестри Оріоль залилися краскою. То були їхні батько і брат. Вони знову, як і раніше, ходили на виноградники, цілі дні поливаючи своїм потом землю, що їх збагатила, з ранку до вечора перекопуючи її під пекучим промінням сонця, а добротні, ретельно складені їхні сюртуки тим часом спочивали в комоді, циліндри — в шафі.

Приязно всміхаючись, обидва вклонились, і всі в кареті у відповідь помахали їм руками.

Коли під'їхали до готелю, Гонтран вийшов з ковчега й рушив було до казино; але Бретіньї, пішовши разом з ним, спинив приятеля:

— Слухай-но, друже, ти поводишся негарно, і я пообіцяв твоїй сестрі поговорити з тобою.

— Про що поговорити?

— Про те, як ти обходишся останніми днями.

Гонтран спитав зухвало:

— Як я обходжуся? З ким?

— З дівчам, яке ти покидаєш. Це підло.

— Ти вважаєш?

— Так, вважаю… і не без підстав.

— Он що! І давно ти став такий жалісливий до покинутих?

— Е, друже! Тут же йдеться не про якусь нікчему, а про молоденьку дівчину.

— Це я прекрасно розумію, тому й не спав з нею. Різниця чимала.

Вони пішли поруч. Тон Гонтрана обурював Поля, і він знову почав:

— Коли б ти не був моїм другом, я б не так з тобою поговорив.

— А я б не дозволив.

— Слухай, друже, мені шкода цієї дівчинки. Вона плакала сьогодні.

— Он як! Плакала? Знаєш, це лестить мені!

— Не жартуй. Що ти збираєшся робити?

— Я? Нічого.

— Слухай-но, ти ж зайшов так далеко, що скомпрометував її. Адже ти сам недавно казав нам, сестрі й мені, що думаєш одружитися з нею…

Гонтран спинився і промовив глузливим тоном, у якому було чути погрозу:

— Моїй сестрі й тобі краще було б не втручатися в чужі любовні справи. Я вам сказав, що дівчина мені подобається і що коли б я одружився з нею, то вперше в житті зробив би розумний і розважливий вчинок. От і все. А сталося так, що тепер мені більше подобається старша. Почуття мої змінились. Це з кожним може бути.

Потім, пильно глянувши тому в очі, додав:

— А ти що робиш, коли жінка перестає тобі подобатись? Жалієш її?

Поль Бретіньї розгублено дивився на нього, силкуючись зрозуміти приховане значення цих слів. Він теж почав гарячкувати і гостро мовив:

— Ще раз кажу: тут ідеться не про новію і не про заміжню жінку, а про невинну дівчину, яку ти обдурив коли не обіцянками, то всією своєю поведінкою! Це підло! Чуєш? Порядні, чесні люди так не роблять!..

Гонтран зблід і тремтячим голосом урвав його:

— Замовкни!.. Ти й так уже надто багато сказав… а я надто багато почув… Годі! Я теж, коли б не був твоїм другом… показав би тобі, що й у мене терпець може лопнути. Ще слово, і між нами все буде скінчено, назавжди!

Потім, твердо вимовляючи кожне слово, кинув Гіолеві просто в обличчя:

— Не тобі вимагати від мене пояснень... Скоріше я міг зажадати їх від тебе... Є такі вчинки, що справді не до лиця ні порядним, ні чесним людям... Вони можуть мати різні... форми... але дружба повинна була б застерігати від них... і любов не виправдує їх.

І раптом, змінивши тон, сказав весело, майже жартуючи:

— Що ж до Шарлотти, то якщо вона так зворушила тебе й так подобається тобі, візьми її та й одружися з нею. Шлюб часто допомагає вийти з трудного становища. Це і вихід, і фортеця, в якій можна оборонитися від великої скрути. Дівчина гарна й багата!.. Чому б тобі не закінчити саме так! Цікаво було б, якби ми обидва поженилися тут в один день, — я ж одружусь із старшою. Кажу тобі це по секрету, так що ти нікому ні слова... І дивись не забувай, що ти менше, ніж будь-хто, маєш право говорити про чесність та сумління, коли це стосується кохання. Тепер іди у своїх справах. А я візьмуся до своїх. Бувай.

І, круто повернувшись, він пішов до села. А Поль Бретіньї, розгублений і збентежений, поволі рушив до готелю "Монт-Оріоль".

Він старався пригадати кожне слово Гонтрана, щоб зрозуміти його натяки, сенс їх, і дивувався тій спритності, з якою дехто приховує таємні ганебні сторони своєї душі.

Христіана запитала:

— Що вам сказав Гонтран?

Поль пробурмотів:

— Боже мій, йому… йому тепер більше подобається старша… Я навіть думаю, що він збирається з нею одружитись… А коли я почав йому трохи гостро дорікати, він заткнув мені рота натяками… неприємними… для нас із вами.

Христіана сіла на стілець і прошепотіла:

— О Боже мій!.. Боже мій!..

Але в цю мить нагодився Гонтран, бо щойно подзвонйли на обід; поцілувавши сестру в лоб, він весело спитав:

— Ну, сестричко, як ти себе почуваєш? Не дуже стомилась?

Потім потиснув руку Полю й звернувся до Андермата, що увійшов у кімнату слідом за ним:

— О, найкращий з усіх зятів, чоловіків і приятелів, чи можете ви мені точно сказати, скільки коштує старий дохлий осел, що валяється на дорозі?

IV

Андермат і доктор Латон прогулювались перед казино по терасі, оздобленій вазами з підробленого мармуру.

— Він зі мною навіть не вітається, — скаржився лікар на свого колегу Бонфія. — Сидить там у своєму лігві, як вепр. Якби міг, то, певно, отруїв би наші джерела.

Андермат ходив глибоко замислений, заклавши руки за спину і зсунувши на потилицю сірий фетровий капелюх, так що відкрився край лисини над лобом. Нарешті сказав:

— Ет, через три місяці старе товариство проситиме ласки. Вони торгуються через десять тисяч франків. Це той нещасний Бонфій підбурює їх проти мене і запевняє, що я поступлюся. Але він помиляється!

Новий головний лікар підхопив:

— Ви знаєте, вчора вони закрили своє казино! Ніхто туди не ходив.

— Знаю, але й у нас люду не густо. Всі сидять по готелях. А в готелях нудно, мій любий. Треба розважати курортників, щоб сезон видався їм надто коротким. До нас щовечора приходять тільки ті, хто живе в готелі "Монт-Оріоль", бо їм близько, а інші вагаються і сидять у своїх закапелках. А все діло тільки в дорозі! Успіх завжди залежить від якихось непомітних причин, треба тільки знайти їх. Дороги, які ведуть до місця приємних розваг, самі мають бути приємними, початком сподіваних утіх.

А дороги, що сюди ведуть, всі погані — кам’янисті, круті, на них людина стомлюється. Коли появляється бажання кудись піти, то мимоволі вибираєш те місце, до якого веде широка й рівна дорога, вдень тіниста, а ввечері легка, нестомлива, саме їй і віддаєш перевагу перед іншими. Знали б ви як довго живе в нашому тілі спогад про тисячу всяких дрібниць, хоч розум на них не звертає уваги. По-моєму, саме це лежить в основі пам’яті у тварин. Ви десь ідете собі, і вам страшно жарко, ви набили ноги об каміння, вам важко підійматися, й у вас виникає нездоланна фізична відраза до цієї дороги, хоча йдучи, ви думали про щось зовсім інше. Ви розмовляли з приятелем і зовсім не помічали цих дрібних невигод, нічого не бачили, нічого не запам’ятали, але ваші ноги, м’язи, легені,— все ваше тіло не забуло цих відчуттів і, коли розум захоче повести вас знову цією самою дорогою, воно скаже: "Ні, не піду, мені там було дуже неприємно". І розум беззаперечно послухається, скоряючись мовчазній мові товаришів, що його носять.

Отож нам потрібні хороші дороги, а це означає, що мені потрібні землі цього впертого осла Оріоля. Але терпіння... Ах, до речі, Ма-Русель купив дачу на тих самих умовах, що й Ремюзо. Довелось піти на цю маленьку жертву, адже він віддячить нам за неї вдесятеро. Спробуйте довідатися про наміри Клоша.

— Він зробить так, як і інші,— сказав лікар. — Але є ще одна річ, про яку я вже кілька днів думаю і яку ми зовсім забули: це метеорологічний бюлетень.

— Який метеорологічний бюлетень?

— У великих паризьких газетах! Це конче потрібно! Треба показати, що температура на нашому курорті чудова, стала, рівна, без різких змін, що в цьому відношенні з Монт-Оріолем не може змагатися жоден із сусідніх курортів. Ви купите місце метеорологічного бюлетеня у найголовніших впливових газетах, а я щовечора повідомлятиму телеграфом про погоду у нас. І зроблю так, що пересічна температура в Монт-Оріолі наприкінці року буде вища за температуру довколишніх місць. Найперше, що впадає нам в очі, коли ми розгортаємо великі газети, це температура, влітку — у Віші, Руайя, Мон-Дорі, Шатель-Гійоні тощо, а взимку — в Кані, Ментоні. Ніцці, Сен-Рафа-елі. В цих краях завжди повинна бути чудова погода, любий директоре, щоб парижанин думав: "Хай йому чорт, щастить же тим, хто туди їздить!"

Андермат скрикнув:

— До лиха! Ви маєте слушність! Як же я не подумав про це? Ще сьогодні займусь цим ділом. До речі, якщо вже в нас зайшла мова про корисні заходи: ви не написали професорам Ларенарові та Паскалісу? Мені дуже хотілося б, щоб вони обидва були тут.

— Не піддаються, дорогий президенте… Принаймні… Принаймні поки самі, на власному досвіді, не пересвідчаться, що наша вода чудова… Але заздалегідь переконувати їх… це марна річ…

Вони саме проходили повз Поля і Гонтрана, які пили каву після сніданку. Надходили й інші курортники, здебільшого чоловіки, бо жінки, вставши з-за столу, завжди проводять годинку-дві в своїх кімнатах. Петрюс Мартель наглядав за слугами.

— Чарочку горілки! Коньяку! Ганусівки! — покрикував він тим гучним басом, яким за годину по тому розпоряджався на репетиції і давав тон примадонні.

Андермат на хвилину спинився, поговорив з молодими людьми і знову пішов далі з головним лікарем.

Гонтран розвалився на стільці, закинувши ногу за ногу. Схрестивши руки, відхилившись на спинку, він дивився в небо, курив сигару і, здавалося, перебував у цілковитому блаженстві.

Раптом він запитав:

— Ти не хочеш піти зараз у долину Сан-Сусі? Дівчата будуть там.

Поль завагався, але подумав і відповів:

— Гаразд, ходімо.

Потім додав:

— А як твої справи?

— Сто чортів! О, вона у мене в руках і вже не вирветься!

Тепер Гонтран зробив друга своїм повірником і розпові-

дав йому день у день про свої успіхи та перемоги. Влаштував навіть так, щоб той став його співучасником і був присутній на побаченнях, бо Гонтран дуже дотепно добився побачень з Луїзою Оріоль.

Після прогулянки до гори Нюжер Христіана більше не брала участі в екскурсіях, майже не виходила з дому, і Гонтранові стало трудно зустрічатися з Луїзою.

Поведінка Христіани спочатку збентежила юнака, проте він скоро добрав способу зарадити собі.

Звиклий до паризьких звичаїв, де чоловіки його типу дивляться на жінок, як мисливці на дичину, і знають, що полювання часом буває важким і потребує наполегливості, він чудово розумівся на всіляких хитрощах, щоб зблизитися з жінками, які його цікавили. Він краще, ніж будь-хто, вмів користуватись послугами зацікавлених посередників і з першого ж погляду вгадував, хто з чоловіків й жінок може придатися для його замірів.

Лишившись без несвідомої допомоги Христіани, Гонтран почав шукати замість сестри потрібну йому спільницю — "співчутливу натуру", як казав він, і дуже швидко спинив свій вибір на дружині доктора Онора. Для цього було багато підстав. Передусім, її чоловік приятелював з Оріолями, бо лікував цю сім’ю вже двадцять років. Молодших дітей він знав від народження, щонеділі у них обідав, а щовівторка сам частував їх у себе. Дружину лікаря, гладку стару жінку, досить вульгарну, але з претензіями, легко можна було привернути, використовуючи її марнославство, — вона, звичайно, з усіх сил мала старатися догодити графові де Равенелю, шуринові самого власника Монт-Оріоля.

До того ж Гонтран, що вже вдавався до звідниць, одразу пізнав у ній жінку, вельми придатну до цієї ролі. Випадково здибавши її на вулиці,

він подумав: "У неї зовнішність звідниці, а в кого така зовнішність, у того й душа звідниці".

Тож він якось провів її чоловіка аж додому й зайшов до них. Сів, поговорив, полестив дамі, а коли в готелі подзвонили на обід, підвівся і сказав:

— Тут так смачно пахне. У вас готують, мабуть, краще, ніж у готелі.

Пані Онора, запишавшись, пробелькотіла:

— Боже мій!.. Якби я зважилась... Якби я зважилась, пане граф...

— Що — якби зважились, люба пані?

— Запросити вас до нашого скромного обіду.

— Далебі... Далебі я не відмовився б.

Доктор стурбовано пробурмотів:

— Але ж у нас нічого немає, ну нічогісінько... Суп, яловичина, курка — та й усе.

Гонтран сміявся:

— З мене досить, я згоден.

І він пообідав у подружжя Онора. Товста господиня раз у раз схоплювалась, брала страви з рук покоївки, щоб та не пролила соусу на скатертину, і, незважаючи на невдоволення чоловіка, сама прислужувала за столом.

Граф похвалив її за обід, поменшання, гостинність і пішов, викликавши у неї палке захоплення.

Потім він знову навідався до них, немов гуляючи, знову напросився на обід і згодом став постійним гостем у пані Онора, куди за давньою сусідською звичкою частенько забігали дівчата Оріоль.

Гонтран годинами просиджував у товаристві трьох жінок, був дуже люб’язний з обома сестрами, але з кожним днем більше й більше виявляв свою схильність до Луїзи.

Ревнощі, які виникали між сестрами, коли він почав залицятись до Шарлотти, тепер набрали характеру войовничої ненависті у старшої і спокійної зневаги у молодшої. У недомовках і стриманому поводженні з Гонтраном потайної на вдачу Луїзи було більше кокетства і загравання, ніж у безтурботній щирій веселості її сестри. Шарлотта, вражена в самісіньке серце, гордо приховувала свій біль, вдавала, буцімто нічого не бачить, нічого не розуміє, ходила на всі зустрічі в пані Онора, ніби все їй було зовсім байдуже. Вдома зоставатися не хотіла, аби не подумали, що вона мучиться і плаче, поступаючись місцем сестрі.

Гонтран так пишався своєю вигадкою, що не втерпів і похвалився нею перед Полем. І Поль, вважаючи її вельми дотепною, весело засміявся. До того ж, він пообіцяв собі не втручатися більше в справи товариша — пам’ятав його двозначні слова і часто занепокоєно думав: "Чи відомо йому щось про мене та Христіану?"

Дуже добре знаючи Говтрана, Поль припускав, що той здатний заплющити очі на любовний зв’язок своєї сестри.* Але чому ж він раніше нічим не показав, що догадується чи знає про цей зв’язок? А Гонтран справді був з тих, хто вважає, що кожна світська жінка повинна мати одного чи кількох коханців, бо сім’я, на думку цих людей, то тільки товариство взаємодопомоги у життєвих справах, мораль — конче потрібний спосіб таїти різноманітні нахили, закладені в нас від природи,

а світські правила пристойності — тільки фасад, щоб ховати за ним приємні пороки. Зрештою він і свою сестричку намовив вийти заміж за Андермата й зробив це, якщо не з певними намірами, то, в усякому разі, з прихованою думкою, що цього єврея зможе експлуатувати вся сім’я, і, мабуть, зневажав би Христіану, коли б вона була вірною чоловікові, за якого віддалася заради пристойності та корисливих міркувань, як зневажав би самого себе, коли б не брав грошей з зятевої кишені.

Поль думав про все це, й ті думки хвилювали його душу, душу сучасного Дон Кіхота, схильного, проте, до поступок. Тепер він став дуже обережним у стосунках зі своїм загадковим приятелем.

Отож, коли Гонтран розповів йому, як він використовує пані Онора, Бретіньї засміявся, а через якийсь час навіть погодився піти з ним до цієї особи і дуже охоче розмовляв там із Шарлоттою.

Дружина лікаря залюбки грала роль, яку її примушували грати, гостинно приймала гостей і о п’ятій годині, наслідуючи паризьких дам, частувала їх чаєм із солодкими пиріжечками, які сама готувала.

Коли Поль прийшов уперше, вона зустріла його, як давнього приятеля, посадовила, забрала у нього капелюха і поклала на камін поруч з годинником. Потім заметушилася, заклопоталась, підходила то до одного, то до другого, — огрядна, з величезним животом, — і все запитувала:

— Може б ви перекусили?

Гонтран говорив усякі забавні дрібниці, жартував, сміявся, цілком задоволений. А тоді одвів Луїзу до вікна, а Шарлотта схвильовано дивилася на них.

Розмовляючи з Полем, пані Онора сказала йому по-материнському:

— Милі дітки, вони приходять сюди на часинку погомоніти. Це ж безневинна річ, правда, пане Бретіньї?

— О, зовсім безневинна, пані!

Коли він прийшов удруге, вона фамільярно назвала його "паном Полем" і обходилася з ним трохи по-панібрат-ському.

З того часу Гонтран зі своїм звичайним єхидством розповідав про запопадливі послуги цієї дами. Напередодні він сказав їй:

— Чому б вам не піти погуляти з панночками Оріоль до Сан-Сусі? Дорога туди чудова.

— А ми підемо, пане граф, неодмінно підемо.

— Наприклад, завтра, години о третій.

— Завтра о третій годині, пане граф. Неодмінно.

— Ви дуже ласкаві, пані Онора.

— До ваших послуг, пане граф.

І Гонтран пояснював Полеві:

— Ти розумієш, у кімнаті, при Шарлотті, я не можу нічого сказати старшій. А в лісі ми з Луїзою зможемо піти вперед або трохи відстати. Ти підеш?

— А чого ж, залюбки.

— Ходімо.

Вони підвелися й помалу пішли широкою дорогою; потім, перейшовши Ла-Рош-Прадьєр, звернули ліворуч і, продираючись крізь густі чагарі, зійшли в лісисту долину. Перебравшись через вузеньку річечку, сіли край стежки і почали чекати.

Незабаром надійшли всі три жінки — попереду Луїза, позаду пані Онора. Обидві сторони вдали, що здивовані зустріччю.

Гонтран скрикнув:

— Як добре, що ви обрали для прогулянки це місце!

Лікарева дружина відповіла:

— Це я придумала!

Далі пішли разом.

Луїза з Гонтраном, поступово прискорюючи ходу, пішли далеко вперед і часом зникали з очей за поворотами вузької стежки.

Товста пані, задихана, бурмотіла, поблажливо поглядаючи на них:

— Що то молодість, ноги самі несуть. Я вже не вженуся за ними.

Шарлотта скрикнула:

— Стривайте, я зараз покличу їх.

І кинулась бігти. Лікарша спинила її.

— Не заважай, дитинко, якщо їм хочеться поговорити. Нащо їх турбувати, вони й самі вернуться.

І, сівши на траву в затінку великої сосни, вона почала обмахуватись хусточкою. Шарлотта кинула на Поля болісний погляд, сповнений благання й розпачу.

Він зрозумів і сказав:

— Ну що ж, хай пані Онора спочиває, а ми з вами доженемо вашу сестру.

Вона поривисто відповіла:

— О, справді ходімо, добродію.

Пані Онора не заперечувала.

— Ідіть, дітки, йдіть. А я тут почекаю. Тільки не надовго.

І вони теж рушили. Спочатку швидко йшли проїжджою дорогою, сподіваючись догнати Гонтрана з Луїзою, але за кілька хвилин не побачивши їх, вирішили, що ті, мабуть, звернули ліворуч або праворуч у ліс, і Шарлотта стримано гукнула тремтливим голосом. їй ніхто не відповів.

— О Боже мій, де ж вони? — прошепотіла дівчина.

Поля знову охопило почуття глибокого жалю й болісної

ніжності, як і тоді, біля Нюжерського вулкана.

Він не знав, що сказати цій засмученій дитині. Йому дуже хотілося по-батьківському обняти її, поцілувати, сказати їй щось ніжне й заспокійливе. Але що? Вона оглядалась навколо, вдивляючись крізь

гілля неспокійними очима, прислухаючись до найменшого шелесту, й шепотіла:

— Здається, вони тут… Ні, отам… Ви нічого не чуєте?

— Ні, я нічого не чую. Найкраще почекати їх тут.

— О Боже мій… Ні… їх треба знайти…

Поль якусь мить вагався, потім тихо спитав:

— Виходить, вам це дуже боляче?

Шарлотта підвела на нього розгублений погляд, в очах її стояли сльози, затуманюючи їх легкою плівкою прозорої вологи, яку ще стримували довгі темні вії. Вона хотіла щось сказати, але не могла, не наважувалась; а їй так хотілося полегшити своє переповнене, замкнуте, намучене серце.

Він озвався знову:

— Отже, ви дуже любите його… Але він не вартий вашої любові, повірте.

Вона не могла далі стримуватись і, затуливши руками очі, щоб приховати сльози, прошепотіла:

— Ні… ні… я не люблю його… він… це дуже бридко!.. Він посміявся з мене… це дуже бридко… дуже підло… і мені все-таки боляче… дуже… бо це жорстоко… дуже жорстоко… авжеж… Але найбільшого болю завдає мені сестра… моя сестра… вона мене зовсім не любить… ще жорстокіша зі мною, ніж він… Я почуваю, що вона мене не любить…

зовсім… ненавидить мене… А в мене тільки вона й була… більше у мене нікого не має… А я ж нічого такого не зробила!

Йому видно було тільки її вухо та ніжну юну шию, що заглиблювалась у комір сукні й вела під легкою тканиною до округліших форм. І По ів відчув гостру жалість і ніжність, його охопило палке прагнення пожертвувати собою, прагнення, яке оволодівало ним завжди, коли жінка зворушувала йому душу. І його схильна до поривів душа спалахнула від цього невинного, зворушливого, наївного і болісно-чарівного горя.

Він несвідомо простяг до неї руку, як це роблять, коли хочуть приголубити і заспокоїти дитину, й поклав на плече Шарлотті. І раптом відчув, як швидко б’ється у неї серце, калатає, мов у спійманої пташки.

І ці невпинні, прискорені удари передалися через руку до його власного серця, яке теж забилося частіше. Він відчував ті швидкі поштовхи, що йшли від неї, відлунювали в його тілі, м’язах, нервах і зливали їхні серця в одне серце, котре живе одним життям, мов два з’єднані дротиком годинники, які йдуть разом секунда в секунду.

Раптом вона відкрила своє почервоніле і все-таки гарненьке личко, хутко витерла сльози і промовила:

— Ах, я не повинна була казати вам цього. Я збожеволіла. Вертаймось мерщій до пані Онора, і… забудьте все це… Обіцяєте?

— Обіцяю.

Вона подала йому руку.

— Я вірю вам. Мені здається, що ви дуже чесний.

Вони пішли назад. Він узяв її на руки й переніс через струмок, як переносив торік Христіану. Христіана! Скільки разів ходив він з нею цією дорогою, коли кохав її! Дивуючись з переміни, що сталась в його душі, він думав: "Як швидко минула ця пристрасна любов!"

Шарлотта, поклавши палець на уста, шепнула:

— Пані Онора заснула, посидьмо тихенько.

Пані Онора й справді спала, прихилившись до сосни, прикривши хусточкою обличчя і склавши руки на животі. Вони сіли за кілька кроків і мовчали, щоб її не розбудити.

І тоді тиша в лісі стала така глибока, що починала гнітити їх. Чути було тільки, як по камінню дзюрчить струмок, злегенька шарудять дрібні комашки, майже непомітно гуде в повітрі мошва та шелестять, ворушачись в опалому листі, великі чорні жуки.

А де ж були Луїза і Гонтран? Що вони робили? Раптом здалека почулись їхні голоси; вони верталися. Пані Онора прокинулась і дуже здивувалась:

— То ви вже тут? Я й не чула, як ви підійшли!.. А тих знайшли?

Поль відповів:

— Он там вони. Йдуть.

Чути було сміх Гонтрана. І від того сміху Шарлотті стало легше на душі. А чому саме — вона не знала.

Незабаром вони з’явились. Гонтран майже біг, тягнучи за собою почервонілу дівчину. Він озвався ще здалеку, бо кортіло скоріше розповісти якусь історію.

— Знаєте, на кого ми натрапили?.. Ручаюся, не відгадаєте... На прекрасного доктора Мазеллі з дочкою знаменитого, як сказав би Віль, професора Клоша, гарненькою, рудоволосою вдовою... І ми застали... розумієте... застали... Він, ледащо, цілував її... Та ще й як!..

Пані Онора з гідністю урвала його надмірно веселу оповідь:

— О пане граф!.. Подумайте про дівчат!..

Гонтран низько вклонився:

— Ви, люба пані, маєте слушність, коли нагадуєте мені правила пристойності. Всі ваші зауваження справедливі.

Потім, щоб не повертатися разом, молоді люди попрощалися з дамами і пішли через ліс.

— Ну то як? — спитав Поль.

— Ну, я сказав їй, що кохаю її і буду щасливий одружитися з нею.

— А вона що сказала?

— Сказала з дуже милою розважливістю: "Це залежить від мого батька. Я відповім через нього".

— Що ж ти робитимеш?

— Доручу Андерматові бути моїм послом і негайно зробити офіційну пропозицію. А коли старий хитрун почне щось крутити, я скомпрометую дівчину поголоскою.

Андермат усе ще розмовляв з доктором Латоном на терасі казино; Гонтран перервав їхню розмову і зразу ж доповів зятеві про все.

Поль пішов по Ріомській дорозі. Йому треба було побути на самоті, бо всього його охопило хвилювання, що завжди опановує нас, коли зустрічаєш жінку, яку можеш покохати.

З якогось часу він, сам того не усвідомлюючи, підпадав свіжій і хвилюючій чарівності цієї покинутої дівчинки. Вона видавалася йому дуже милою, доброю, простою, щирою та наївною, і він спочатку перейнявся співчуттям до неї, тим лагідним співчуттям, що його завжди викликає у нас жіноче горе. Потім він почав частіше зустрічатися з нею, і в серці його проросло зернятко ніжності, яке жінки так легко сіють в нас і яке так буйно розростається.

І тепер, особливо в цю останню годину, він помічав, що його захопило й невідступно переслідує відчуття її близькості, навіть коли її не було, а це перша ознака кохання.

Ідучи дорогою, він згадував її очі, звук її голосу, її усмішку, сльози, ходу, навіть колір і шелест її сукні.

І думав собі: "Здається, я вскочив. Я знаю себе. Як це безглуздо! Найкраще було б мені, певно, повернутися до Парижа. Хай йому чорт, це ж дівчинка! Не можу ж я зробити її своєю коханкою".

Потім він починав думати про неї так, як думав рік тому про Христіану. Ця дівчина теж була зовсім не схожа на всіх тих жінок, яких він знав раніше, які народилися і виросли в місті, не схожа навіть на молодих дівчат, що з дитинства засвоїли від матерів чи від інших жінок

кокетство. В ній не було нічого штучного, властивого жінкам, вихованим для спокуси, в її словах не було нічого завченого, в поведінці — нічого умовного, в погляді — нічого фальшивого.

Це не тільки була незаймана і чиста істота, вона походила з первісного середовища, й була справжньою дочкою землі перед тим, як стати жінкою міста.

Вдн намагався боротися з собою, не підкорятися її чарам, але скоро знову підпадав під них. В пам’яті виникали поетичні образи героїнь Вальтера Скотта, Діккенса та Жорж Санд, вони ще більше розпалювали його уяву, яку завжди збурювали жінки.

Гонтран говорив про нього: "Поль! Це ж необ’їжджений кінь, який несе на собі кохання. Тільки-но він скине одне, на нього одразу ж стрибає друге".

Та ось Бретіньї помітив, що вже вечоріє. Він довго ходив. І тепер вернувся назад.

Проходячи біля нової водолікарні, Поль побачив Андермата і обох Оріолів, які вимірювали та ділили виноградники, і з жестів зрозумів, що вони завзято сперечаються.

За годину Віль зайшов до вітальні, де зібралася вся сім’я і сказав маркізові:

— Любий тестю, повідомляю вас, що ваш син Гонтран через півтора-два місяці одружиться з панною Луїзою Оріоль.

Пан де Равенель був ошелешений:

— Гонтран? Що ви кажете?

— Кажу, що через півтора-два місяці він, з вашого дозволу, одружиться з панною Луїзою Оріоль, яка буде дуже багата.

Тоді маркіз сказав просто:

— Боже мій, якщо це йому подобається, то я не заперечую.

І банкір розповів, як він ходив до старого селянина.

Коли Гонтран сказав Андерматові, що дівчина згодна, він одразу ж вирішив дістати згоду виноградаря, поки той не придумав якихось нових хитрощів.

Побіг до нього; старий з великими зусиллями, з допомогою Колоса, саме лічив на пальцях і записував підрахунки на шматку засмальцьованого паперу.

Він підсів до них.

— Я б залюбки випив склянку вашого добрячого винця, — сказав.

І коли Жак приніс повний дзбан і склянки, Андермат запитав, чи повернулась панна Луїза, а потім попросив, щоб її покликали. Дівчина ввійшла, він підвівся, вклонився їй низько і промовив:

— Сподіваюсь, панно, що ви вважаєте мене за друга, якому можна все сказати. Так, правда ж? Так от, я маю вельми делікатне доручення, що стосується вас. Мій шурин, граф Рауль-Олів’є Гонтран де Равенель полюбив вас, за що я хвалю його, і доручив мені запитати вас при вашій родині, чи згодні ви стати його дружиною.

Захоплена зненацька, Луїза підвела збентежений погляд на батька. Старий Оріоль розгублено глянув на сина, свого постійного радника, а Колос зиркнув на Андермата, який заговорив знову трохи згорда:

— Ви знаєте, панно, що, беручи на себе це доручення, я пообіцяв своєму шуринові принести негайну відповідь. Він прекрасно розуміє, що, можливо, не подобається вам, в такому разі він завтра ж звідси виїде й ніколи сюди не повернеться. Мені, крім того, відомо, що ви знаєте його доволі для того, щоб відповісти мені, простому посередникові: "Я згодна" чи "я не згодна".

Дівчина схилила голову, почервоніла, але сказала рішуче:

— Я згодна, пане.

І так швидко вибігла, що аж зачепилась за двері.

Тоді Андермат знову сів і, наливши собі по-селянському склянку вина, промовив:

— А тепер поговорімо про справи.

І, не припускаючи навіть можливості будь-яких вагань, він завів мову про посаг, виходячи з того, що сказав йому виноградар три тижні тому. Андермат оцінив статок Гонт-рана у триста тисяч франків плюс надії і дав зрозуміти, що, коли така людина, як граф де Равенель, просить руки дочки Оріоля — дівчини, безперечно, дуже милої,— то її сім’я, певна річ, зуміє оцінити цю честь, пішовши на деякі грошові жертви.

Селянин, геть спантеличений, але задоволений і майже обеззброєний, спробував боронити своє добро. Сперечалися довго. А втім, Андермат своєю заявою з самого початку полегшив цю суперечку.

— Ми не вимагаємо ні готівки, ні цінних паперів, тільки ту землю, яку ви, самі казали мені, визначили на посаг для панни Луїзи, та ще деякі ділянки, які я зараз назву.

Можливість не викладати гроші,— ті назбирані за довгі роки гроші, які поволі, франк по франку, су по су надходили в дім, чудові білі й жовті монети, потерті в руках, у гаманцях, кишенях, на столах у кафе, у глибоких шухлядах старих шаф, цю дзвінку історію стількох мук, клопоту, втоми і праці, монети, такі любі серцю, очам і пальцям селянина, дорожчі за корову, виноградник, поле, хату, гроші, які часом буває трудніше віддати, ніж саме життя, — можливість не віддавати їх разом з дівчиною, зразу ж внесла в душі батька й сина великий спокій, бажання погодитись, таємну, стриману радість.

Проте вони посперечалися, щоб зберегти ще й якісь клапоті грунту. На столі розгорнули докладний план пагорба Оріоля і хрестиками відмічали на ньому одну по одній ділянки, призначені для Луїзи. Андермат боровся цілу годину, щоб відвоювати два останні квадратики. Потім, щоб уникнути непорозумінь, пішли з планом на місце, ретельно перевірили позначені хрестиками ділянки й ще раз їх позначили.

Але Андермат не заспокоївся, підозрюючи, що Оріолі при першій же нагоді можуть відмовитися від своїх поступок і спробувати забрати назад частину виноградників, так потрібних для його власних планів. І він намагався придумати зручний і вірний спосіб, щоб їхня угода була остаточною.

В голові йому майнула думка, яка спочатку викликала у нього тільки посмішку, але потім видалася чудовою, хоч % і дуже дивною.

— Якщо хочете, — сказав він, — ходімо й усе запишемо, щоб потім чогось не забути.

Вони саме повертались в село, тож він зайшов до тютюнової крамнички й купив два аркуші гербового паперу.

Знав, що список земель, складений на офіційному папері, набере для селян характеру чогось непорушного; адже за тими аркушами — закон, невидимий і грізний закон, на сторожі якого стоять жандарми, штрафи і в’язниця.

Отож він написав на одному, а потім переписав на другому;

"Відповідно до шлюбної обіцянки, якою обмінялися граф Гонтран де Равенель і панна Луїза Оріоль, пан Оріоль-батько дає в посаг своїй дочці такі володіння…" І далі докладно перелічив усі ділянки за номерами земельного реєстру сільської общини.

Потім, поставивши дату і підписавшись, змусив підписатися і Оріоля-батька, який і собі зажадав, щоб у документі було згадано і статок нареченого; з цим папером у кишені Андермат і подався до готелю.

Слухаючи його оповідь, усі сміялись, а найбільше Гонтран.

А далі маркіз з великою гідністю сказав синові:

— Сьогодні ввечері ми вдвох підемо до цих людей, і я сам повторю пропозицію, зроблену моїм зятем, щоб усе було як годиться.

V

Гонтран був чудовий жених — і ласкавий, і уважний. Усім він зробив подарунки, — за Андерматові гроші,— і раз у раз ходив на побачення з дівчиною то до неї додому, то до пані Онора. Поль тепер майже завжди його супроводив, щоб зустрітися з Шарлоттою, хоч після кожної зустрічі обіцяв собі більше з нею не бачитися.

Шарлотта мужньо примирилася з одруженням сестри і говорила про нього вільно й легко, ніби в душі у неї не було ні сліду якоїсь кривди. Тільки вдачею немовби трохи змінилася, стала статечніша і не така відверта. Поки Гонтран у кутку нашіптував Луїзі всякі ніжності, Бретіньї серйозно розмовляв з Шарлоттою, потроху піддаючись новому коханню, що заливало його, як морський приплив. Він знав це і вже не опирався, думав тільки: "А, що там! Коли настане час, я втечу, та й годі". Від неї він ішов до Христіани, яка з ранку до вечора лежала тепер у шезлонгу. Вже біля дверей ставав знервований, роздратований, готовий до тих буденних сварок, що виникають від утоми й нудьги. Його заздалегідь сердило все, що вона казала, думала; її страдницький вигляд, смиренність, погляди, сповнені докорів і благання, викликали у нього злість, тільки як людина вихована він стримувався, щоб не наговорити їй прикрих слів; будучи коло неї, він весь час бачив образ дівчини, з якою щойно розлучився.

Христіана мучилася від того, що так рідко бачила Поля, і набридливо допитувалась, як він проводить дні; Поль вигадував різні історії, а вона уважно слухала, намагаючись вивідати, чи не думає він про якусь іншу жінку. Відчуваючи, що вона безсила затримати цього чоловіка, безсила викликати в ньому хоч трошки тієї любові, яка мучила її, фізично безсила подобатись йому, полонити його знову хоча б пристрасними ласками, якщо вже не могла повернути коханням, Христіана всього боялася, хоча й не знала, від чого той страх.

Вона невиразно відчувала, що над нею нависла небезпека, якась велика невідома небезпека. І ревнувала наосліп, ревнувала до всього й всіх, до жінок, яких бачила з вікна і які видавалися їй гарними, ревнувала, навіть не знаючи, сказав комусь із них Бретіньї хоч слово чи ні.

Вона питала його:

— Ви помітили тут одну дуже гарненьку особу, брюнетку, досить високу. Я побачила її недавно. Мабуть, недавно приїхала.

Поль відповідав:

— Ні, не знаю.

Вона одразу ж підозрювала, що він бреше, й заперечувала:

— Та не може бути, щоб ви її не помітили, мені здалося, що вона дуже гарна.

Він дивувався її впертості.

— Запевняю вас, що не бачив її,— казав. — Постараюсь зустрітися з нею.

Христіана думала: "Це, звісно, вона і є". Часом у неї виникала певність, що Поль має тут потай від неї зв’язок, що викликав сюди коханку, можливо, свою актрису. І вона розпитувала, кого могла — батька, брата, чоловіка — про всіх молодих і принадних жінок, яких вони бачили Ь Анвалі.

Якби вона хоч могла сама ходити, шукати, стежити за ним, це б її трохи заспокоїло, але тепер їй майже не дозволяли рухатись, і її муки ставали просто нестерпні. І коли вона розмовляла з Полем, самий тон її голосу

виказував її горе, це тільки ще дужче дратувало його, він нетерпеливився від цієї скінченої любові.

Тільки про одне він міг тепер говорити з нею спокійно — про майбутнє одруження Гонтрана, бо тоді можна було вимовляти ім’я Шарлотти і вголос міркувати про неї. Поль навіть відчував якусь таємну, невиразну, нез’ясовну втіху, слухаючи, як Христіана вимовляє ім’я дівчини, хвалить її вроду і вдачу, жаліє Шарлотту, шкодує, що брат

знехтував її, і висловлює бажання, щоб якийсь чесний чоловік зрозумів ЇЇ,' полюбив і одружився з нею.

Він потверджував:

— Авжеж, Гонтран зробив дурницю. Дівчина справді чарівна.

Христіана, нічого не підозрюючи, повторювала:

— Справді, чарівна. Це просто перлина! Досконала!

їй ніколи й на думку не спадало, щоб такий чоловік, як

Поль, полюбив цю дівчину і міг би одружитися з нею. Вона боялась тільки його коханок.

І — така вже дивна властивість людського серця — похвала Шарлотті в устах Христіани набирала для нього надзвичайної цінності, розпалювала його любов і потяг до дівчини, надавала їй непоборної принадності.

І ось одного дня, коли Поль і Гонтран прийшли до пані Онора, щоб зустрітися з дівчатами Оріоль, вони застали доктора Мазеллі, що сидів там, як у себе дома.

Він простяг до молодих людей обидві руки, сяючи італійською усмішкою, від якої здавалося, що в кожне слово, в кожен жест Мазеллі вкладає все своє серце.

Мазеллі зв’язували з Гонтран ом фамільярні дружні стосунки, доволі пустопорожні, викликані не так щирою приязню та довірою, як прихованою спорідненістю, подібністю, якоюсь спільністю їхніх нахилів.

Граф спитав:

— А як ваша прекрасна блондинка з лісу Сан-Сусі?

Італієць усміхнувся:

— Ба! Ми вже охололи одне до одного. Вона з тих жінок, що обіцяють усе, а не дають нічого.

Почалася розмова. Вродливий лікар запобігав перед дівчатами, особливо перед Шарлоттою. Розмовляючи з жінками, він голосом, жестами і поглядом показував своє схиляння перед ними. Вся його постать від голови до п’ят, здавалось, промовляла: "Я вас люблю", — і так красномовно, що неминуче підкоряла їх.

У нього була грація актриси, легка хода танцівниці, спритні руки штукаря, він знав усю науку хитромудрого спокушання, якою постійно користувався.

Вертаючись з Гонтраном до готелю, Поль сказав похмуро:

— Що цьому шарлатанові там треба?

Граф спокійно відповів:

— Хто їх знає, цих авантурників? Такі люди пролазять скрізь. Він, мабуть, стомився від бродячого життя, від примх своєї іспанки, у якої служить не так за лікаря, як за лакея, а то й ще за когось. Шукає здобич. Хотів було спіймати дочку професора Клоша, та схибив, як сам казав. Молодша дочка Оріоля становить для нього не меншу цінність. І він пробує, намацує, винюхує, вивідує. Став би співвласником курорту, постарався б скинути того дурня Латона, і в усякому разі щоліта залучав би собі чудову клієнтуру на зиму… До цього, хай йому чорт, він і хилить.. Можна не сумніватися.

Глухий гнів і ревнива ворожість прокинулись у серці Поля.

Хтось крикпув:

— Агов!

їх доганяв Мазеллі.

Бретіньї спитав його з ущипливою іронією:

— Куди це ви так швидко біжите, докторе, наче женетесь за фортуною.

Італієць усміхнувся, але не зупинився, тільки обернувся і, задкуючи, засунув граціозним жестом комедіанта обидві руки в кишені, вивернув їх, показавши, що там порожнісінько. Потім сказав:

— Я ще не спіймав її.

І, елегантно повернувшись на носках, побіг далі, як людина, що дуже поспішає.

Після цього вони ще кілька разів зустрічали Мазеллі у доктора Онора, він умів догодити всім трьом жінкам завдяки безлічі дрібних приємних послуг, завдяки тій самій спритності, якою догодив, мабуть, і герцогині. Він усе вмів робити бездоганно — і говорити компліменти, і готувати макарони. Причому, з нього був чудовий кухар. Надівши, щоб не забруднитися, синій фартух служниці, а на голову кухарський паперовий ковпак, наспівуючи по-італійському неаполітанських пісень, він вправно порався на кухні і зовсім не здавався смішним, сам успіх розважав та чарував, навіть дурнувату служницю, яка казала про нього: "Достоту Ісус Христос!"

Незабаром його наміри стали явними, і Поль уже не сумнівався, що Мазеллі старається, щоб Шарлотта закохалася в нього.

І, здавалося, небезуспішно. Він вдався до таких лестощів, хитрощів, був такий догідливий, що. коли дівчица бачила його, її обличчя прояснялось, вона була явно задоволена.

Поль і собі, навіть до пуття не усвідомлюючи того, став поводитись, як закоханий і як суперник. Побачивши доктора біля Шарлотти, він теж підходив до неї і, з властиво^ йому прямотою, старався завоювати прихильність дівчину. З грубуватою ніжністю, по-братському віддано, він говорив їй: "Я вас дуже люблю, повірте!" — але говорив З такою фамільярною щирістю, що його слова не можна було вважати любовним освідченням.

Здивований несподіваним суперництвом, Мазеллі пускав у хід всі свої здібності, і коли Бретіньї, вражений ревноща-ми, тими наївними ревнощами, які чоловік відчуває д0 кожної жінки, навіть не коханої, а такої, що тільки подобається йому, — коли Бретіньї з своєю природною пристрастю ставав різким та погордливим, італієць, який був більш гнучкий і завжди володів собою, відповідав дотепними жартами, влучними шпильками і глузливими компліментами.

Це була щоденна боротьба, якою обидва захопилися, хоч, може, ні той, ні той не мав якоїсь певної мети. Вони це хотіли поступитись, як ті собаки, що вчепилися в одну кістку.

До Шарлотти знову повернувся добрий настрій, аде якесь тонке лукавство, щось нез'ясовне, не таке щире, як колись, з’явилось у її усмішці та погляді. Здавалося, Гонт. ранова зрада її навчила, підготувала до майбутніх розчарувань, зробила хитрішою і обережнішою. Вона тонко і вправно маневрувала між обома закоханими, кожному казала те, що слід було казати, аби не викликати сутички між ними, ніколи жодному з них не віддала переваги, трохи глузувала з

кожного в присутності суперника, лишаючи їх в однаковому становищі, і навіть ніби не зважала серйозно на жодного. І в усьому цьому не було кокетства, а тільки весела хлоп’яча задиркуватість, яка часом робить дівчат непереможними.

Та ось Мазеллі начебто дістав перевагу. Стосунки мЬк ним і Шарлоттою, здавалося, стали ближчі, немовби появилася якась таємна згода. Розмовляючи з дівчиною, він спритні руки штукаря, він знав усю науку хитромудрого спокушання, якою постійно користувався.

Вертаючись з Гонтраном до готелю, Поль сказав похмуро:

— Що цьому шарлатанові там треба?

Граф спокійно відповів:

— Хто їх знає, цих авантурників? Такі люди пролазять скрізь. Він, мабуть, стомився від бродячого життя, від примх своєї іспанки, у якої служить не так за лікаря, як за лакея, а то й ще за когось. Шукає здобич. Хотів було спіймати дочку професора Клоша, та схибив, як сам казав. Молодша дочка Оріоля становить для нього не меншу цінність. І він пробує, намацує, винюхує, вивідує. Став би співвласником курорту, постарався б скинути того дурня Латона, і в усякому разі щоліта залучав би собі чудову клієнтуру на зиму… До цього, хай йому чорт, він і хилить… Можна не сумніватися.

Глухий гнів і ревнива ворожість прокинулись у серці Поля.

Хтось крикнув:

— Агов!

їх доганяв Мазеллі.

Бретіньї спитав його з ущипливою іронією:

— Куди це ви так швидко біжите, докторе, наче женетесь за фортуною.

Італієць усміхнувся, але не зупинився, тільки обернувся і, задкуючи, засунув граціозним жестом комедіанта обидві руки в кишені, вивернув їх, показавши, що там порожнісінько. Потім сказав:

— Я ще не спіймав її.

І, елегантно повернувшись на носках, побіг далі, як людина, що дуже поспішає.

Після цього вони ще кілька разів зустрічали Мазеллі у доктора Онора, він умів догодити всім трьом жінкам завдяки безлічі дрібних приємних послуг, завдяки тій самій спритності, якою догодив, мабуть, і герцогині. Він усе вмів робити бездоганно — і говорити компліменти, і готувати макарони. Причому, з нього був чудовий кухар. Надівши, щоб не забруднитися, синій фартух служниці, а на голову кухарський паперовий ковпак, наспівуючи по-італійському неаполітанських пісень, він вправно порався на кухні і зовсім не здавався смішним, сам успіх розважав та чарував, навіть дурнувату служницю, яка казала про нього: "Достоту Ісус Христос!"

Незабаром його наміри стали явними, і Поль уже не сумнівався, що Мазеллі старається, щоб Шарлотта закохалася в нього.

І, здавалося, небезуспішно. Він вдався до таких лестощів, хитрощів, був такий догідливий, що коли дівчина бачила його, її обличчя прояснялось, вона була явно задоволена.

Поль і собі, навіть до пуття не усвідомлюючи того, став поводитись, як закоханий і як суперник. Побачивши доктора біля Шарлотти, він теж

підходив до неї і, з властивою йому прямотою, старався завоювати прихильність дівчини. З грубуватою ніжністю, по-братському віддано, він говорив їй: "Я вас дуже люблю, повірте!" — але говорив з такою фамільярною щирістю, що його слова не можна було вважати любовним освідченням.

Здивований несподіваним суперництвом, Мазеллі пускав у хід всі свої здібності, і коли Бретіньї, вражений ревнощами, тими наївними ревнощами, які чоловік відчуває до кожної жінки, навіть не коханої, а такої, що тільки подобається йому, — коли Бретіньї з своєю природною пристрастю ставав різким та погордливим, італієць, який був більш гнучкий і завжди володів собою, відповідав дотепними жартами, влучними шпильками і глузливими компліментами.

Це була щоденна боротьба, якою обидва захопилися, хоч, може, ні той, ні той не мав якоїсь певної мети. Вони не хотіли поступитись, як ті собаки, що вчепилися в одну кістку.

До Шарлотти знову повернувся добрий настрій, але якесь тонке лукавство, щось нез'ясовне, не таке щире, як колись, з’явилось у її усмішці та погляді. Здавалося, Гонт-ранова зрада її навчила, підготувала до майбутніх розчарувань, зробила хитрішою і обережнішою. Вона тонко і вправно маневрувала між обома закоханими, кожному казала те, що слід було казати, аби не викликати сутички між ними, ніколи жодному з них не віддала переваги, трохи глузувала з кожного в присутності суперника, лишаючи їх в однаковому становищі, і навіть ніби не зважала серйозно на жодного. І в усьому цьому не було кокетства, а тільки весела хлоп’яча задиркуватість, яка часом робить дівчат непереможними.

Та ось Мазеллі начебто дістав перевагу. Стосунки між ним і Шарлоттою, здавалося, стали ближчі, немовби появилася якась таємна згода. Розмовляючи з дівчиною, він легенько грався її парасолькою або стрічкою сукні, а Поль вбачав у тому своєрідне моральне володіння і впадав у розпач, ладен був дати італійцеві ляпаса.

А одного разу, в домі Оріолів, розмовляючи з Луїзою та Гонтраном і пильно стежачи за Мазеллі, який тихенько щось розповідав Шарлотті, а вона всміхалася, Бретіньї раптом побачив, що дівчина дуже схвилювалась і почервоніла; у нього не було сумніву, що той освічився їй у коханні. Вона опустила очі, перестала всміхатись, але слухала і Поль, відчуваючи, що ось-ось вибухне, сказав Гонтранові:

— Вийди, будь ласка, зі мною на хвилинку.

Граф перепросив наречену і рушив за приятелем.

Як тільки вони вийшли на вулицю, Поль палко заговорив:

— Слухай, треба за всяку ціну перешкодити негідиикові-італійцю спокушати цю беззахисну дитину.

— Що ж, по-твоєму, я маю зробити?

— Попередити її, що це авантурник.

— Е, голубе, мене це не обходить.

— Але ж вона буде твоєю зовицею.

— Так, але я не маю ніяких доказів, що Мазеллі готує якісь злочинні заміри. Він однаково залицяється до всіх жінок і ще ні разу не зробив і не сказав нічого непристойного.

— Гаразд, якщо ти не хочеш узяти це на себе, то я сам візьму, хоч мене, певна річ, воно обходить ще менше, ніж тебе.

— Ти що, закохався в Шарлотту?

— Я?.. Ні… Але я добре бачу гру цього негідника.

— Ти, друже, втручаєшся в делікатні справи… принаймні, якщо ти не закоханий у Шарлотту…

— Ні… не закоханий… але я повинен прогнати цього пройдисвіта, от що…

— І що ж ти збираєшся зробити, хотів би я знати?

— Дати ляпаса мерзотникові.

— Чудово, прекрасний спосіб, щоб вона його покохала. Ви битиметесь, і чи він тебе поранить, чи ти його, — все одно він стане для неї героєм.

— А що б ти зробив?

— На твоєму місці?

— На моєму місці.

— Я поговорив би з дівчинкою по-приятельському. Вона дуже довіряє тобі. Я просто розказав би їй, що таке оці світські жевжики. Ти говориш палко. І я дав би їй зрозуміти, по-перше, чому з’явився з іспанкою, по-друге, чому пробував захопити дочку професора Клоша, по-третє, чому він, піймавши там облизня, тепер намагається завоювати Шарлотту Оріоль.

— А чому ти сам цього не зробиш? Ти ж будеш її зятем.

— Бо… бо… через те, що було між нами… розумієш… Я не можу.

— Це правда. Я сам їй скажу.

— Може, зразу й влаштувати тобі розмову з нею наодинці?

— Авжеж, хай йому чорт.

— Гаразд, погуляй ще хвилин десять, я зараз заберу Луїзу та Мазеллі, і коли ти повернешся, Шарлотта буде сама.

Поль Бретіньї пішов у сторону анвальських міжгір'їв, обдумуючи, як почати важку розмову.

Він справді застав Шарлотту Оріоль саму в холодній побіленій вітальні батьківського дому і, сідаючи поруч з нею, сказав:

— Це я попросив Гонтрана влаштувати мені побачення з вами.

Вона глянула на нього ясними очима:

— А навіщо?

— О, не для того, щоб казати вам банальні компліменти в італійському стилі, а щоб поговорити з вами як друг, як відданий друг, щоб дати вам пораду.

— Говоріть.

Він почав здалека, згадав про свій життєвий досвід та її недосвідченість і непомітно, стриманими, але ясними виразами заговорив про авантурників, які скрізь шукають багатства, з професійною вправністю використовуючи всіх наївних і добрих істот, чоловіків і жінок, намагаючись залізти їм у серце і в кишеню.

Вона трохи зблідла і слухала його серйозно, з напруженою увагою.

Далі озвалася:

— Я розумію і не розумію. Ви когось маєте на увазі, кого ж саме?

— Я маю на увазі доктора Мазеллі.

Тоді вона опустила очі й хвилину сиділа мовчки, потім нерішуче сказала;

— Ви щирі зі мною, то й я буду щира. Відтоді… відтоді… після заручин сестри я стала вже не така… не така дурна.

Так от, я й сама вже здогадувалась про те, що ви мені кажете… мене тільки забавляло все це.

Вона підвела голову, і в її усмішці, в лукавому погляді, в маленькому кирпатому носику, у вогкому блискові її зубів було стільки природної грації, веселої насмішки і чарівної жартівливості, що Бретіньї відчув той нестримний пристрасний порив, який не так давно кинув його до ніг останньої коханки. І серце його оповила радість: Мазеллі не здобув переваги. Це він, Поль, він переміг!

Він спитав:

— То ви не любите його?

— Кого? Мазеллі?

— Так.

Вона тільюгглянула на нього таким тужливим поглядом, що зворушив його до глибини душі, і він прошепотів благально:

— І… ви не любите… нікого?

Вона відповіла, опустивши очі:

— Не знаю… Люблю тих, хто мене любить.

Він раптом схопив дівчину за руки і почав шалено їх цілувати, ним володіло те пристрасне захоплення, коли голова палає, коли з уст зриваються безтямні слова — голос скоріше розбурханої крові, ніж серця. Він пробелькотів:

— Я, я люблю вас, маленька моя Шарлотто, я люблю вас!

Вона швидко визволила руку і поклала йому на уста, прошепотівши:

— Мовчіть… Прошу вас, мовчіть!.. Мені буде надто боляче, якщо виявиться, що й це брехня.

Шарлотта підвелася, він встав, схопив її в обійми і палко поцілував.

Раптом почувся якийсь шум, і вони відсахнулись одне від одного: старий Оріоль увійшов до кімнати і вражено дивився на них. Потім закричав:

— Ох, мержотник! Ох, мержотник!.. Ох, рожбійник!..

Шарлотта втекла, і чоловіки лишились віч-на-віч.

Прийшовши до тями, Поль спробував порозумітися.

— Боже мій… Добродію… я поводився… справді як…

Але старий не слухав; гнів, нестямний гнів охопив його, стиснувши кулаки, він підступав до Бретіньї і все повторював:

Ох, мержотник…

Підійшовши впритул до Поля, Оріоль вузлуватими селянськими руками схопив його за барки. Але Поль, теж високий, а до того ж дужчий і спритніший, бо займався спортом, одним рухом відштовхнув овернця і притис його до стінки.

— Слухайте, дядьку Оріоль, нам не битися треба, а порозумітися. Я поцілував вашу дочку, це правда… Присягаюся вам, що це було вперше… і присягаюся, що хочу одружитися з нею.

Фізичний порив Оріоля від стусана супротивника вщух, але гнів ще не вгамувався, і старий пробурчав:

— А, он воно що! Украсти дочку і дістатися до її грошей. Шах-р-р-рай!..

І все, що було у нього на серці, вирвалося безліччю розпачливих слів. Він ніяк не міг заспокоїтись, що пообіцяв такий посаг за старшою дочкою — погодився віддати свої виноградники, які переходили до рук парижан. Тепер він уже підозрював, що Гонтран — злидар, догадувався про підступність Андермата і, забуваючи про несподіване багатство, яке він здобув завдяки банкірові, виливав свою жовч і потайну злобу на цих негідників, котрі не давали йому спокійно спати.

Можна було подумати, що Андермат з родичами та друзями щоночі приходять його грабувати, щось красти у нього — землі, джерела, дочок.

І він кидав докори в обличчя Бретіньї, звинувачував у тому, що теж зазіхає на його добро, що він шахрай і з Шарлоттою хоче одружитися, аби захопити його землю.

Полеві урвався терпець, і він кинув старому:

— Та я багатший за вас, старий осел! Я б сам міг дати вам грошей…

Старий замовк, слухаючи його недовірливо, але уважно, потім знову почав свої скарги, але вже спокійніше.

Тепер Поль відповідав йому, пояснював і, вважаючи себе зв’язаним несподіваною пригодою, в якій тільки він був винен, казав, що одружиться без ніякого посагу.

Оріоль хитав головою, перепитував, ніби не розумів. Він усе ще думав, що Поль справжній жебрак і нічого не має.

Нарешті Бретіньї у відчаї гукнув йому:

— Та в мене ж більше як сто двадцять тисяч ренти, старий дурню! Розумієте?.. У мене три мільйони капіталу!..

Той раптом спитав:

— А ви напишете це на папері?

— Авжеж напишу!

— І підпишетесь?

— І підпишусь.

— На гербовому папері?

— Та на гербовому ж!

Тоді старий відімкнув шафу, дістав з неї два аркуші гербового паперу і, дещо змінивши зобов’язання, яке з нього взяв кілька днів тому Андермат, написав чудернацьку шлюбну угоду, де йшлося про три мільйони, гарантовані нареченим і Бретіньї довелося скріпити її своїм підписом.

Коли Поль вийшов на вулицю, йому здалося, що земля перевернулась. Отже, він був заручений — мимо своєї волі, мимо волі Шарлотти, волею випадку, через вигадливий збіг обставин, що позбавили його будь-якого виходу. Він бурмотів:

— Що за безглуздя!

А потім подумав: "А втім, я, мабуть, нічого кращого не знайшов би в цілому світі". І в глибині душі радів, що доля поставила йому цю пастку.

VI

Наступний день почався для Андермата кепсько. Прийшовши до водолікарні, він довідався, що вночі в "Сплен-дід-готелі" помер від апоплексичного удару пан Обрі-Пас-тер. Інженер був дуже корисний йому своїми знаннями, своїм безкорисливим захопленням і любов’ю до монт-орі-ольського курорту, який він вважав немовби своїм дитям, а окрім того, було ще й надзвичайно прикро, що хворий, приїхавши лікуватися аби запобігти крововиливу, й помер саме в період лікування, в розпалі сезону, на початку успіхів новонародженого міста.

Банкір, дуже схвильований, походжав туди й сюди по кабінету головного лікаря, добирав способу, щоб пояснити це лихо якоюсь іншою причиною, вигадував нещасний випадок, падіння, необачність,

аневризм, і нетерпляче ждав лікаря Латона, який мав констатувати смерть — в обережних висловах, так, щоб не було жодної підозри щодо справжньої причини її.

Головний лікар увійшов блідий та схвильований, і прямо з порога запитав:

— Ви знаєте сумну новину?

— Знаю, помер Обрі-Пастер.

— Ні, ні, я не про те — доктор Мазеллі втік з дочкою професора Клоша.

Андерматові поза шкірою пройшов дрож.

— Як?.. Ви кажете…

— Ох, дорогий докторе, це жахлива катастрофа, це крах…

Він сів, витер лоба і розповів усе, що чув від Петрюса Мартеля, якому щойно перед тим це розповів лакей пана професора.

Мазеллі дуже завзято впадав за гарною блондинкою, страшенною кокеткою, легковажною жінкою, вдовою, перший чоловік якої помер, казали, від сухот через надто палку любов. Але пан Клош, довідавшись про наміри італійського лікаря і не бажаючи мати цього авантурника другим зятем, рішуче вигнав його геть, заставши колись навколішках перед дочкою.

Мазеллі вийшов у двері, а незабаром за допомогою шовкової драбинки закоханих вліз у вікно. Було двоє різних пояснень. За першим, він довів дочку професора до нестями від кохання і ревнощів, за другим,

він весь час потай бачився з нею, вдаючи, буцімто цікавиться іншою жінкою; нарешті, впевнившись, що професор не поступиться, сьогодні вночі викрав її, щоб цим скандалом добитися шлюбу.

Андермат усе ходив по кімнаті, а доктор Латон схопився і, притулившись до стіни, викрикнув:

— І це лікар, пане, лікар отаке вчинив… Доктор медицини!.. Яка розбещеність!..

Глибоко засмучений Андермат обмірковував наслідки, класифікував їх і зважував, ніби підбиваючи підсумки. Виходило ось що:

1. Прикрі чутки ширяться по сусідніх курортах і дійдуть аж до Парижа. Проте, якщо вміло взятися, то, либонь, можна буде використати це викрадення як рекламу. Півтора десятка добре складених заміток привернули б до Монт-Оріоля велику увагу.

2. Від'їзд професора Клоша — непоправна втрата.

3. Від'їзд герцогині і герцога де Рамас-Альдаварра — друга неминуча втрата, якої нічим не відшкодувати.

Загалом, доктор Латон мав слушність. Це була жахлива катастрофа.

І тоді банкір звернувся до лікаря:

— Вам треба негайно піти в "Сплендід-готель" і скласти акт про смерть Обрі-Пастера так, щоб ніхто не догадався про крововилив.

Доктор Латон узяв капелюха і, вже виходячи, сказав:

— Ах, ще одна новина! Це правда, що ваш приятель, Поль Бретіньї, одружується з Шарлоттою Оріоль?

Андермат здригнувся від подиву:

— Бретіньї? Та що ви!.. Хто вам сказав?

— Той же Петрюс Мартель, а він чув од самого Оріоля.

— Від Оріоля?

— Атож, від старого Оріоля, який хвалився, що його майбутній зять має три мільйони статку.

Вільям не знав уже, що й думати. Пробурмотів:

— Справді, це можливо, останнім часом він біля неї дуже впадав!.. Але ж тоді... увесь пагорб — наш... увесь пагорб!.. О, треба негайно впевнитися самому.

І він вийшов з лікарем, аби ще до сніданку побачитися з Полем.

Тільки-но Андермат зайшов до готелю, йому сказали, що дружина вже кілька разів питала про нього. Він застав її ще в ліжку — Христіана розмовляла з батьком та братом, який швидко й неуважно переглядав газети.

Вона почувала себе кепсько, дуже кепсько, і хвилювалась. їй не знати чого було страшно. До того ж уже кілька днів їй не давало спокою одне бажання — дедалі невідчеп-ніша забаганка вагітної жінки: вона хотіла порадитися з лікарем Блеком. Постійно чуючи довкола себе кпини з доктора Латона, вона втратила до нього всяку довіру і хотіла вислухати думку іншого лікаря, думку доктора Блека, слава якого

невпинно зростала. Страхи, всякі страхи, всякі передчуття, що мучать жінок наприкінці вагітності, гнітили її тепер з ранку до вечора. Минулої ночі вона бачила сон, після чого надумала, що дитина не так лежить, що нормальні пологи неможливі і доведеться вдатися до кесаревого розтину. І Христіана вже переживала в уяві цю операцію. Бачила, як лежить на спині, з розрізаним животом, на скривавленому ліжку, а з неї виймають щось червоне, нерухоме, безголосе, мертве. Кожні десять хвилин вона заплющувала очі й знову уявляла собі ту жахливу, болісну муку. Зрештою вбила собі в голову, що тільк" доктор Блек може сказати їй правду, і зажадала, щоб він зараз же прийшов, оглянув її негайно, негайно, негайно!

Страшенно збентежений Андермат не знав, що й казати.

— Але ж, маленька моя, це дуже важко, зважаючи на мої стосунки з Латоном… це… навіть неможливо. Слухай,

ось що я придумав — покличу професора Ма-Руселя. Де там Блекові до нього! Він не відмовиться прийти.

Але Христіана наполягала на своєму. Хотіла, щоб прийшов Блек, тільки він! їй треба було його побачити, побачити його велику голову, голову бульдога, коло себе. Це була пристрасна потреба, безтямне й забобонне бажання; він був конче потрібен їй.

Тоді Вільям спробував відвернути її думки на інше.

— Ти ще не знаєш, той інтриган Мазеллі цієї ночі викрав дочку професора Клоша. Вони втекли невідомо куди. Оце так історія!

Вона підвелась на подушці; її очі розширились від туги, і вона прошепотіла:

— О бідна герцогиня… бідна жінка… Як мені шкода її!

Серцем вона вже давно розуміла страждання іншого

пристрасного, змученого серця! Бо ж мучилась тим самим болем, плакала тими самими слізьми.

Проте знову сказала:

— Слухай, Вілю, поклич Блека. Я відчуваю, що помру, якщо він не прийде.

Андермат узяв її руку й ніжно поцілував:

— Ну, маленька моя Христіано, будь же розважлива… зрозумій…

Побачивши на її очах сльози, він звернувся до маркіза:

— Краще це зробити вам, любий тестю. Я не можу. Блек щодня приходить сюди о першій годині до принцеси Мальдебурзької. Спиніть його і попросіть зайти до вашої дочки. Ти ж почекаєш годинку, правда, Христіано?

Вона погодилась годину чекати, але вставати з ліжка, щоб поснідати з ними, відмовилась, і чоловіки пішли до їдальні самі.

Поль уже був там. Побачивши його, Андермат скрикнув:

— Слухайте, що це мені сьогодні сказали? Ви одружуєтесь із Шарлоттою Оріоль? Це ж неправда, га?

Молодий чоловік, стурбовано поглядаючи на зачинені двері, стиха відповів:

— Боже мій, правда!

Ніхто ще не знав цього, і вони всі троє стояли перед ним, остовпілі від подиву.

Вільям спитав:

— Що це вам стукнуло? З вашим достатком женитися? Зв’язувати себе з жінкою, коли ви можете мати їх усіх? Крім того, і сім’ю її ніяк не назвеш шляхетною. Це добре для Гонтрана, у якого в кишені порожньо.

Бретіньї засміявся:

— Батько мій забагатів на борошні, він був мельником… Якби ви його знали, то теж сказали б, що йому бракує шляхетності… Що ж до дівчини…

Андермат урвав його:

— О, вона чудова… прекрасна… чарівна… і… знаєте… вона не буде бідніша за вас… якщо не багатша… це кажу вам я, повірте!..

А Гонтран пробурмотів:

— Авжеж, шлюб нічому не заважає і прикриває відступ. Шкода тільки, що ти не попередив нас. Як же, до біса, це сталося, друже?

Тоді Поль усе розповів, трохи дещо змінивши. Перебільшив свої вагання й про те, як у нього раптом виникло таке рішення, коли слова дівчини дали підставу думати, що вона любить його. Казав про несподіваний прихід старого Оріоля, про їхню сварку, теж перебільшивши її, про сумніви селянина щодо його багатства і про гербовий папір, видобутий з шафи.

Андермат, мало не плачучи від сміху, стукнув рукою по столу:

— О! То він повторив цю штуку з гербовим папером! Це ж мій, мій винахід!

Але Поль, трохи почервонівши, пробурмотів:

— Прошу вас, не кажіть поки що про цю новину вашій дружині. Ми з нею великі друзі, тож зручніше буде, якщо я сам про все їй розповім…

Гонтран дивився на приятеля з чудною веселою посмішкою, яка, здавалось, говорила: "Дуже добре придумав, дуже добре! От як треба кінчати такі справи — без галасу, без історій, без драм!"

І запропонував:

— Якщо хочеш, друзяко, ходімо до неї разом після сніданку, коли вона встане, і ти скажеш про своє рішення.

Вони зустрілись поглядами, якийсь час пильно дивились один на одного, читаючи приховані думки, потім відвернули очі.

І Поль байдуже відповів: %

— Гаразд, я з радістю, ми про це ще поговоримо.

Увійшов лакей, попередив, що доктор Блек приїхав до

принцеси, і маркіз одразу ж вийшов, щоб перестріти його.

Він пояснив лікареві становище, розповів про труднощі зятя та бажання дочки, і той охоче пішов за ним.

Як тільки маленький головатий чоловік зайшов у кімнату Христіани, вона сказала:

— Тату, залиш нас.

І маркіз вийшов. Тоді вона ледве чутним, ніжним голосом, немов на сповіді, розповіла про свої тривоги, страхи й кошмари. Лікар слухав, як священик, дивлячись на неї великими круглими очима, і легенько кивав головою, показуючи свою уважність.

— Так, так, — бурмотів він, начебто хотів сказати: "Ваш стан я знаю, як свої п’ять пальців, і вилікую, як захочу".

Коли Христіана скінчила, він почав з дріб’язковою докладністю розпитувати про її життя, звички, режим, лікування. Він, здавалось, то схвалював її жестом, то стримано відкидав щось коротким вигуком. А як вона дійшла до найбільшого свого страху, що дитина не так лежить, він підвівся і з цнотливістю духівника обмацав її руками скрізь ковдру, після чого сказав:

— Ні, все дуже добре.

їй захотілось поцілувати його. Яка мила людина, цей лікар!

Блек узяв аркуш паперу на столі й написав рецепт. Рецепт був довгий, дуже довгий. Потім знову підійшов до ліжка і зовсім іншим тоном, немов показуючи, що професійний і священний обов’язок його вже скінчений, завів з нею розмову.

У нього був глибокий, густий голос, гучний голос кремезного карлика, і його звичайнісінькі фрази звучали як питання. Говорив він про все. Видно, його дуже цікавило Гонтранове одруження.

— Я вже не кажу про одруження пана Бретіньї, хоч це зовсім не секрет, бо Оріоль розповідає про це всім.

їй зробилося млосно, холод побіг від кінчиків пальців, охопивши все тіло — руки, груди, живіт, ноги. Христіана ще не зовсім розуміла, але страх, що лікар не докаже і вона не знатиме правди, зробив її обережною.

— Он як! — прошепотіла вона. — Оріоль усім це розповідає?

— Так, так! Хвилин десять тому він мені самому це сказав. Добродій Бретіньї, здається, дуже багатий і вже давно любить Шарлотту. А втім, ці два шлюби влаштувала пані Онора. В її домі зустрічалися молоді люди…

Христіана заплющила очі. Знепритомніла.

Лікар гукнув на допомогу, і в кімнату прибігла покоївка;

потім з’явилися маркіз, Андермат і Гонтран, і всі кинулися діставати оцет, ефір, лід та всякі інші непотрібні речі.

Раптом молода жінка поворухнулася, розплющила очі, підвела руки і, скорчившись на ліжку, дико скрикнула. Вона намагалась говорити, бурмотіла:

— О, як боляче… Боже мій… як боляче… у крижах… Мене ніби розриває… о Боже мій… — І знову кричала.

Незабаром стало ясно, що почалися пологи.

Тоді Андермат кинувся по доктора Латона; той саме кінчав снідати.

— Мерщій ходімо… З дружиною нещастя… мерщій…

Потім він вигадав хитрість і сказав, що доктор Блек

саме був у готелі, коли почалися болі.

Доктор Блек підтвердив перед колегою цю брехню.

— Я тільки-но зайшов до принцеси, коли мені сказали, що з пані Андермат погано. Я прибіг. І якраз вчасно!

Але Вільяма, схвильованого і стривоженого, раптом охопили сумніви щодо обох лікарів; серце йому шалено калатало, і він без капелюха побіг до професора Ма-Руселя благати, щоб той прийшов на допомогу. Професор одразу ж погодився, застебнув сюртук машинальним жестом лікаря, що вирушає до хворого, і пішов великою поспішною, статечною ходою видатної людини, присутність якої може врятувати життя.

Як тільки він увійшов, обидва лікарі шанобливо й смиренно почали з ним радитись, повторюючи в один голос:

— Ось що сталося, дорогий професоре… Як ви вважаєте, дорогий професоре?.. Чи не було тут, дорогий професоре…

Андермат, розгублений від зойків дружини, і собі закидав Ма-Руселя питаннями і теж безперестанно називав його "дорогим професором".

Христіана, лежачи майже гола перед цими чоловіками, нічого не бачила, не знала, не розуміла; вона так страшенно мучилась, що всі думки вилетіли у неї з голови. їй здавалось, що її пиляють по животу і крижах довгою пилкою з тупими зубцями, які роздирали їй кості і м’язи, — поволі, нерівно, з поштовхами, на якусь мить зупинялись і знову пиляли, чимраз дужче.

Коли ці тортури на хвильку стихали, коли роздерте тіло давало розумові прояснитись, тоді в неї зринала думка — іце жорстокіша, ще болісніша за фізичний біль: він любить іншу жінку і от-от одружиться з нею.

І щоб угамувати пекучий біль, що ятрився в її душі, вона силкувалась викликати жорстоку муку в тілі — напружувала м’язи, вигиналась, і коли перейми починалися знову, принаймні ні про що не думала.

Ці муки тривали вже п’ятнадцять годин, Христіана так знесиліла від болю та розпачу, що більше не хотіла й жити і, корчившись від нестерпного болю, кликала смерть. І раптом після одного особливо довгого і жорстокого приступу їй здалося, що з неї виверглись усі нутрощі. І все скінчилось; біль ущух, як ущухають хвилі, і вона відчула таку велику полегкість, що навіть горе її на якийсь час заніміло. До неї звертались, вона відповідала знесилено, ледь чутно.

Над нею схилилось обличчя Андермата, і він сказав:

— Дівчинка… майже доношена… вона житиме…

Христіана тільки прошепотіла:

— О Боже мій!

Отже, у неї дитина, жива дитина, яка ростиме… дитина Поля! їй знову захотілося кричати, — так стисло серце від цього нового горя. У неї дочка! Ні, не треба! Ніколи б не бачити її… Ніколи не доторкуватися б до неї!

Її дбайливо вклали, цілували. Хто? Певно, батько й чоловік? Вона не знала. А де ж він? Що робить? Яка б вона була щаслива зараз, якби він любив її!

Минав час, спливали години, а вона навіть не помічала — день зараз чи ніч, їй пекла тільки одна думка: він любить іншу.

Зненацька їй подумалось: "А може, це неправда? Як би це я не знала про його одруження раніше за цього лікаря?"

Потім зрозуміла, що від неї все приховали. Поль подбав, щоб вона не довідалась.

Подивилася, хто є в кімнаті. Якась незнайома, видно, сільська жінка, сиділа біля неї. Христіана не наважилась її розпитувати. У кого ж їй запитати?

Раптом двері відчинилися. В кімнату ввійшов навшпиньки чоловік. Побачивши, що вона розплющила очі, ступив до неї.

— Тобі краще?

— Так, дякую.

— Ти вчора дуже налякала нас. Але тепер небезпека минула! Тільки не знаю, як нам з тобою бути. Я телеграфував нашій приятельці, пані Ікардон, яка збиралась приїхати на родини, повідомив про все і просив, щоб приїхала. Але в неї небіж саме захворів на скарлатину, і вона доглядає його… А ти ж не можеш бути сама, без якоїсь

жінки… більш-менш… більш-менш… підходящої… Одна тутешня дама пропонує свої послуги, вона могла б побути з тобою всі ці дні, і я, признатися, погодився. Це пані Онора.

Христіана раптом згадала, що казав їй доктор. Злякано здригнулась і простогнала:

— О ні… ні… не треба її… не треба…

Вільям не зрозумів і сказав:

— Слухай, я добре знаю, що вона вульгарна, але твій брат дуже цінить її, вона зробила йому велику послугу, до того ж, кажуть, вона

була повитухою, і Онора познайомився з нею у якоїсь породіллі. Якщо тобі вона дуже не сподобається, то я завтра ж звільню її. Спробуймо все-та-ки. Хай прийде до тебе раз чи два.

Вона мовчала, замислившись. Відчувала пекучу потребу знати, знати все; і, сподіваючись слово по слову випитати у цієї жінки таку жорстоку, таку болючу для неї правду, ладна була сказати: "Іди... зараз же іди по неї... зараз же... йди!"

А до того нездоланного бажання знати домішувалася дивна потреба ще дужче ятрити собі душу, пережити до кінця своє горе, хай воно колючим терням ранить їй серце — таємнича, хвороблива,'несамовита потреба мучеництва.

І вона прошепотіла:

— Гаразд, поклич пані Онора, я згодна.

Потім, відчуваючи, що не може далі чекати, що їй треба зараз же впевнитися, остаточно впевнитися в цій зраді, вона тихим, як легенький подих, голосом спитала у Вільяма:

— Це правда, що пан Бретіньї одружується?

Андермат спокійно відповів:

— Правда. Тобі про це сказали б раніше, якби можна було з тобою говорити.

Вона озвалася ще:

— З Шарлоттою?

— З Шарлоттою.

Але у Вільяма теж була своя невідступна думка, що ні на мить не покидала його: він думав про дочку, яка тільки-но почала жити й на яку він щохвилини бігав дивитися. Йому було прикро, що Христіана не запитала відразу ж про дитину, і він з ніжним докором сказав:

— Чого ти не питаєш про маленьку? Знаєш, вона чудово почуває себе!

Христіана здригнулась, наче він доторкнувся до відкритої рани. Але ж треба було пройти через усі муки.

— Принеси її,— мовила вона.

Він зник за завісою, що була в ногах ліжка, і за мить повернувся, сяючи гордощами й щастям, незграбно тримаючи в руках білий згорток.

Поклав його на вишиту подушку біля Христіани, що задихалася від хвилювання, і сказав:

— Глянь, яка гарненька!

Христіана подивилась.

Андермат двома пальцями відхилив легеньке мереживо, й вона побачила личко дитини, таке крихітне, таке червоне личко з заплющеними очима і губками, що ледь ворушилися.

Схилившись над цією істотою, що тільки починала жити, вона подумала: "Це моя дочка… дочка Поля… Так ось що завдало мені таких мук… це… це… моя дочка!.."

Відраза до дитини, яка своїм народженням так жорстоко катувала її бідне серце і ніжне жіноче тіло, раптом зникла; Христіана розглядала тепер її з палкою, болісною цікавістю, з глибоким подивом, з подивом тварини, що дивиться на свого первістка.

Банкір сподівався, що вона пристрасно приголубить дитину. І, все ще здивований і збентежений, спитав:

— Ти не поцілуєш її?

Вона тихенько нахилилась над маленьким червоним лобиком, відчуваючи, як він притягує її уста. І коли доторкнулась, коли притулилась до нього, вогкуватого й теплого, теплого від її власного життя, їй здалося, що вона вже не зможе відірвати уст від дитини, що вона припала до неї назавжди.

Щось торкнулося її щоки — то чоловік нахилився, щоб поцілувати її. Він з ніжною вдячністю пригорнув жінку, а тоді захотів приголубити й дочку і, витягнувши губи, ніжно та обережно поцілував її кілька разів у носик.

У Христіани серце стислося від цієї ласки, і вона дивилася на них обох — на свою дочку і на нього... на нього!

Андермат хотів покласти дитину назад у колиску.

— Ні,— заперечила мати, — залиш її ще на кілька хвилин, щоб я відчувала її коло себе. Не говори, не ворушись, залиш нас, почекай.

Вона обняла рукою загорнуте в пелюшки тільце, притулилась лобом до личка, що весь час кривилось, заплющила очі й завмерла, ні про що не думаючи.

Але за кілька хвилин Вільям тихо доторкнувся до її плеча:

— Ну, любенька, будь розважлива! Не треба хвилюватися, ти ж знаєш, не треба хвилюватись.

І відніс дівчинку, а мати провела її очима, аж поки та не зникла за завісою ліжка.

Потім Андермат повернувся.

— То, завтра вранці я пришлю до тебе пані Онора, — сказав.

Вона відповіла вже твердішим голосом:

— Так, голубе, можеш прислати її… завтра вранці.

І випросталась на ліжку, стомлена, розбита і, мабуть, уже не така нещасна.

Ввечері її провідали батько та брат і розповіли місцеві історії: професор Клош спішно поїхав шукати дочку, герцогині де Рамас щось не видно, певно, подалася розшуку-* вати Мазеллі. Гонтран сміявся з цих пригод, виводячи з них комічну мораль.

— На цих курортах діються просто неймовірні речі! Це єдині казкові краї, що існують на землі! За два місяці тут трапляється більше подій, ніж у всьому світі за цілий рік. Можна подумати, води на курортах не мінеральні, а чарівні. І скрізь те саме — в Ексі, Руайя, Віші, Люшоні, як і на морських курортах — у Дьєпі, Етрета, Трувілі, Біарріді, Кані, Ніцці. Тут можна зустріти представників усіх народів, всяких станів, незрівнянних пройдисвітів, мішанину рас і людей, якої не знайдеш більше ніде в світі. А скільки надзвичайних пригод! Жінки тут викидають усякі штуки на диво легко і швидко. В Парижі вони опираються, а на курортах — падають! Чоловіки тут знаходять хто багатство, як Андермат, хто — смерть, як Обрі-Пастер, хто ще гірше… одружуються… як я… та Поль. Смішно й безглуздо!

Ти ж знаєш, що Поль одружується, правда?

Вона пробурмотіла:

— Так, Вільям казав мені.

Гонтран вів далі:

— Він має слушність, цілковиту слушність. Дівчина з селянської сім’ї… Так що ж, це краще, ніж дівчина з сім’ї авантурника чи просто якась дівка. Я знаю Поля. Він кінчив би тим, що одружився б з якоюсь хвойдою, якщо б тільки та опиралася йому хоч півтора місяці. А щоб йому опиратись, треба бути або розпусною, або невинною. Він натрапив на невинну. Тим краще для нього.

Христіана слухала, і кожне братове слово проникало їй в серце, завдаючи болю, жахливого болю.

Заплющивши очі, вона сказала:

— Я дуже стомилась. Хочеться трохи відпочити.

Маркіз і Гонтран поцілували її і вийшли.

Але заснути вона не могла, так її мучили болісні думки. Свідомість того, що він уже не любить її, зовсім не любить, завдавала їй такого болю, що коли б рядом не було сиділки, яка дрімала в кріслі, вона б устала, відчинила вікно й кинулась на кам’яні сходи. Поміж завісками вікна проходив тоненький промінчик місячного світла і на паркеті лежала ясна кругла пляма. Христіана глянула на ту пляму, і її охопили спогади: згадались озеро, ліс, перше ледве чутне і таке хвилююче освідчення: "Я люблю вас", і Турноель, і всі їхні ласки у вечері на темних стежках, і дорогу на Ла-Рош-Прадьєр. Раптом вона уявила собі ту білу дорогу, і зоряну ніч, і його, Поля, який, обнявши за стан якусь жінку,

щокроку цілує її в уста. Вона впізнала жінку. То була Шарлотта! Він пригортає її до себе, усміхається так, як тільки він один уміє, шепоче їй на вухо ті ніжні слова, які тільки він уміє говорити, потім стає навколішки й цілує перед нею землю, як цілував колись перед Христіаною. їй стало так боляче, так боляче, що вона відвернулась і, припавши обличчям до подушки, заридала. Вона мало не кричала, такий розпач розривав їй душу.

Нестямно калатало серце, і кожен удар його, відлунюючи в скронях, весь час вистукував одне й теж: "Поль! Поль! Поль!" Вона затикала вуха руками, щоб не чути, закутувалася з головою в ковдру, але тоді це слово з кожним ударом невгамовного серця дзвеніло в глибині її грудей.

Сиділка, прокинувшись, запитала:

— Вам стало гірше, пані?

Христіана повернула до неї заплакане лице і прошепотіла:

— Ні, я спала й бачила сон... Мені стало страшно.

Потім попросила засвітити свічки, щоб не бачити місячного променя.

Одначе десь над ранок вона задрімала.

Поспала кілька годин, коли Андермат привів пані Онора. Товста жінка з першої ж миті почувала себе як дома — сіла коло ліжка, взяла породіллю за руку, почала розпитувати її, неначе лікар, і, задоволена відповідями, промовила:

— Ну що ж, усе гаразд.

Потім скинула капелюха, рукавички, шаль і сказала сиділці:

— Можете йти, серденько. Як треба буде, то я подзвоню.

Христіана, відчуваючи огиду до цієї жінки, сказала чоловікові:

— Дай мені на хвилину маленьку.

Як і вчора, Андермат приніс дитину, обережно тримаючи її, і поклав на подушку. І так само, як учора, притулившись щокою до закутаного в пелюшки теплого тільця, якого вона ще не бачила, Христіана відчула благодійний спокій.

Раптом дитина закричала, заплакала тонким пронизливим голоском.

— їсти хоче, — сказав Андермат.

Він подзвонив, увійшла годувальниця, здорова, рожевощока жінка з великим ротом і широкими блискучими зубами, які аж злякали Христіану. Розстебнувши пазуху, вона витягла важку грудь, м’яку й набряклу молоком, наче коров’яче вим’я. Побачивши, як її донька припала губами до цього бурдюка, Христіана відчула ревнощі й огиду, і їй захотілося схопити дитину, відняти її.

Пані Онора давала тепер поради годувальниці; незабаром та пішла, забравши дитину.

Андермат теж пішов. Жінки лишилися самі.

Христіана не знала, як узнати про те, що мучило її душу, боялася що занадто розхвилюється, розгубиться, заплаче, зрадить себе. Але пані Онора сама завела мову, хоч її ні про що й не питали. Розповівши всі місцеві плітки, вона заговорила про сім’ю Оріоль.

— Хороші люди, — казала, — дуже хороші. А мати яка чесна та роботяща була, коли б ви знали! Десятьох була варта. І дівчата в неї пішли.

Потім, коли вона хотіла перейти на інше, Христіана спитала:

— Яка з них вам більше до вподоби — Луїза чи Шарлотта?

— О пані, я більше люблю Луїзу, наречену вашого брата. Вона розважливіша, статечніша. Це хазяйновита жінка. А чоловікові моєму більше подобається молодша.

У чоловіків, знаєте, інший смак, не такий, як у нас.

Вона замовкла. Христіана, яка все більше втрачала мужність, прошепотіла:

— Мій брат часто зустрічався у вас із своєю нареченою?

— Часто, пані, дуже часто, чи не щодня. Все це у мене й сталося, все! Я не заважала їм розмовляти, розуміла, до чого йде! А ще мені дуже приємно, що пан Поль закохався в меншу.

Тоді Христіана спитала ледь чутно:

— Він дуже любить її?

— О пані, так любить! Просто розум втратив останнім часом. А коли італієць — той, що викрав дочку професора Клоша, — почав було крутитися коло меншої,— роздивлявся, знаєте, та вивідував, то я думала, що вони поб’ються…

О, якби ви бачили очі пана Поля! Він дивився на неї, як на пречисту діву!.. Приємно бачити таке кохання!

Тоді Христіана почала розпитувати її про все, що діялось у неї на очах — що вони говорили, що робили, про їхні прогулянки в долину Сан-Сусі, де колись він стільки разів говорив їй про свою любов. Дивуючи пані Онора, несподівано запитувала про таке, що іншому й на думку не спало б, бо вона раз у раз порівнювала, пригадувала безліч подробиць з того, що було торік, делікатне залицяння Поля, його уважність, дотепні вигадки, чарівно ніжне піклування — явна ознака того, що чоловік хоче сподобатись і намагається захопити жінку; і їй хотілося знати, чи такий же він був і з іншою, чи з тим же запалом, з тією ж непоборною пристрастю починав нову облогу жіночої душі.

І коли Христіана узнавала якусь відому рисочку, якусь чарівну хвилюючу дрібничку з тих, від яких серце несподівано починає битися дужче і на які Поль був такий щедрий, кохаючи її, у неї щоразу виривався слабкий болісний вигук: "Ах!"

Здивована цими дивними вигуками, пані Онора ще завзятіше запевняла її:

— А так, пані. Саме так воно й було, як я кажу, достеменно так. Я ніколи не бачила такого закоханого чоловіка.

— А вірші він їй читав?

— Авжеж, пані, ще й які гарні.

Обидві замовкли, чути було тільки, як у сусідній кімнаті, заколисуючи дитину, тихо й монотонно співає годувальниця.

В коридорі почулася чиясь хода. То Ма-Русель і Латон прийшли провідати хвору. Обидва відзначили, що вона схвильована, що стан у неї гірший, ніж був учора.

Як тільки вони пішли, Андермат відчинив двері і сказав з порога:

— Доктор Блек хоче тебе бачити. Можна?

Підвівшись на ліжку, Христіана скрикнула:

— Ні… ні… я не хочу… Ні!..

Здивований Вільям підійшов до неї:

— Але ж послухай… Треба було б… Ми так зобов’язані йому… Ти повинна…

Вона мов збожеволіла, очі в неї широко розплющились, губи тремтіли. Різким, пронизливим голосом, який, певно, було чути аж надворі, вона крикнула:

— Ні… ні… ніколи!.. Хай ніколи не приходить… Чуєш?., ніколи!

А потім, уже не розуміючи, що говорить, показала рукою на пані Онора, яка стояла посеред кімнати:

— І її теж… прожени її!., я не хочу бачити її… прожени!..

Тоді він кинувся до дружини, обняв її, поцілував у чоло.

— Заспокойся, Христіано, заспокойся, маленька… Що з тобою?.. Ну заспокойся ж!

Вона не могла більше говорити. Сльози бризнули їй з очей.

— Хай усі вийдуть, — сказала. — Ти сам побудь зо мною.

Він підбіг, схвильований, до дружини лікаря і обережно вивів її з кімнати.

— Залиште нас на хвилину, будь ласка, — мовив. — Це у неї пропасниця, молочна пропасниця. Я її заспокою. І зараз вийду до вас.

Коли він повернувся до ліжка, Христіана лежала і геть знеможена тихо плакала. І тоді й він уперше в житті заплакав.

Уночі в неї справді почалась молочна пропасниця і маячіння.

Кілька годин вона була страшенно збуджена, а тоді раптом почала говорити.

Маркіз і Андермат, які вирішили не відходити від неї і сиділи, граючи в карти, подумали, що вона кличе їх, і підійшли до ліжка.

Христіана не бачила, чи, може, не пізнавала їх. Лежала бліда на білій подушці, біляве волосся розсипалось по плечах, ясні сині очі втупилися в невідомий, таємничий і примарний світ, у якому живуть божевільні.

її руки, витягнуті на ковдрі, часом здригалися, судорожно стискувались у поривчастих мимовільних рухах.

Спочатку здавалося, що вона не розмовляє з кимось, а тільки дивиться й розповідає. Слова були безладні й незрозумілі. Вона говорила, що скеля надто висока, щоб з неї стрибнути. Боялася розбитись, а того, хто стояв унизу, простягнувши до неї руки, вона мало

знала. Потім заговорила про запахи. Здавалось, намагалася згадати забуті фрази.

— Що може бути ніжніше?.. П’янить, як вино… Вино п’янить думку, а запах п’янить мрію… Разом із запахом вбираєш саму суть, істинну суть речей і світу… милуєшся квітами… деревами, польовими травами… проникаєш у душу старовинних жител, заснулу в старих меблях, килимах, в завісах на вікнах…

Потім обличчя їй скривилося, немов од великої втоми. Вона поволі, важко йшла вгору по схилу й казала комусь:

— Ох, понеси мене ще, прошу тебе, я тут помру! Я не можу далі йти. Понеси мене, як носив тоді над міжгір’ям! Пам’ятаєш?.. Як ти любив мене!

А тоді скрикнула, і в очах її майнув жах. Вона бачила перед собою мертву тварину й благала, щоб її прибрали з дороги, не завдаючи нещасній болю.

Маркіз шепнув зятеві:

— Це про осла, на якого ми натрапили, коли поверталися з Нюжера.

Тепер вона розмовляла з тією мертвою твариною, втішала її, казала, що й сама дуже нещасна, мабуть, ще нещасніша за неї, бо її покинули.

Потім раптом почала заперечувати проти чогось, що від неї вимагали. Кричала:

— О ні! Тільки не це! О, це ти… ти… примушуєш мене тягти цей віз!..

Вона задихалася, немов і справді тягла невидимого воза, плакала, стогнала, щось кричала. Більше, як півгодини, йшла вгору по схилу, з страшними зусиллями тягнучи воза.

А хтось немилосердно бив її, бо вона стогнала:

— Ох, мені боляче! Ти хоч не бшй мене, я сама йтиму… Тільки не бий, благаю тебе… Я робитиму все, що ти захочеш, тільки не бий!..

Згодом її тривожне збудження потроху вщухло, і вона аж до ранку тихо марила. А тоді задрімала і зрештою заснула. Коли прокинулась десь о другій годині дня, у неї ще була гарячка, але свідомість повернулась.

Одначе цілий день голова була важка, думки плутались. Не зразу знаходились потрібні слова, і вона страшенно стомлювалась, відшукуючи їх в пам’яті.

Але, відпочивши за ніч, Христіана остаточно прийшла до тями.

А проте відчувала, що стала іншою, немов ця криза змінила їй душу. Вона менше страждала й більше думала. Страшні недавні події наче відійшли в далеке минуле, і вона бачила їх так ясно, як ніколи раніше. Світло, що сповнює деякі душі в годину страждань, раптом засяяло перед нею, і вона зовсім по-новому побачила життя, людей, речі, весь світ.

І тоді ще гостріше, ніж того вечора, коли вона повернулась з Тазенатського озера, Христіана усвідомила, яка вона самотня. Зрозуміла, що люди тільки проходять поруч у житті, але ніщо не може з’єднати по-справжньому нероздільно дві істоти. Той, кому вона безмежно вірила, зрадив її, і ця зрада відкрила їй, що й інші, всі інші люди будуть для неї тільки байдужими супутниками в цій подорожі, короткій чи довгій, сумній чи веселій, залежно від того, що принесуть

прийдешні, невідомі дні. Зрозуміла, що навіть у його обіймах, навіть тоді, коли їй здавалося, що вона злилася з ним, увійшла в нього, коли бачилося, що в них одне тіло і душа, — навіть у ті хвилини вони тільки трохи наблизились одне до одного, доторкнулись тими непроникними оболонками, в які таємнича природа замкнула людей. — Ясно побачила, що ніхто ніколи не міг і не може зламати невидиму перепону, що відокремлює в житті людей одне від одного, як ті зорі на небі.

Вона збагнула всю марність невпинних, споконвічних зусиль, невтомних людських намагань розірвати оболонку, в якій б’ється душа, завжди замкнена, завжди самотня, — зусиль рук, уст, очей, тремтливого голого тіла, зусиль кохання, сповненого поцілунками, кохання тільки для того, щоб дати життя новій, такій же самотній істоті.

Тоді її охопило нездоланне бажання побачити свою дочку. Попросила, щоб її принесли й роздягли, бо досі вона бачила тільки її личко.

Годувальниця розповила немовля і показала матері крихітне тільце новонародженої; дитина безпорадно ворушила ручками й ніжками. Христіана дивилась на ці мимовільні рухи, з яких починається життя людини, і боязко доторкнулась до маляти тремтячою рукою, а далі губи її самі потяглися до нього, і вона почала цілувати животик, груди, ніжки, пальці; потім її пильний погляд застиг на цій маленькій істоті, й вона поринула у дивні думки.

Двоє зустрілися, покохали одне одного, і від їхнього злиття в прекрасному пориві пристрасті народилась оця нова істота, в якій з’єднались і ожили ті, хто дав їй життя; в ній є щось і від нього, й від неї, і ще щось невідоме, відмінне від них. Обоє вони повторяться в цій істоті — в будові її тіла, складі розуму, рисах обличчя, нахилах, смаках, пристрастях, навіть у звуках голосу, в ході,— і все ж у ній буде й щось інше, нове.

Вони розлучилися тепер назавжди! Ніколи вже їхні погляди не зіллються в любовному пориві, що робить безсмертним людський рід.

І, пригортаючи дитину до серця, Христіана прошепотіла:

— Прощай! Прощай!

Це "прощай" вона шепотіла на вухо своїй доньці, але то було прощання з тим, кого вона любила, мужнє й розпачливе прощання гордої душі, прощання жінки, яка ще довго, може, все життя, страждатиме, проте знайде в собі силу приховати від усіх свої сльози.

— Ага! Ага! — крикнув Вільям, прочиняючи двері.— Попалась? Віддай мені дочку!

Підбігши до ліжка, він схопив дитину, яку вже навчився добре тримати, і підняв над головою, приказуючи:

— Добридень, панно Андермат… добридень, панно Андермат…

Христіана думала; "Це мій чоловік", — і здивовано дивилась на нього, ніби вперше побачила. Закон назавжди з’єднав Гі з цим чоловіком, зробив його власністю! І цей чоловік згідно з людською мораллю, вимогами релігії і суспільства повинен завжди бути її половиною. Навіть більше — її паном, паном над її днями й ночами, над її серцем і тілом! їй навіть стало смішно, — таким чудним це видалося зараз, бо між нею і ним ніколи не було й не буде ніякого зв’язку з тих, що так швидко рвуться, але бачаться вічними, невимовно солодкими, майже божественними.

Вона навіть не відчувала ніяких докорів совісті, що обдурила його, зрадила. Думала здивовано, чому це? Чому?.. Певно, тому, що вони надто різні, надто далекі одне одному, надто відмінної породи. Усе в ній

було незрозуміле для нього, все в ньому — для неї. А проте чоловік він був добрий, відданий, уважний.

Та, мабуть, тільки люди одного морального складу можуть поєднатися нерозривним священним зв’язком добровільного обов’язку.

Дитину знову сповили. Андермат сів біля ліжка.

— Слухай, люба, — сказав він, — я вже просто боюся говорити з тобою про когось після того, як ти прогнала доктора Блека. Але все-таки зроби мені таку ласку — прийми доктора Бонфія.

Христіана засміялась — уперше, кволим, байдужим сміхом, що не звеселяв душу.

— Доктор Бонфій? — перепитала. — Диво дивне! То ви помирились?

— Авжеж. Слухай, я скажу тобі зараз під великим секретом важливу новину. Я купив старий курорт. Тепер тут усе моє! Ну, яка перемога? Бідолашний доктор Бонфій дізнався про це, звичайно, раніш за всіх. І вдався до хитрощів: щодня почав навідуватись сюди, питав про твоє здоров’я і залишав у швейцара свою картку з висловленням співчуття. Я відповів на його загравання візитом, і ми тепер у чудових стосунках.

— Хай прийде, — мовила Христіана, — якщо схоче. Я буду рада його бачити.

— Гаразд, дякую тобі! Завтра ж приведу його. Ясна річ, і Поль завжди передає тобі тисячу привітань і все розпитує про малу. Йому дуже хочеться побачити її.

Незважаючи на всі свої рішення, серце їй занило. А проте вона сказала:

— Подякуй йому від мене.

Андермат озвався знову:

— Він усе турбувався, чи сказали тобі про його одруження. Я відповів, що ти вже знаєш, і він кілька разів питав, якої ти про це думки?

Христіана напружила всю свою волю і тихо відповіла:

— Скажи, що я цілком його схвалюю.

Вільям з жорстокою впертістю провадив далі:

— І ще йому дуже кортить знати, як ти назвеш дочку. Я сказав, що ми ще не вирішили — Маргаритою чи Же-нев’євою.

— Я передумала, — сказала вона. — Хочу назвати її Ар-летою.

Колись, у перші дні вагітності, вони з Полем говорили про те, яке ім’я дати майбутній дитині; дочку збирались назвати Маргаритою або Женев’євою, але тепер Христіана і чути не хотіла цих імен.

Вільям повторив за нею:

— Арлета, Арлета… Це дуже мило… маєш слушність. А мені хотілося б назвати її, як і тебе, — Христіаною. Люблю це ім’я — Христіана!

Вона глибоко зітхнула:

— О ні. Воно чимось нагадує розп’яття і віщує великі страждання.

Андермат почервонів — таке порівняння не спадало йому на думку; він підвівся і сказав:

— Зрештою, Арлета — гарне ім’я. До побачення, люба!

Як тільки він піщов, Христіана гукнула годувальницю

і веліла, щоб колиску поставили тепер коло її ліжка.

Коли легку колиску, схожу на човника-гойдалку, з білою, як вітрило, завіскою на зігнутому мідному пруті, поставили біля її ліжка, Христіана простягла руку до дитини, що спала в ній, і прошепотіла:

— Люлі-люлі, моя маленька. Ніхто ніколи не любитиме тебе так, як я.

Наступні дні вона провела в спокійному смутку, багато думала, загартовуючи собі душу й серце, щоб за кілька тижнів мужньо повернутися до життя. Найголовнішим заняттям її тепер було дивитись на свою дочку: вона сподівалася побачити перший проблиск свідомості в її погляді, але бачила тільки дві круглі голубі ямки, що незмінно поверталися до великого ясного вікна.

І відчувала глибоку тугу, думаючи про те, що ці сонні ще очі дивитимуться на світ так же, як і вона, — крізь оманливий серпанок мрій, що п’янять щастям і довірливою радістю жіночу душу. Ці очі любитимуть усе, що любила й вона, — чудові ясні дні, квіти, ліси і, на своє лихо, людей. Певно ж, когось полюблять. Полюблять чоловіка. Носитимуть у собі його знайомий, любий образ, бачитимуть його, коли він буде далеко, палатимуть, коли його зустрінуть… А потім… а потім… вони навчаться плакати! По цих щічках тектимуть сльози, страшні пекучі сльози! І від жахливої муки зрадженої любові ці нині ще тьмаві, невиразні очі, які будуть тоді синіми, стануть невпізнанні, зблякнуть від розпачу й туги.

І вона безтямно цілувала дитину, приказуючи:

— Не люби, моя донечко, нікого, крім мене!

Нарешті одного дня професор Ма-Русель, що навідувався до неї щоранку, заявив:

— Ну що ж, добродійко, сьогодні ви вже можете ненадовго встати.

Коли лікар пішов, Андермат сказав дружині:

— Дуже шкода, що ти ще не зовсім одужала, бо сьогодні у нас відбудеться дуже цікавий для нашої установи дослід. Своєю автоматичною гімнастикою доктор Латон зробив із старим Кловісом справжнє чудо. Уяви собі, що цей бродяга тепер ходить майже так, як і всі люди! До того ж, з кожним сеансом почуває себе краще.

На догоду чоловікові вона спитала:

— І ви хочете влаштувати прилюдний сеанс?

— І так, і ні. Ми проведемо сеанс тільки для лікарів і кількох наших друзів.

— О котрій годині?

— О третій.

— Пан Бретіньї теж там буде?

— Авжеж. Обіцяв прийти. Все правління буде. З медичного погляду це дуже цікаво.

— Знаєш, — сказала вона, — я саме в цей час встану, попроси, щоб пан Бретіньї провідав мене. Поки ви провадитиме дослід, він за компанію побуде зі мною.

— Гаразд, люба.

— Ти не забудеш?

— Ні, ні, не турбуйся.

І Андермат пішов збирати публіку.

Після того, як Оріолі піддурили його з видужуванням паралітика, він тепер і собі дурив хворих, дуже легковірних, коли йдеться про лікування, і говорив про чудесне зцілення так часто, палко й переконано, що йому й самому вже важко було розібратися, вірить він у це чи ні.

Десь на третю годину всі, кого йому пощастило залучити, зібрались коло дверей лікарні, чекаючи Кловіса. Старий прийшов, спираючись на два ціпки, все ще тягнучи ноги й чемно кланяючись праворуч і ліворуч.

За ним йшов Оріоль із сином та дочками. Поль і Гонтран супроводили своїх наречених.

У великій залі, де містилося всяке гімнастичне знаряддя, стояв доктор Латон, розмовляючи з Андерматом і доктором Онора.

Радісна усмішка майнула на його поголеному обличчі, коли він побачив дядька Кловіса.

— Ну як? — спитав він. — Як ми себе сьогодні почуваємо?

— О, гаражд, гаражд!

Появилися Петрюс Мартель і Сен-Ландрі. їм теж хотілося подивитись. Перший вірив, другий сумнівався. За ними,

на превеликий подив усіх, увійшов доктор Бонфій, вклонився своєму суперникові й потиснув руку Андерматові. Останнім прийшов доктор Блек.

— Вельмишановні панове й панни, — мовив доктор Латон, уклоняючись Луїзі та Шарлотті Оріоль, — зараз ви побачите надзвичайно цікаву річ. Насамперед до початку сеансу прошу звернути увагу, що цей чолов’яга хоч і ходить, але дуже кепсько. Чи можете ви ходити без палиць, дядьку Кловіс?

— Ох, ні, пане!

— Гаразд, починаємо.

Старого посадовили в крісло, прив’язали йому ноги до рухомих підставок, і головний лікар скомандував: "Починай потихеньку!"

Дебелий служник з закачаними рукавами почав крутити ручку.

І тоді всі побачили, як права нога бродяги зігнулась у коліні, випросталася, знову зігнулась, знову витяглась, потім почала рухатись і ліва, й дядько Кловіс, раптом розвеселившись, засміявся і, трусячи довгою сивою бородою, заходився хитати головою в такт рухові своїх ніг.

Четверо лікарів і Андермат нахилилися над ним, з поважністю віщунів стежачи за його ногами, а Колос тим часом хитро переморгувався з батьком.

Двері лишили відчиненими, й до зали весь час надходили курортники — із тих, що вірили, й цікаві скептики — тиснулися, щоб краще було видно.

— Швидше, — скомандував доктор Латон.

Служник закрутив дужче. Ноги старого пустилися бігти, а сам він почав реготати на весь рот, як дитина від лоскоту, і, захлинаючись, весело крутячи головою, викрикував:

— От шиковно! От шиковно! — мабуть, перейнявши це слово у когось із приїжджих.

Колос і собі зареготав і, тупаючи ногою та ляпаючи руками в боки, викрикував:

— Ну й чортів Кловіш!.. Ох, чортів Кловіш!..

— Досить! — велів лікар.

Бродягу відв’язали, і лікарі відійшли набік, щоб обговорити наслідки досліду.

І тоді Кловіс на очах у всіх сам встав із крісла й пішов по кімнаті. Правда, йшов він дрібними кроками, зігнувшись, корчачись від натуги, але все-таки йшов без ціпків!

Доктор Бонфій озвався перший:

— Випадок справді винятковий.

Доктор Блек висловився ще більш захоплено. Тільки доктор Онора не сказав нічого.

Гонтран шепнув Полю:

— Нічого не розумію! Ти тільки поглянь на них! Що вони — дурні чи послушно догідливі?

Коли це почав говорити Андермат. Він розповів про весь хід лікування старого з самого початку, про повороти хвороби і, нарешті, про одужання, цілковите і остаточне. І весело додав:

— І якщо навіть наш хворий узимку почуватиме себе гірше, то ми щоліта будемо підліковувати його.

Потім він виголосив урочисту, пишну промову, в якій вихваляв води Монт-Оріоля і всі їхні властивості.

— Я сам, — казав він, — на власному досвіді і на досвіді найдорожчої для мене людини переконався у благотворно-, му впливі цих вод. Мій рід тепер не згасне, і цим я зобов’язаний Монт-Оріолю!

І тут раптом згадав, що обіцяв дружині послати до неї Поля Бретіньї. Йому стало ніяково, що забув, бо Андермат був дуже уважний чоловік. Він озирнувся навколо і, побачивши Поля, підійшов до нього:

— Любий друже, я зовсім забув вам сказати: на вас чекає зараз Христіана.

Бретіньї пробурмотів:

— На мене?.. Зараз?..

— Так, вона сьогодні встала і хоче побачити найперше вас, ідіть же мерщій до неї і передайте їй, що я прощу пробачення.

Поль пішов до готелю; його серце завмирало від хвилювання.

По дорозі він зустрів маркіза де Равенеля, і той сказав йому:

— Дочка моя вже встала й дивується, чому ви до неї не навідуєтесь.

На сходах Поль зупинився, міркуючи, що сказати Хрис-тіані. Як вона його зустріне? Чи буде сама? Що відповісти, коли вона заговорить про його одруження?

Відколи в неї народилась дитина, він не міг думати про неї без болісного хвилювання, червонів і блід, намагаючись уявити першу зустріч з нею. З глибокою тривогою думав і про невідому йому дитину, батьком якої він був, — його мучило бажання побачити свою дочку й було страшно. Він відчував, що загруз у тому моральному бруді, який на все

життя запллмовує сумління чоловіка. Але найдужче він боявся погляду жінки, яку кохав так сильно і так недовго.

Чи не зустріне вона його докорами, слізьми, зневагою? Чи не задля того кличе його, щоб тільки прогнати?

І як йому самому триматися? Смиренно, розпачливо, благально чи байдуже? Пояснювати їй щось чи слухати мовчки? Сісти чи стояти?

А коли вона покаже дитину, що робити? Що сказати? Яке почуття годиться йому виявити?

Біля дверей він знову спинився, а тоді потягнувся до дзвінка, і помітив, що його рука тремтить.

Проте він натиснув пальцем кнопку з слонової кості й почув, як усередині задзвонив електричний дзвінок.

Служниця відчинила двері і впустила його. З дверей вітальні він побачив у глибині другої кімнати Христіану, яка лежала на шезлонгу й дивилася на нього.

Ці дві кімнати, які він мав пройти, видалися йому нескінченними. В нього підломлювались ноги, він боявся зачепитися за крісла та стільці і не наважувався дивитись під ноги, щоб не опустити очей перед нею. Вона не ворухнулася, мовчки чекала, поки він підійде. Права рука її лежала на сукні, а лівою вона сперлась на колиску з опущеною завісою.

Він спинився за три кроки від неї, не знаючи, що робити далі. Покоївка зачинила за ним двері. Вони лишились самі.

І тоді йому захотілося впасти перед нею навколішки й просити прощення. Але вона поволі підняла і подала йому руку.

— Добрий день, — стримано сказала.

Він не насмілився потиснути їй руку і, низько схиливши голову, ледь торкнувся губами її пальців.

— Сідайте, — мовила вона.

Він сів на низенький стілець біля її ніг.

Він почував, що треба щось сказати, але не знаходив ні слів, ні думок, і навіть подивитись на неї не наважувався. Нарешті озвався, затинаючись:

— Ваш чоловік забув мені сказати, що ви чекаєте на мене, а то б я прийшов раніше.

Вона відповіла:

— О, це байдуже! Все одно ми мали зустрітися… Трохи раніше… трохи пізніше…

І замовкла. Тому він швидко запитав:

— Сподіваюсь, ви вже добре почуваєте себе?

— Дякую. Досить добре, як тільки можливо після таких переживань.

Вона була дуже бліда, худа, але краща, ніж до пологів. Особливо змінились її очі,— такої глибини в її погляді він досі не бачив. Вони ніби потемніли, не такі ясні, не такі прозорі, синіші. А руки були мертвотно-білі, мов у покійниці.

Вона заговорила знову:

— Тяжкі години довелося пережити. Та коли стількяі вистраждаєш, то відчуваєш у собі силу вже до кінця днів.

Глибоко схвильований, він прошепотів:

— Так, це жахливі випробування.

Вона повторила, як луна:

— Жахливі.

Вже кілька секунд у колисці чути було легеньке шарудіння, тихий шелест, який буває, коли прокидається дитина. Бретіньї не зводив очей з колиски, в ньому зростав болісний неспокій від пекучого бажання побачити маленьку істоту, Що жила там.

І раптом він помітив, що завіса колиски зашпилена згори донизу золотими шпильками, які Христіана звичайно носила на своєму корсажі. Колись він часто бавився, витягаючи і знову вколюючи біля плечей коханої ці тонкі дротики з голівками у формі півмісяця. Поль зрозумів її

думку, і серце йому боляче стислося перед цією перепоною з золотих шпильок, що назавжди відділяла його від дитини.

Тоненький голосок, кволе ремство почулося з тієї білої в’язниці. Христіана погойдала колиску і трохи різко мовила:

— Даруйте, що приділяю вам так мало часу, але я маю зайнятися дочкою.

Він підвівся, знову поцілував її в руку, а коли виходив, вона сказала:

— Зичу вам щастя.

Антіб, вілла Мютерс, 1886.